مێژووی کورد

له سه‌ده‌ی ١٦هه‌مدا

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری
*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسیار: بەدران ئەحمەد حەبیب
* * *

ناوونیشان: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، شەقامی گوڵان، هەولێر

د. شەمسی محەمەد ئیسکندەر

مێژووی کورد

لە سەدەی ١٦هەمدا

"شەرەفنامە"ی شەرەفخانی بدلیسی
وەک سەرچاوەیێکی مێژووی نەتەوەی کورد

شوکور مستەفا

لە ئازەربایجانییەوە کردوویە بەکوردی

ناوی کتێب: مێژووی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا
نووسینی: د. شەمسی محەمەد ئیسکندەر
وەرگێڕانی لە ئازەربایجانییەوە: شوکور مستەفا
بڵاوکراوەی ئاراس– ژمارە: ٩١١
دەرهێنانی هونەریی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
بەرگ: مریەم موتەقییان
چاپی دووەم: ٢٠٠٩
لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان لە هەولێر ژمارە ٢٥٠٦ی
ساڵی ٢٠٠٩ی دراوەتێ

ناوەڕۆک

٤٠٠ ساڵوەگەڕی شەرەفنامە 7

پێشەکی 10

بەرایی 12

بەشی یەکەم 31

سەربهوردی شەرەفخانی بدلیسی و بەهرە و هونەری 33

ئەو سەرچاوانەی شەرەفخانی بدلیسی لە«شەرەفنامە»دا کەڵکی لێ وەرگرتوون ... 52

ئەو مێژوونووسانەی لە مێژووناسیدا کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە 58

دەوری «شەرەفنامە» لە مێژووناسی کورددا 74

بەشی دووەم – بارودۆخی کوردستان و گەلی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا 83

کورد و کوردستان 85

سەروساختی سەفەوییەکان لەگەڵ کورددا 111

سەروساختی عوسمانییەکان لەگەڵ کورددا 127

ڕاپەڕینی خێڵەکیی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا 143

بەشی سێیەم – میرنشینی بدلیس بەپێی شەرەفنامە لە سەدەکانی ١٥–١٦دا ... 155

کورتەباسێ دەربارەی میرنشینەکانی کورد 157

میرنشینی بدلیس لە سەدەی ١٥ـ ١٦دا 160

مڵکایەتی و شێوەی خەرج و باج 199

ئەنجام 222

پەڕاوێز 225

٤٠٠ ساڵوەگەڕی شەرەفنامە

شەرەفنامە، بەمرۆوەشی لەگەڵدا بێ گرینگترین سەرچاوەیەکە وا بەفرەوانی و بەربڵاوی لەبارەی رابردووی کورد و وڵاتەکەیانەوە دووابێ. شەرەفخانی بدلیسیی نووسەری ئەم کتێبە کاتەک ملی لەبەر نووسینی ئەم شاکارە گەورەیە نا، یەکە زانا و رووناکبیری کوردی سەردەمی خۆی بوو. وەک میر و دەسەڵاتداریش کەرەسە و مایەی بەجێ گەیاندنی کارێکی وا گەورەی لە بەردەستدابوو، هەر بۆیەش بەرهەمەکەی هێندە دەوڵەمەند و تێر و تەسەلە دەکرێ بەدەیان تۆژینەوە و کۆڵینەوەی لەسەر بکرێ و دەشێ لەبەر تیشکی ئەوەی ئەو بۆی نووسیوین، بەگەلێک شێوە و لە گەلێک ڕووانگەوە بە رابردووی خۆماندا بچینەوە. ئەم کتێبەی بەردەست، کە د. شەمسی محەمەد ئەسکەندەری ئازەری نووسویە کارێکی گرینگ و پڕ بایەخە لەم بوارەدا و خوێندنەوەیەکی نوێی شەرەفنامەیە. بەڕاستی، دەهێنێ دەسخۆشانە و ئافەرین لە نووسەرەکەی بکرێ. مامۆستای هێژا و قەڵەم بە بڕشتیش شوکور مستەفا، بەکردنی ئەم کتێبە بەکوردی، هێندەی تر کارەکەی داوێن شۆڕتر کردووە و کتێبخانەی کوردیی ئاوەدان کردووەتەوە.

شەرەفخان، خۆی لە سەردەمێکی پڕ لە شەڕوشۆڕ و پێکدادان لەسەر زەویی وڵاتەکەیدا ژیا. هێندێکیانی بەچاوی خۆی بینی و هێندێکیشانی لە باب و کالەوە بیست. وەک میر و دەسەڵاتدارێکیش ئاگای لە هەموو کەین و بەین و وردەکاریی رووداوەکان بووە. ئەمە زۆر یارمەتی داوە و –لەوانەیە– هانیشی دابێ بۆ شان وەبەردانی کارێکی وا.

شەرەفخان، لە دوای شەڕی بەناوبانگی چلدێران(*) لە دایک بووە. ئەو

(*) لەبەرئەوەی شوێنی شەڕەکە لە کوردستانە و ناوی ئەو شوێنانەش زیاتریان کوردین، وای بۆ دەچم «چلدێران» لە «چاڵدێران» راستتر بێ. لەوانەیە ناوەکە لەسەر زاری مێژوونووسانی بێگانە وا بەهەڵە رۆیشتبێ چونکە کوردییان نەزانیوە.

شەڕەی کوردستانی کرد بە مەیدانی پێکدادان و تێسرەواندنی هەردوو ئیمپراتۆرییەتە زل و زەبەلاحەکەی عوسمانی و سەفەوی، گەلی کوردی کرد بە ئاگردووی شەڕێک کە لە ماڵوێرانی و رەنج بە خەساری بەولاوە شتێکی تری بۆ وی تێدا نەبوو. میرانی کورد لەلایەک، لەبەرئەوەی وڵاتەکەیان بووبوو بە مەیدانی شەڕوشۆڕ نەیاندەتوانی خۆیان بدەنە لا و بێ لایەن بووەستن، لە لایەکی تریشەوە شایەکانی سەفەوی لەبەرئەوەی کورد سوننی مەزەب بوون، لە ئەزیەتدان و چەرمەسەرێدانیان لە هیچ هەل و دەرفەتێک نەدەپرینگانەوە. ئیتر کوردەکەش ناچار دەبوو عوسمانی هەڵبژێرێ و خۆی بداتە پاڵی و شەڕی بۆ بکات. کاتێکیش عوسمانی لە شەڕدا بەسەرکەوتن، میرانی کورد بەگوێرەی ئەو پەیمانەی لەگەڵ سوڵتان سەلیمدا مۆریان کرد، هەر بەجارێک بوون بە گوێ بە فەرمان و بەرەبەرەش دەسەڵاتیان دایە کزی. سوڵتانەکانی عوسمانی بەچاوی سووک سەیری میرە کوردەکانیان دەکرد، پاڵەپەستۆیان دەخستنە سەر، بەگژ یەکیاندا دەکردن، دەشیانزانی کورد یەکترگر نین، ئەو قسەیە هی ئەو سەردەمەیە کە دەڵێ کورد تەنیا لە «أشهد أن لا اله الا الله»دا یەکن. گرەوی داگیرکەران، بۆ چەوساندنەوە و ژێرچەپۆکەکردنی گەلی کورد، هەتا ئێستەش لەسەر هەمان ئەم بنەوایەیە کەوا کورد یەک نین.

بەر لە شەڕی چلدێران و دوای ئەو شەڕیش بە ماوەیەک، میرانی کورد لە سنووری دەسڕۆیشتنی خۆیاندا «ئازاد و سەربەخۆ» ژیاون، بایەخیان بە وڵاترانی داوە و وڵاتەکەیان لە هەموو رووەکەوە بووژاوەتەوە. هەر ئەمەیش وای کردووە کورد لە کاتی هێرش و پەلاماری دوژمنان بۆ سەر میرنشینەکانیان، بە دڵ و بە گیانەوە شەڕ بۆ مان و دەسەڵاتداریی میرەکانی خۆیان بکەن.

حاجی قادری کۆیی لە سەردەمێکی زۆر دواتردا ئاخ بۆ ئەو سەردەمە هەڵدەکێشێ و دەڵێ:

کوا ئەو دەمەی کە کوردان ئازاد و سەربەخۆ بوون
سوڵتانی مولک و میللەت، ساحیبی جەیش و عیرفان

ئەمساڵ ٤٠٠ ساڵی تەواو بەسەر نووسینی شەرەفنامە و ئەو دەرز و پەندانەدا رادەبرێ کە شەرەفخانی میری بدلیس بۆی داداوین. میرانی کورد نەدەچوونە ژێر ئالایەکی یەکگرتوو. بۆ دامەزراندنی دەسەلاتێکی ناوەندیی روخت و بەهێز، ئامادە نەبوون بیر لە دەستبەرداربوونی حەز و خولیا ناوچەییە بچووکەکانی خۆیان بکەنەوە. بەداخەوە مێژوو هەمان دەرس و پەند دووبارە دەکاتەوە.

بەر لە ٢٥ ساڵ شاعیر و وەرگێڕی بەناوبانگی کورد خوالێخۆشبوو هەژاری موکریانی شەرەفنامەی بەکوردییەکی پارا و تەڕ خستە بەردەستی لاوانی کورد. ئەمڕۆش وەرگێڕ و نووسەری بەناوبانگ شوکور مستەفا -خوا بۆمانی بهێڵێ- ئەم بەرهەمە تێروتەسەلەی مێژوونووسی ناسراوی ئازەربایجان دوکتۆر شەمسی ئەسکەندەری بۆمان هێنایە سەر زمانی شیرینی کوردی.

بەپێی توان و دەسەلات، ویستوومانە کتێبەکە بەشێویەکی ڕێکوپێک و کەم هەڵە لە یادی چوار سەت ساڵەی نووسینی شەرەفنامەدا بکەین بە دیاری بۆ خوێندەوارانی گەلەکەمان.

بەدران ئەحمەد حەبیب

٢٧ نیسان ١٩٩٨

پێشەکی

ژمـارەی رەسـمـیی دەوڵەتی حکوومـەتی قـەیسـەر و حکوومـەتی سـۆڤـێـتم بەدەسـتـەوە نییـە، بزانم کـورد لە رووسـیا چەندن؟ بەڵام ئەوەندە دەزانم کـە نزیکەی ٣٥٠ هەزار کـوردێ بەسـەریەکەوە، لە ئەرمـەنسـتـان و ئازەربایجـان و گورجستان و ئۆزبەکستان و قازاغستان پەراگەندە لە شوێنی دیکەش هەن.

کورد لەو وڵاتەش موسڵمان و یەزیدییان هەن. رەنگە یەزیدییەکان، بەتایبەت لە ئەرمەنستان و گورجستان، زێتر بن. بەداخەوە یەزیدییەکان لە ئازەربایجان و ئۆێزبەگستـان لە هەمـووان باریان نالەبارتر بووە، شیـعەش ڕکیـان لێیـانە و سـوننیش. تەنانەت ئازەربایجـانی سـۆڤـێـتی بەڕەسـمی، سـیـاسـەتی کـورد بەتورککردنیـان زۆر بەتوندی بەکـار بردووە، ئەوی بـووە بەتوورک مـاونەوە و ئەوی سـەرپێچی کردووە دەریـان کردووە، ئیدی پەڕێوە بوون و تاراون و هەر چەند ماڵێکیان لە وڵاتێکی دیکەی پتر ناموسڵمان و ناتورک گیرساونەوە.

لە سـاڵی ١٩٧١ - ١٩٧٢دا کتێبێکم بۆ یەکەم جار، بەناوی (معاصر کرد شـاعری عـبدالله گـورانک پۆیازیاسی)م لای هاوڕێی خـۆشـەویسـت و دێرینم کاکە د. عیـززەدینی مـەلا مستـەفـای حاجی مـەلا رەسـووڵی دێڵـیژەیی دەست کـەوت، ملم لە وەرگـێـڕانی نا، کـردم بەعـەرەبی. کـتـێـبـێکی چاکـە. حـسـینی عـالیشـانۆف (کورد ئۆغلوو)، دوکتـۆرای پێ وەرگرتووە. کورد ئۆغلوو بۆ خـۆی بەئازەربایجانی شاعیریشە. چوارینە و بەیاتی (خۆریاتی) بە تورکیی ئازەری زۆر هەیە. زۆر جوانن.

کتێبەکەم کرد بەعەرەبی، لە بەغدا بڵاو کرایەوە (١٩٧٥). پاشان وردە وردە کـۆواری (دیل واینجـە صنعت)ی ئازەربایـجـانیـم وەچنگ دەکـەوت، زۆربەی ژمارەکانی باسی ئەدەبی -ماڵم قەبرە- کوردی تێدایە. تا ئەندەزایەک خەریک بووم دانی خـێر بەدەزگـای رەسـمـیی ئازەربایجـانی سـۆڤـێتدا بنێم... دیارە

کەیفم بەئەرمەنییەکان -درۆ ناکەم- پتر دێ، چونکە ئەوان بۆ کوردەکە پیاوترن. شتیان پتر بۆ کردوون.

نەخێر خۆشبەختانە ئەم کتێبەی تەرجەمەم کردووە، وازی بزواندم و ئەمیشم سەروبەر نا. نووسەرەکەی جێی بەهەشت بێ، پیاوێکی باش بوو. ئەمن بۆ خۆم نەمدیوە، بەڵام ئەوانی دەیانناسی بۆیان وەسپ کردووم و زۆریان پەسن داوە.

کتێبەکەم لە پێشان لە کۆواری کۆڕی زانیاری عێراق (دەستەی کورد)دا، بەش بەش بڵاو کردەوە، بەڵام بەداخەوە، هەرچەندە مامۆستا جەمیلی مامۆستامان زۆری پەراوێزی چاک لەسەر نووسیوە، کەچی هەڵەی چاپ لە سەرێکەوە و بەپچڕپچڕی و چوار لەت لە شان خۆش نەبوو. زیارەتێکی ئەو لاوە جوامێرە شۆخ و شەنگە ئازا و دلێرە بارزانییەم کرد، کاک نێچیرڤانی بەڕێز، لە باسی یارمەتیی کتێب لە چاپدان و باری رۆشنبیریی کورددا، بەبیرمدا هات، عەرزم کردن خۆی و کاک بەدرانی سکرتێری دنەیان دام، بەسەریەکەوەی وەک کتێب لە چاپ بدەم. زۆر منەتباری کاک نێچیرڤان و دەزگای گوڵان و کاک بەدرانم. هەمیشە پایەداربێ بنەماڵەی بارزانیی شۆڕشگێڕ.

شوکور مستەفا

بەرایی

لە دوادوای سەدەی پازدەهەم – سەرەتای سەدەی شازدەهەمدا، بەرەبەرە توندوتیژبوون و پەرەساندنی کێشە و هەرای نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی لەسەر داگیرکردنی کوردستان، بەنیازی دامەزراندنی ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە و بەربڵاو، گۆڕانی گەورە گەورەی لە ژیانی ئابووری – کۆمەڵایەتیی نەتەوەی کورددا هێنایە گۆڕێ. سەروەر و سەرەک هۆز و تیرە کوردەکان، کە ناوبەناو، سەربەخۆ و جاروبار، نیوە سەربەخۆ مافی میرایەتیی خۆیان پشتاوپشت پاراستبوو، نەیاندەتوانی دەستەپاچە و بێلایەن بمێننەوە.

لە مێژووی گەلی کورد، لە سەدەی شازدەهەمدا، کۆڵینەوە و لە باری ژیانی ئابووری – کۆمەڵەکیی گەلی کورد لەو سەردەمەدا تێگەیشتن، گرفتێکە لەو گرفتانەی، تا ئێستاش لە مێژووناسیی سۆڤێتیشدا هێشتا هەر خاو نەکراوەتەوە. بێگومان، مێژووی گەلی کورد، مێژووی نەتەوەیێکی هەرە کۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیک، سەرنجی برێ زانای بزواندووە و خستوونییە سەر کەڵکەڵەی وردکردنەوە و شیکردنەوەی، بەڵام تا وەکو ئێستاش، شیکردنەوەی ئەم مێژووە، لە نیگای کۆن و هاوچەرخ بەولاوە، بستێ نەترازاوە.

مێژووی گەلی کورد لە سەردەمی سەدەکانی ناوەندا، بەتایبەت هەواری بە چڵەپۆپە گەیشتنی گەشەکردنی ئاغایەتی هەر وەکو خۆی بەتاریکی ماوەتەوە و ڕچەی نەشکاوە. تەنانەت ئەم سەدەی شازدەهەمە، کە نالەبارترین سەردەمی مێژووی کورد و کوردستانە، مێژوونووس و لێکۆڵەوانی سۆڤێتیش شەمەیان لێ نەکردووە و هەروا بەکاڵی ماوەتەوە.

جا بۆ ئەوەی لە نیگای زانستەوە مێژووی کورد و کوردستان – گرێکوێرەی ناکۆکییەکانی نێوان دوو دەوڵەتی گەورەی وەک دەوڵەتی ئێران و عوسمانی، شی بکرێتەوە، سەرچاوەیێک، لە کتێبی «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی بەنرختر و لە پێشتر نییە.

دیاره بۆ چوونه ژێر باری کــارێکی وا گــەوره و گــران تـەنیــا پشت بـه کتێبەکەی شەرەفخانی بدلیسی سـەرناگرێ، بەڵکو دەبێ لە برێ سـەرچاوەی دیکەیش، کـه تا ئـەو سـەروبەنده لـەمـەڕ مـێـژووی کـورد ناسـراون، کـەڵک وەربگیرێ.

بەڵام نـابێ ئەوه لـه بیـر بکرێ کـه لە ڕیزی ئـەو کـتـێـبـانـەی، لە سـەدەی شـازدەهـەمدا، لەمـەڕ مێژووی کـورد و کوردسـتـان و شـارسـتـانێـتیی کورد نووسـراون، تەنیـا هـەر شـەرەفنامـەیه، یەکێ لـەو جـێگا گـرینگانـەی پڕ کردووەتەوە. جا بەڕاستی، ئێمـه تا ئێستا، هێشتا کتێبێکی پله دووهـەمی ئاوهـای سـەر بەو سـەردەمـەشـمـان وەگـیر نەکـەوتووه. هـەر لەبەر ئەمـەیشـه، بەناچاری کـەڵکمـان لەو سـەرچاوه ئازەربایجـانی و ئێـرانی و تورکـییـانەیش وەرگـرتووه، کـه لە ڕووی مـێـژووەوه، کەم تـا کـورتـێ، سـەروکـاریان بـه بـاسی ژیانی سیـاسی – ئـابووری و شـارسـتـانێـتیی کوردسـتـانی ئەو سـەروبەندەوه هـەیه، چونکـه شـەرەفخـانی بدلیسـیش، بۆ نووسـینی کتێبەکەی سـوودی لەم سـەرچاوانه وەرگـرتـووه و ئەو مێژوونووسـانەی لە پاش ئەو هـاتوون، ئەوانیش پشتیان به کتێبەکەی ئەو بەستووه.

هـەر بەم بـۆنەیـەوه، بـەپێـویسـتـم زانی ئـەو ڕووداوانەی بـابـەتی بنەڕەتی لێکۆڵینەوەکەمـانه و لە کتێبی «شـەرەفنامه»دا ڕوون کراوەتەوه، هـەر لەگەڵ ئەو ڕووداوانه خـۆیاندا کە لـەو سەرچاوانەدا باس کـراون، بەراورد بکەن و هـەڵیـان بسەنگێنم.

جگه لەمه ئەم کتێبانه، نەڕوانینه ئەوەی ڕووداوەکانیان لە یەک سەرەوه تێدا ڕوون کـراونـەوه و لەلایـەن نوێنەرانی چینی بەدەسـەڵات و حـوکـمـڕانەوه نووسراون، له مێژووی کوردستان و تەرزی ژیان و گوزەرانی گەلی کورد، کەم تا زۆرێ، دووراون.

سـەبـارەت بەمـه وا له پـاینەوه برێ لەو سـەرچـاوانەی لە مـێـژووی کـورد دوواون، شی دەکـەینەوه. شـایانی یادداشـتکردنـه، برێ لە مـێـژوونووسـانی سـەدەکـانی ناوەند، (لە عـەرەب، لـه ئێـرانی، لە تورک و... هـتـد) لەمـانه

هەمـەکـارەی بەناوبانگی دەوڵەت، ڕەشـیـدوین فـەزوڵوڵڵا[١]، گەلی کـوردیان بەڕێگر و تاڵانکەر و ئاژاوەگێڕ ناو زڕاندوون و تا ڕادەی سووکایەتی پێکردن گـزارەیان لەم نەتەوەیە و لە بوونی بـوون ئاسـاییی ئەم نەتەوەیە کـێـشـاوە و بۆسـۆ و بەدناویان کردوون. ڕەشـیـدوددینیش، وەک هـەر زوڕناژەن و بەشـان و باهوهەڵدەر و مـێژوونووسـێکی دیکەی دەرباری دەوڵەت ناوی نەتەوەی کوردی، کە لە بەرانبەر داگیرکەر و زۆردار و دەسەڵاتداران گۆی شەرەفی خۆپارێزی و داکۆکییان بردووەتەوە، بەناو و ناتۆرەی وا سووک بەدناو کردووە.

ڕەشیـدوددین لە کتێبی «مکاتبات رشیدی»[٢]یەکەیدا، سـەرەڕای ئەوەی کە کۆمەڵێ قسـەی سـووک و تۆمـەت و بوختـانی نارەوای لە هـەق کـورد نووسـیـوە، تەنانەت بیری سەرلەبەر قڕکردنی ئـەو نەتەوەیەی زۆر بەسووک و سـاناییـیەوە هێنـاوەتە گـۆڕێ (٦٧, ١٣٤). نەک هـەر فـەزڵوڵڵا، بگرە بـڕێ نووسـەری دیکەی سـەدەی شـازدەهەم، هـەر لەسـەر ئەم ڕایە بوون و بەهیچ جـۆرێ نـەتەوەی کوردیان بۆ قـووت نەچووە، لەبەر ئەمە پێویستـە جـارێکی تر بەم کتێبـانەدا بچینەوە و بە ڕەخنە و هەڵسەنگاندنێکی وردەوە، کەڵکیان لێ وەربگرین.

وەک لـە پێـشـەوە گـوتمان، شـەرەفخـانی بدلیـسی بۆ نووسـینی «شـەرەفنامـە»کەی کەڵکی لە بڕێ کـتێبی مـێژوونووسـانی دیکەی پێش خـۆی، بەنموونە، کـتـێبی «نزهة القلوب»[٣]ی حـەمـدوڵڵای مـسـتـەوفی قـەزوینی وەرگرتووە. حەمدوڵڵای مستەوفی لەو کتێبەیدا باس و خـواسێکی بەداوێنی لەمەڕ جوگرافیای کوردستان و بەجیا جیا ویلایەتەکانی کوردستان و پێوانەی خەرج و باجی ویلایەتەکانی کوردستانی سەدەی چواردەهەم نووسیوە و هەر ئەم مێژوونووسەیشە کە بۆ یەکەم جار ناوی نیشتمانی کوردی لە کتێبەکەیدا بە کوردستان ناو هێناوە (٦٣, ١١١).

نووسـیـارێکی دیکەی سـەدەی پازدەهەم کـە لەمـەڕ ویلایەتی بدلیس، مـیـرنشـینە پشـتـاوپشت بۆ بەجێمـاوەکـەی خـاوەنی «شـەرەفنامـە» دوواوە مەجدوددین موحەمەد فەیروزابادییە. فەیروزابادی ئەم باس و خـواسـەی لە کـتێبی «القامـوس»دا نووسـیـوە. بدلیـسی سـوودی لەم کـتێبـەش وەرگـرتووە

(٧٦, ٣٣٥). مێژوونووسی ئەرمەنی ف. میتسۆپسکی، لە کتێبی «مێژووی تەیموور لەنگ و جێنشینەکان»دا بڕێ باس و خواسی لەبارەی مێژووی کوردستانەوە نووسیوە. مێژوونووس لەم کتێبەیدا، کە لە شێوەی ساڵنامەدا دای ناوە، لەو هێرشانە بەدوواوە کە تەیموور لەنگ و قەرەیووسفی قەرەقۆیونلو و جێنشینەکانی لە ساڵانی ١٣٨٨دا بۆ سەر کوردستانیان کردووە دەدوێ (٤١, ١٣-٣٥). ئەم کتێبە لە ساڵی ١٨٦٠ی زدا، شانەزەریان بۆ لە چاپدانی ئامادە کردووە و لە پاریس بڵاو کراوەتەوە. ڕووداوەکان لەم کتێبەدا، بە ڕێکوپێکی نووسراون، بەڵام لە گۆڕینی ساڵە کۆچییەکان بەساڵە زاینییەکاندا ڕێگا بۆ بڕێ کەموکووڕی خۆش کراوە.

یەکێ لە سەرچاوە فارسییەکانی دیکەی پازدەهەم کتێبی «ظفرنامە»ی مەولانا شەرەفودینی عەلی یەزدییە. ئەم کتێبە بەسەرپەرشتی و چاودێریی میرزا ئیبراهیم، والیی فارس، لە ساڵی ١٤٢٥دا، بەناوی میرزا شاهروخیی باوکییەوە نووسراوە. نووسیار لەم کتێبەدا بە فرەوانی باسی ئەو هێرشانەی کردووە کە تەیمووری لەنگ بۆ سەر کوردستانی کردوون و لەو بەرەبەرەکانێ گەورانە دوواوە کە لەلایەن بڕێ میرنشینی کوردەوە بەرەنگاری بووە (٧٧). شەرەفخانی بدلیسی ئەو ڕووداوانەی، پشت بە «ظفرنامە»کەی عەلی یەزدی نووسیوە[٤].

سەرچاوەیێکی دیکەی فارسیی سەر بە مێژووی کوردستان لە سەدەی پازدەهەمدا «مطلع السعدین و مجمع البحرین»ی مەولانا عەبدولڕەزاقی سەمەرقەندییە. نووسیار لەم کتێبەدا، لە ڕوونکردنەوەی ڕووداوەکانی ساڵانی ١٤٠٣- ١٤٧٠دا بە فرەوانی لەمەڕ هاتنی قەرەیووسف و میرزا شاهروخ بۆ کوردستان و سەروکاریان بە میرە کوردەکانەوە دوواوە (١٠٨). دانەری «شەرەفنامە»یش لەم کتێبەی ئەو کە لە بارەی کوردستان دەدوێ، کەڵکی وەرگرتووە. بدلیسی، تەنانەت باسی لەلایەن شاهروخەوە ناردنی عەبدولڕەزاق سەمەرقەندیی بۆ هیندستانی پشت بە «مطلع السعدین و مجمع البحرین» نووسیوە[٥] (٧٦, ٢٣١).

سەرچاوەییێکی تر لەو سەرچاوانەی باسی مێژووی کوردستانیان لە سەدەی پازدەهەمدا کردووە «زبدة التواریخ(٦٠)»ی مەولانا نوورەددین کوڕی لوتفوڵڵا (حافظ ابرو)وە کە بە زمانی فارسیی نووسیوە. لەم کتێبەدا بڕێ زانیاری لە بارەی مێژووی کوردستانەوە هەیە، هەر لەم کتێبەدا باس و خواسێکی بەداوێن لەبارەی هۆز و تیرە کوردەکانی لوڕستانیشەوە نووسراوە. بدلیسیش هەر ئەو ڕووداوە مێژووییانەی لە کتێبەکەیدا تۆمار کردووە[٦] (٧٨، ٢٤).

سەرچاوەییێکی دیکە لەو سەرچاوە فارسییانەی لەمەڕ مێژووی کوردستان دەدوێن و سەروکاریان بە ڕووداوە لەمێژینەکانی ئەو سەروبەندەوە هەیە، کتێبی «ظفرنامە»ی نیزامەددینی شامییە، دانەر لە باسی سەرکەوتنەکانی تەیموور لەنگدا، باسی ئەو شەڕوشۆڕانەی لە هەڵکوتانە سەر ماردین و ئامێد و بدلیس و میرنشینەکانی دیکەی کورددانی کردوونی بەبەربڵاوییەوە نووسیوە[٧] (١٢٦).

عەلی یەزدی نیزامەددینی شامی و بدلیسی کە لەمەڕ هێرشەکانی تەیموور لەنگ بۆ سەر کوردستانیان نووسیوە، لە ناوەڕۆکدا، تێکڕا، یەک دەگرنەوە. واتا: بدلیسی بۆ خۆیشی باسی ئەوەی نووسیوە. کە سوودی لەم دوو مێژوونووسە وەرگرتووە (٧٦، ٣٥٣)، چونکە ئەمیش هەروەک مێژوونووسانی سەدەی ناوین، ئەوانەی نووسیارانی پێش خۆی نووسیویانن، بێ ئەوەی کەموکووڕی و لە یەک سەرچاوە ئاو نەخواردنەوە و وەسەریەک نەچوونەوە و یەک نەگرتنەوەیان دەست نیشان بکا و لەسەنگی مەحەکیان بدا، دووپاتەی کردوونەوە.

سەرچاوەییێکی تر لەو سەرچاوانەی دەربارەی مێژووی کوردستان لە ئاخروئۆخری سەدەی پازدەهەمدا، زانیاریی بەداوێنتری تێدا تۆمار کراوە «کتاب دیاربکریە»ی ئەبوبەکری تەهرانییە بە زمانی فارسی، نووسیار لەم کتێبەدا کە بریتییە لە دوو بەش، لەمەڕ سەربهوردی دامەزرێنی دەوڵەتی ئاق قۆیونلو، حەسەن بەگ و شەڕوشۆڕەکانی لەگەڵ میرنشینەکانی کورد، وەک بدلیس و ئەخلات و مووش و... هتد، بە فرەوانی و داوێن شۆڕییەوە دەدوێ

(٤٣، ٤٥٨). بەشی یەکەمی ئەم کتێبە لە ساڵی ١٩٦٢ و بەشی دووەمی لە ساڵی ١٩٦٤دا لە ئەنقەرە بڵاوکراونەتەوە. ئەمەیش بۆ یەکەم جارە لە مێژووناسیدا کەڵک لە بەشی دووەمی ئەم کتێبە وەردەگیرێ.

هێندێ لەو ڕووداوانەی لە کتێبی «دیاربکریە»دا نووسراون لە ناوەڕۆکدا لەگەڵ ڕووداوگەلێکی «شەرەفنامە» باسی کردوون، یەک دەگرنەوە.

لەبەرئەوە ڕێی تێ دەچێ دانیاری «شەرەفنامە» ئەو ڕووداوانەی یا لەم کتێبە بە وەرگرتن وەرگرتبێ، یا بە بیستن، هەر بەو تەرزەی بیستبێ. کتێبی «تذکرة الشعراء»ی دەوڵەتشای هاوچەرخی عەبدولڕەحمانی جامی کە لە ساڵی ١٤٩١دا نووسیویە یەکێکە لە سەرچاوە فارسییە گرینگەکان. نووسیار ئەم کتێبەی لە بنەڕەتدا زێتر بۆ باسی شاعیرانی سەردەمی خۆی نووسیوە، بەڵام لەبارەی مێژووی بدلیس و ئەخلات و مووشەوەیش کە سەروکاری بەهاتنەکەی سوڵتان جەلادینی خارەزمشاهەوە هەیە بۆ بدلیس لە سەدەی سێزدەهەمدا، برێ باس و خواسی نووسیوە (٦٦، ١٦ – ١٦٣). بدلیسی هەر ڕووداوێکی وەک خۆی لە کتێبەکەیدا نووسیوە (٦٦، ١٤٣ – ١٤٦، ٣٦٤– ٣٧١).

کتێبی «تذکرة الشعراء» لە ساڵی ١٨٤٣دا لە ئەستەمبووڵ بەزمانی تورکی لەلایەن بورهانەدین خاوەندشاهی کوڕی کەمالەدین مەحموودی بەڵخی لە چاپ دراوە. لە ساڵی ١٩٣٩یشدا لەلایەن ئەدوارد براونەوە بەزمانی ئینگلیسی لە لەندەن بڵاوکراوەتەوە و لە پاشان موحەمەدی عەباسیش کردوویە بەفارسی(٨).

یەکێ لەو کتێبانەی لە بارەی مێژووی کوردستانەوە لە دوادوای سەدەی پازدەهەم – سەرەتایەکانی سەدەی شازدەهەمدا برێ باس و خواسی تێدا نووسراوە، کتێبی «روضة الصفا»ی میر محەمەدی کوڕی سەیید (میرخوند)ە. ئەم کتێبە کە لە پاش مردنی میرخوند (١٤٩٧) ڕەزا قولیخانی هیدایەت درێژەی پێ داوە، برێ باس و خواسی کوردستانی، کە سەروکاریان بەمێژووی سەفەوییەکانەوە هەیە، تێدا تۆمار کراوە، (١١٢) بدلیسی بۆ نووسینی

«شەرەفنامە» با کەمیش بێ، سوودی لە کتێبی «روضة الصفا» وەرگرتووە. ئەم کتێبە لە پاش ساڵی ١٨٥٨ لە شاری لانکا و شاری بۆمبەی چەند جارێ لە چاپ دراوە.

کتێبی «حبیب السیر (٦٤)»یش کە لە ساڵەکانی ١٥٢١ - ١٥٢٤دا لەلایەن «غیاث الدین ابن خواجە همام الدین خوندمیر»ەوە نووسراوە و لەبارەی مێژووی کوردستانەوە برێ زانیاریی تێدایە، یەکێکە لە سەرچاوە فارسییەکان. ئەم کتێبە کە بریتییە لە سێ بەرگ و دەربارەی داگیرکارییەکانی مەغۆل و فەرمانڕەواییی تەیمووری لەنگ و سەرەتاکانی یەکەم سەردەمی بنەماڵەی سەفەوییەکان دەدوێ، سێیەم بەرگ دەربارەی مێژووی کوردستانیش ئەوەندەی سەروکار و پێوەندی بە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەوە هەبێ زانیارییەکی بەسەر و شوێنی تێدایە، بەڵام لەمەڕ بارودۆخی کۆمەڵایەتی - ئابووریی کوردستان هیچی تێدا نییە. بدلیسی لە دانانی کتێبەکەیدا کەڵکی لە شێواز و تەرزی ئەم کتێبەش وەرگرتووە و ئەو زانیاریيانەی سەروساختیان بەمێژووی کوردستانەوە هەیە، هەمووی ڕاگوێزتوونە نێو کتێبەکەی.

کتێبی «تواریخ آل عثمان» ناوی لوتفی پاشا، کە یەکێکە لە نووسیارە تورکەکانی سەدەی شازدەهەم و باسی مێژووی کوردی کردووە، یەکێ لە سەرچاوە هەرە بەنرخەکانە (١١٠). نووسیار بۆ خۆی لە دەرباری سوڵتاندا هەمەکارە بووە و لە ناو زۆر ڕووداوە گرینگەکانی ئەو سەردەمەدا ژیاوە.

ئەو زانیارییانەی لەمەڕ شەڕی چاڵدێران و شەڕوشۆڕەکانی دیکەی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێران کە لەسەر خاکی کوردستان لەبڕانەوە نەدەهاتن، ئەوەندەی سەروکاریان بەمێژووی کوردەوە هەبێ لە ڕاستینە هەرە بەرچاوەکانە (١١٠, ٢٢٨ - ٢٤٣). لوتفی پاشا ئەم کتێبەی لە بنەڕەتدا بۆ مێژووی بنەماڵەی عوسمانییەکانی سەدەکانی دوازدەهەم - شازدەهەم نووسیوە. نووسیار لە پاڵ مێژووی ڕووداوەکانی ئەو سەروبەندەدا برێ شیعر و چامە و پەسنیشی نووسیوە، هەروەها ناوی سەرچاوە پێشینەکانیشی تێدا

نووسیوه. ئەم کتێبە لەلایەن نەجیب عاسمەوە سەروبەر نراوە و لە چاپ دراوە. ئەم کتێبە یەکەم جارە لە مێژووناسیی کورددا کەڵکی لێ وەردەگیرێ.

کتێبی «تحفەء سامی (٧٥)» کە یەکێکە لە سەرچاوە فارسییەکانی سەدەی شازدەهەم و سام میرزای کوڕی شا ئیسماعیلی سەفەوی دای ناوە (١٥١٧ – ١٥٧٥) کەم و زۆرێ لەبارەی مێژووی کوردستانەوەی زانیاری تێدایە. هەروەها لەمەڕ شاعیرانی (ناوی زێتر لە ٧٠٠ شاعیری ئازەربایجانیی تێدا باس کراوە) ئازەربایجان و ئێران دەدوێ و نێوی سەروبەندیانی بەڕیز نووسیون. ڕووداوە مێژووییەکانی لەم کتێبەدا نووسراوە، تەنیا بۆ سەرکەوتنەکانی شا ئیسماعیل و شەڕوشۆڕەکانی تەرخان کراوە (٨،٧٥).

یەک لەو کتێبانەی لە سەدەی شازدەهەمدا نووسراوە کتێبی «تاریخ جهان آرا (١٠١)»یە کە زانیارییەکی بەسەروبەر و دەوڵەمەندی تێدایە.

نووسیاری کتێبەکە قازی ئەحمەد، کوڕی موحەمەد غەفاری قەزوینییە (١٤٩٥ – ١٥٦٨). قەزوینیی مێژوونووس و نووسیاری بەناوبانگی سەروەختی خۆی بووە. شازادە و ئەمیرانی سەفەوی زۆریان ڕێز لێ گرتووە.

نووسیار، کتێبەکەی لە ساڵانی (١٥٦٥ – ١٥٦٨)دا دەست پێ کردووە و هەر لەو سالانەیشدا تەواوی کردووە، قەزوینی لەم کتێبەدا، لەمەڕ ئەو تیرە و هۆزە کوردانەی، بەسەر کوردستان ڕاگەیشتوون، نووسیوە. ئەو باس و خواسانەی قازی ئەحمەدی قەزوینی لەمەڕ شەڕی چاڵدێران و ئەو شەڕوشۆڕانەی پاش ئەو شەڕە لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێران، لەسەر کوردستان درێژەی کێشا، ڕێگای لە دژایەتیی ئابووری – کۆمەڵایەتی و سیاسی کۆڵینەوەی ئەو سەروبەندەی بۆ لێکۆڵەوانان خۆش و هەموار کردووە. ئەمە یەک لەو کتێبە مێژووییانەیە کە شەرەفخانی بدلیسی زۆری کەڵک لێ وەرگرتوون، لەبەر ئەمە ئەو زانیارییانەی لەمەڕ مێژووی کورد، لە هەردوو کتێبەکەدا نووسراون، هەریەکن.

کتێبی دیکەی قازی ئەحمەدی قەزوینی کتێبی «تاریخ نیگارستان (١٠٠)»ە. قەزوینی ئەم کتێبەی لە ساڵی ١٥٥٢دا نووسیوە، بەڵام باس و خواسی

مێژووی کوردستان لەم کتێبەدا زۆر کەمە.

کتێبی دیکەی سەدەی شازدەهەم «تذکرة الطهماسب»ە (٨٣، ١٩- ٥٨). ئەم کتێبە زانیارییەکی زۆر بەکەڵکی لەمەڕ مێژووی کورد و کوردستان، بەتایبەت ئەو زانیارییانەی بەدەم باسکردنی بارودۆخی سیاسیی ئەو سەروبەندەوە نووسراون، تێدایە. خاوەنی ئەم کتێبە بەقەوارە گچکەیە، لەبارەی ململانێ و ڕکەبەرایەتیی نێوان عوسمانی و ئێران، لەبارەی مۆڵخواردنی لەشکری عوسمانی و قزڵباش لە خاکی کوردستاندا، کە هەمیشە مەیدانی ئەم ململانێ و ڕکەبەرایەتییە بووە، لەبارەی تالانکردن و سووتاندنی شارە کوردنشینەکانەوەی زۆر بەداوێن و بەربڵاوییەوە نووسیوە.

لەبەرئەوەی نووسیاری «تذکرە الطهماسب» و نووسیاری «شەرەفنامە» هەردووک هاوچەرخی یەکدین، ئەو زانیارییانەی لەسەر مێژووی کوردستان، بەتایبەت، لەسەر میرنشینی بدلیسیان نووسیوە، کوتومت لێک دی دەچن و ڕێی تێ دەچێ شەرەفخان لە «تذکرة الطهماسب»ی وەرگرتبێ. بەڕاستی ئەوەی بیەوێ لە کێشە و هەرای نێوان ئێران و عوسمانی لەسەر کوردستان، بگا و بزانێ چ جۆرە سیاسەتێ بەرانبەر بە نەتەوەی کورد بەکار براوە، دەتوانێ کەڵکێکی زۆری لێ وەرگرێ. کتێبەکە سەرچاوەیێکی زۆر بەسەروبەرە.

نووسیارێکی دیکەی سەدەی ١٥-١٦هەم، کە لەسەر ڕووداوەکانی کوردستانی نووسیوە بوداقی قەزوینییە. ئەم دێرۆکناسە لەم کتێبەیدا کە «جواهر الخبر»ی ناوە، زانیارییەکی چاک و پڕوپوختەی لەمەڕ مێژووی کوردستان و سەربهوردی نووسیاری «شەرەفخانی بدلیسی» نووسیوە (٤٥).

دەسنووسی ئەم سەرچاوە مێژووییە دەوڵەمەندەی سەدەی شازدەهەم لە نموونەنامەکەی ب. دۆراندا پارێزراوە.

کتێبی «أحسن التواریخ (٥٤)»یش لە ڕووی باس و خواسی ڕووداوی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسییەوە بایەخی تایبەتی خۆی هەیە و زۆر بەکەڵکە. نووسیاری ئەم کتێبە حەسەن بەگی ڕوومڵو، لە ساڵی ١٥٣١دا لە

دایک بووە و لە دەرباری شادا پەروەردە بووە. ئەم مێژوونووسە بۆ خۆی، لەو هێرشانەدا، شاتاماسبی یەکەم، بۆ سەر گورجستان و کوردستانی بردوون بەشدار بووە. هەر لەبەر هەندێکەیشە ئەم کتێبە لەچاو سەرچاوەکانی دیکەی سەدەی شازدەهەم زانیارییەکانی دەربارەی مێژووی کوردستان دەوڵەمەندیش و ڕاستیشن.

کتێبەکە دوازدە بەرگە، بەڵام تەنیا هەر بەرگی دەیەم و یازدەیەمی بەم سەردەمە ڕاگەیشتوون و بۆمان ماونەوە. کتێبی «أحسن التواریخ» لە ساڵانی ١٩٣١- ١٩٣٤دا، چارلز سێددۆن سەروبەری ناوە و لە چاپی داوە. بەرگە دووهەمەکەی کە لە ڕووداوەکانی ساڵانی ١٤٩٥ - ١٥٧٧ دەدوێ، لەبەرئەوەی لەسەر مێژووی کوردستان پتر دەڕوا، ئێمەش لەم کاری لێکۆڵینەوەی خۆدا پترمان کەڵک لەمەیان وەرگرتووە.

کتێبی «دۆن جوانی ئێرانی»یش کە لەدوا دوا سەدەی شازدەهەم - سەرەتایەکانی سەدەی حەڤدەهەمدا نووسراوە، لەمەڕ مێژووی کوردستان و شەرەفخانی بدلیسی زانیاری و باس و خواسی چاکی تێدایە. نووسیاری ئەم کتێبە ئۆروج بەگی کوڕی سوڵتان عەلی بەگی بەیاتە. ئەم پیاوە لە سەروبەندی شاهەباسی یەکەمدا (١٥٨٨ - ١٦٢٧) لە تەک حوسەین بەگی بەیاتدا چوو بۆ ئیسپانیا و لەوێ ئەم کتێبەی بەزمانی ئیسپانیۆڵی نووسیوە. کتێبەکە قەشەیەکی (ڕێمۆن) ناو دایڕشتووەتەوە و لە ساڵی ١٦٠٤دا لە شاری ڤیلیادەلید، لە ئیسپانیا، لە چاپ دراوە.

ئۆروج بەگی بەیات لەبەرئەوەی کە لە ئیسپانیا بەناوی دۆن جوانەوە ناووبانگی ڕۆیشتووە، کتێبەکەیشی هەر بەناوی «دۆن جوانی ئێرانی»یەوە ناو و شۆرەتی دەرکردووە. ئەم کتێبە، نەڕوانینە ئەوەی کە بە شێوازی گەشتنامە نووسراوە، باس و خواسێکی فرەوان و بەربڵاوی لەمەڕ شەڕی چاڵدێران و ناکۆکی و کێشە و هەرای نێوان عوسمانی و ئێران و مێژووی کورد و کوردستان تێدایە.

لە ساڵی ١٩٥٩دا مەسعوودی رەجەبنیا کتێبەکەی لە زمانی گینلیسییەوە

وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. «فتوحات (٨٦)»ی عەبدولفەتاح فومەینی دەربارەی ڕووداوەکانی گیلان لە سەدەی شازدەهەمدا، نووسراوە. ئەم کتێبە لە ساڵی ١٦١١دا نووسراوە و لەمەڕ سیاسەتی سەفەوییەکان لە گیلان و ئەو ناوە، دەدوێ.

نووسیار باسی مێژووی کوردی نەکردووە، تەنیا لەمەڕ شەرەفخانی بدلیسی کە سەردەمانێ لە تۆنیکابۆن[٩] فەرمانڕەوا بووە، دەدوێ. ئەم کتێبە، هەر ب. دۆرنی ئەکادێمیک بەچاپی گەیاندووە و ناوی لێ ناوە –هەقیشی بوو– «تاریخ گیلان». ئەم کتێبە، بۆ یەکێ بیەوێ لە مێژووی گیلان بکۆڵێتەوە و تێی بگات باس و خواسێکی زۆری تێدایە.

سەرچاوەیێکی دیکەی بەپێز و بەبرشت، «تاریخ عباسی»ی جەلالەدینی محەمەدی مونەجیمی یەزدییە کە بە فارسی نووسراوە و لەمەڕ باس و خواسی ڕووداوەکانی سەدەکانی ١٦ –١٧هەم دەوڵەمەندترین سەرچاوەیە. ئەم کتێبە زۆر بە بەربلاوییەوە، لە شا هەباس، لە ڕۆژی لەدایکبوونییەوە تا دوادوای فەرمانڕەواییی، دەدوێ و لەبارەی مێژووی کورد و کوردستانە، بەتایبەت هەرچییەکی پێوەندیی بە مێژووی ئێرانەوە هەبێ زۆر شتی ڕوون کردووەتەوە، ئەمە بۆ یەکەم جارە مێژووناسیی سۆڤێت کەڵک لە دەسنووسی ئەم سەرچاوەیە وەردەگرێ.

میرزا بەگ، حەسەن ئەل حوسەین گونابادیش لە کتێبی «روضة الصفوية (١١٣)»دا کە لە سەدەی حەڤدەهەمدا بە فارسیی نووسیوە، کاتێ دێتە سەر باسی بنەماڵەی سەفەوییان، بە درێژی دەربارەیان دەدوێ و باسی شەڕوشۆڕەکانیان دەکا و بەم بۆنەیەوە زانیارییەکی زۆری لەمەڕ کوردستان و میرنشینەکانی کورد نووسیوە. نووسەر کەم و زۆرێ لەمەڕ کێشە و هەرای عوسمانی و ئێرانی لەسەر کوردستان نووسیوە. بەڵام کتێبەکە لە بنەڕەتدا باسی ڕووداوەکانی خۆراسان دەکا.

سەرچاوەیێکی دیکەی زۆر بەنرخ کە بەزمانی فارسی نووسراوە، «تاریخ عالم آرای عباسی (٤٧)»یە کە ئیسکەندەر بەگی مونشی نووسیویە. کتێبەکە

له (١٥٦١ – ١٦٥٨)دا نووسـراوه. ئـه‌م كـتـێـبـه كـه به‌بۆنه‌ی سی سـاڵ فه‌رمانڕه‌وایی شاعه‌باسی یه‌كه‌مه‌وه نووسراوه بریتییه له سێ به‌رگ. كتێبه‌كه له‌مـه‌ڕ باس و خـواسی ئێـران و ئازه‌ربایجـان و گورجـسـتـان و ولاتانی دیكه نووسـراوه. به‌ش به‌حـاڵی كـورد و كـوردسـتـانیش زانیـارییـه‌كی فـره‌وان و به‌ربلاوی تێـدایه. برێ له‌و باس و خـواسـه‌ی له «شـه‌ره‌فنامـه»ی بدلیسـیـشـدا به‌رچاو ده‌كـه‌وێ له‌م كـتـێـبـه‌شـدا نووسـراوه. چونكه هـه‌ردوو مـێـژوونووس هـه‌رچییه‌كیان به‌چاوی خۆیان دیتووه، زۆریان به وردی نووسیوه.

ئه‌م سـه‌رچاوه‌یه له‌چاو سـه‌رچاوه‌كـانی دیكه، گـه‌لێ فـره‌وانـتـره و له‌مـه‌ڕ مـێـژووی كـورد زۆری به‌ربلاوتـر نووسـیـوه، ته‌نانه‌ت یه‌كێ بیـه‌وێ زانیـاریی تـه‌واوی ده‌س كـه‌وێ، له دوای شـه‌ره‌فنامـه، ده‌توانـێ زۆری لێ هـه‌ڵێنجـێ. ئیـسكه‌نده‌ر به‌گی مـونشی ئه‌م كـتـێـبـه‌ی لـه ١٦١٦دا ده‌ست پێ كـردووه و له ١٦٢٩دا دواییی پێ هێناوه. ئـه‌م كـتـێـبـه بۆ باس و خـواسی ئه‌و سـه‌رده‌مـه سه‌رچاوه‌یێكی هه‌ره به‌نرخه.

یه‌كێ له‌و سه‌رچاوه به‌نرخانه‌ی تر كه ده‌رباره‌ی مێژووی كوردستـان و باس و خـواسـێكی به‌پێـز و به‌سـه‌روبه‌ری تێـدایه «جـهـان نما (١٠٣)»ی كـاتب چه‌له‌بییـه. كـتـێبـه‌كـه هی سـه‌رده‌می (١٥٩٢ – ١٦٥٧)ه. ئه‌م كـتـێبه به‌نرخـه به‌زمانی توركی نووسراوه و له زۆر بابه‌ت ده‌دوێ، له مێژوو، له جوگرافیا له ئه‌ستێره‌ناسی و... هتد. كاتب چه‌له‌بی بۆ نووسینی ئه‌م كتێبه زۆری كه‌ڵك له شـه‌ره‌فنامـه‌ی شـه‌ره‌فـخـانی بدلیـسی وه‌رگـرتووه (١٠٣، ٤١٠ – ٤٥٦). واته كـاتب چه‌له‌بی یه‌كـه‌مین نووسیـارێكی ڕۆژهه‌لاتییه كه كه‌ڵكی له شـه‌ره‌فنامـه وه‌ك سـه‌رچاوه‌یێكی مـێژوویین وه‌رگرتووه. ئه‌م نووسـه‌ره گـه‌وره‌یه، له‌به‌رئه‌وه‌ی له ده‌رباری عوسـمانییاندا په‌روه‌رده بووه، دیاره ڕووداوه‌كانی له یه‌ك سه‌ره‌وه باس، كردووه و ولاتی كوردسـتـانی به به‌شێ له خـاكی ده‌وڵه‌تی عوسـمـانی له قـه‌ڵه‌م داوه. به‌لام كـوردسـتـان له هێندێ بـارودۆخـدا، با سـه‌ر به ده‌وڵه‌تـانی به‌هـێـز و زه‌بربه‌ده‌سـتـیش بووبـێ، بووه به ولاتێكی سـه‌ربـه‌خـۆ و خـاوه‌ن قه‌ڵه‌مڕه‌وی خۆی. كـاتب چه‌له‌بی، نووسیاری بیبلیۆگرافیایه‌كه باسی چه‌ندین

کتێبی بەزمانی عەرەبی و فارسی و تورکی نووسراوی کردووە و ناوی «کشف الظنون (١٠٥)»ە. یەکێ لەو نووسیارانەی لە (کشف الظنون)دا ناوی هێناون شەرەفخانی بدلیسی و «شەرەفنامە»کەیەتی.

سەرچاوەیێکی دیکەی مێژووی کورد، کە بە زمانی تورکی لە سەدەی ١٧هەمدا نووسراوە «تاریخ سولاق زادە (٨٥)»ی موحەمەد حەمدی سولاق زادەیە. ئەم کتێبەیش لەمەڕ تێگەیشتنی هێندێ ڕووداو، کە سەروکاریان بە مێژووی کوردەوە هەیە کتێبێکی بەبایەخە. نووسیار لە نووسینی مێژووی دەوڵەتی عوسمانیدا لە سالآنی ١٣٠١ – ١٦٤٣دا، بڕێ زانیاریی لەمەڕ مێژووی کورد و کوردستان نووسیوە. ئەو زانیارییانەی لە بارەی پێشبڕکێی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێران، بەتایبەت لەسەر کوردستان، زۆر بەخەسیەتن. نووسیاری ئەم کتێبە لەمەڕ شەڕوشۆڕەکانی نێوان عوسمانی و ئێران لە چاڵدێران و ئەو شەڕانەی لە پاشان، لە خاکی کوردستاندا بەردەوام بوون، لە بڕانەوە نەدەهاتن، زانیاریی بەربڵاوی بەداوێنی تێدایە (٨٥، ٣٧٦ – ٣٧٩). هەر لەم کتێبەدا، لەبارەی مێژووی میرنشینی بدلیسەوە، زانیاری زۆر سەرنج بزوێن دەخوێنییەوە. کتێبی (تاریخ سولاق زادە) سەردەمانێکی دوورودرێژ، هەروا بە دەسنووسی، بێ کەڵک لێ وەرگرتن مابووەوە، لە بەراییی کتێبەکەدا نووسراوە: «لەبەرئەوەی نوسخەی ئەم کتێبە بەنرخە زۆر بەدەگمەن دەست دەکەوت، بڵاوکردنەوەی ئاسان نەبوو (٨٥، ١٠)، ئەمە یەکەم جارە، لە کوردناسیدا کەڵک لەم کتێبە وەردەگیرێ، بەڵام نووسیار لە ڕوونکردنەوەی هاوسەروکارێتی و هاوپێوەندایەتیی کوردستان و عوسمانی و ئێراندا، وەک هەر مێژوونووسێکی تورکی دیکە بەلای دەربارەی عوسمانییاندا مەیلی بزووتووە.

سەرچاوەیێکی دیکەی سەدەی ١٧هەم «سیاحتنامەی ئەولیا چەلەبی (٤٨)»یە. نووسیاری ئەم کتێبە، لە گەشتێکدا، کە لە ناوەندی سەدەی ١٧هەمدا، لە کوردستان کردوویە، لەبڕێ میرنشینی کورد، بەتایبەت، لە شاری بدلیسدا ماوەتەوە و کتێبەکەی لە ساڵی ١٦٤٦دا نووسیوە و دواییی پێ

هێناوە. ئەولیا چەلەبی لەبارەی مێژووی کوردستان و بدلیسەوە، هێندێ ڕاستیی لە «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسییەوە ڕاگوێزتووە. ئەم کتێبە، کە خۆی لە دەوروبەری چوار بەرگ دەدا، لە ساڵی ١٨٩٦دا، نووسیاری تورک ئەحمەد جەودەت، بۆ لەچاپدانی سەروبەری ناوە و بڵاوی کردووەتەوە.

گەڕیدەی فەڕەنسی ژان باتیست تاڤێرنێ، لە ساڵەکانی ١٦٣٢ – ١٦٦٨ی سەدەی ١٧هەمدا، نۆ جاری سەفەر بۆ وڵاتانی ڕۆژهەڵات کردووە و شەش سەفەری لەم سەفەرانەی بۆ کوردستان و ئازەربایجان و ئێران و تورکیا کردووە و لەم وڵاتانە ماوەتەوە. تاڤێرنێ لە کتێبەکەیدا کە ناوی «گەشتنامە (٧٣)»ی لێ ناوە، لەبارەی کوردستان، بەتایبەت میرنشینی بدلیسەوە زانیاریی بەسەروبەری نووسیوە. بەو پێیە نووسەر بۆ خۆی نووسیویە، لەگەڵ میری بدلیس، ئەبداڵ خان، خۆیدا چاویان بەیەک کەوتووە، دیاریی پێشکێش کردووە و دیاریی لێ وەرگرتووە (٧٣ ، ٢٨١) گەڕیدەی فەڕەنسەیی وا دیارە لە هێندێ لەو ڕووداوانەی لە «شەرەفنامە» نووسراون، دوواوە، بەڵام هیچ دیاردییەکی بۆ ئەوە نەکردووە کە کەڵکی لە کتێبەکەی شەرەفخان وەرگرتووە. ئێمە پێمان وایە، ئەم نووسیارە فەڕەنسەییەی کەڵکی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە، هەر ئەو کەسەیە کە «شەرەفنامە»ی بەدەسنووسی، بۆ یەکەم جار لە کوردستانەوە گەیاندووەتە ئەوروپا. چونکە ئەو ئەبداڵ خانەی کە میری بدلیس بووە و ژان باتیست تاڤێرنێ بە دیداری گەیشتووە لەگەڵ زانست و شارستانێتیدا سەروساختی زۆر خۆش بووە و کتێب و کتێب خڕکردنەوەی زۆر مەراق بووە. ئەم میرە کتێبخانەیێکی زۆر گەورە و نایابی هەبووە و بەشی زۆری کتێبەکانی دەسنووسی خۆی بوون. هەر لەبەر ئەمەیە کە تاڤێرنێی ئاشقە کتێب، وا پێ دەچێ چەند کتێبێکی لە کوردستانەوە بە دانسقە و وەک شتی ئەنتیکە و کەمیاب بۆ ئەوروپا بردبێ. لە مێژووناسیی کورددا، ئەمە یەکەم جارە سوود لە «گەشتنامە»ی تاڤێرنێ وەردەگیرێ[١٠].

جگە لەو سەرچاوە جۆراوجۆرانەی لە نوواوە باسمان کردن، لە «منشات سلاطین (٩٨)»[١١]یشدا، کە دەربارەی مێژووی کورد، لە سەدەی ١٦هەمدا،

وەک سەرچاوەیێکی مێژوویینە، بەڵگە و دەساوێژ و نامەی ڕەسمیی تێدا تۆمار کراوە، سوود وەرگیراوە.

هەروەها، بۆ ئەوەی لە تەرزی دەستووری باجگری، کە میرنشینەکانی کوردستان لەسەری دەڕۆیشتن، بەوردی بگەین، کۆمەڵە قانوون نامەیەکی دەوڵەتی عوسمانی، کە لە ١٥٤٠دا هاتوونە گۆڕێ، سوودێکی گەورەی لەم کاری لێکۆڵینەوەی ئێمەدا بووە.

ئەو مێژوونووسە بۆرجوا هاوچەرخانەی لە بنەچەکەی کورد و زمانی کورد و ئەو خاک و وڵاتەی کوردی لەسەر ژیاوە و دەژیێ و لە مێژووی کوردیان کۆڵیوەتەوە، نەهاتوون ئەو ناکۆکییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییانەی لە مێژووی کورددا سەریان هەڵداوە، شی بکەنەوە، بەڵکو هاتوون ئەو ناکۆکییە سیاسییانەی مەگەر هەر لە کۆمەڵی بۆرجوا بوەشێنەوە، بەدەست و برد مەهارەتێکی تایبەت بەکۆمەڵی بۆرجوایان شی کردووەتەوە و لەبارەی مێژووی کوردستانەوە لە سەدەکانی ١٥هەم و ١٦هەمدا زانیارییەکی ئێکجار سەرپێییانەی بێ بارستیان نووسیوە و بەمە مەسەلەکەیان وا لە قەڵەم داوە کە کارەکە براوەتەوە و ئیدی هیچ کێشەیێکی لەسەر نییە. بەڵام ئەوەی لە مێژووی ڕابردووی نەتەوەیێ بدوێ، دەبێ باری کۆمەڵایەتی و ئابووریی ئەو نەتەوەیە بەڕاستەقانی شی بکاتەوە.

هێندێ لە مێژوونووسانی هاوچەرخی کورد لە لێکۆڵینەوەی مێژووی نەتەوەکەیاندا دوو ڕێیان گرتووەتە بەر: ئەوانە یان مەسەلە بنەڕەتە مەبدەئییەکانی مێژووی کوردیان ـــــ، ناکۆکییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانیان لەبیر خۆیان بردووەتەوە، یا لە نیگای ئەو نەتەوە فەرمانڕەوایانەی بەسەریان ڕادەگەن و گوێ بەفەرمانیانن، یا بە تەئسیری دەمارگیریی نەتەوەییەوە، مێژووی ڕاستەقینەی نەتەوەیێکیان هەڵگێڕاوەتەوە. لەو مێژوونووسە بۆرجوایانەی، بەتایبەت لەوانەی لە ڕیزی کوردە هاوچەرخەکانی ئێران هاتوونە گۆڕێ، دەتوانین چەند نموونەیێ بێنینەوە. موحەمەد مەردۆخی کوردستانی کتێبەکەی، کە بەناوی «کتاب تاریخ مردوخ

(١١٤)»ەوەی داناوە، بۆ مێژووی کوردی تەرخان کردووە. نووسیار دەڵێت: «کوردەکان لە سەدەی ١١هەم و ١٣هەمدا ئیمپراتۆریەتێکی گەورەی هۆزەکی (ملوک الطوائف)یان پێک هێناوە و چی و چیی دیکەیان کردووە (١١٤، ٣١ , ٢١ , ٢٣ – ٢٤)، بەڵام ئەو نەک هەر دەربارەی هۆیە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی ئەم ئیمپراتۆرییەتە و هۆیە کۆمەڵەکی و ئابوورییەکانی بە دوو پارچەوەکرانی کوردستانی لە سەرەتایەکانی سەدەی ١٦هەمدا هەرگیز پیشان نەداوە، بگرە هۆیە سیاسییەکانیشی زۆر سەرپێییانە و بێ بارست نووسیوە، موحەمەدی مەردۆخ لە هەردوو بەرگە کتێبەکەدا، هەر لە سەدەی نۆهەمەوە تا ئەم سەردەمە، هەرچی شاعیر و نووسیار و مێژوونووس و جوگرافیانووسی کورد هەبوون، لەبارەی سەرلەبەریانی نووسیون، بەڵام ئەم پیاوە سەرەڕای ئەوە کە کەڵکی لە «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی، وەک سەرچاوەیێکی مێژووی کورد، وەرگرتووە، کەچی ناوی بەو جۆرە نەبردووە (١١٤ , ١٨١ – ١٩٩). ڕەنگە هەر لەبەر ئەوە شەرەفخانی لە بەرچاو کەوتبێ، چونکە شەرەفخان لە دوادوای ژیانیدا مەیلی بەلای دەرباری عوسمانییاندا بزووتووە. ئەو بە هەموو جۆرێ ویستوویە ئەوە بەخەڵک بسەلمێنێ کە هەرچی تیرە و هۆزی کوردی ئێران هەن لە بنەچەکرا فارسن. کتێبەکەی لێی نەنووسراوە لە چ ساڵێکدا بڵاوکراوەتەوە، بەڵام لە بەرگی دووهەمدا نووسیار ڕووداوەکانی تا ساڵی ١٩٣٥ درێژە پێ داوە و ڕوونی کردوونەوە.

نووسیاری کتێبی «کرد و پیوستگی نژاد تاریخی او»ی ڕەشید یاسەمی مێژووی کوردی لە سەردەمی هەرە کۆنییەوە تا وەکو سەدەی ١٥هەم نووسیوە. ئەمیش لەم کتێبەیدا، ڕەنجێکی زۆری داوە کورد لە ڕووی بنەچەک و ڕەگەزەوە بەرێتەوە سەر فارس. کوردناسی کوردی سۆڤێت، قەناتی کوردۆ، ڕەشید یاسەمیی، هەمیشە، بە پان ئێرانیست ناو بردووە (١٧). چونکە ڕەشید یاسەمی کاتێ لە مێژووی ڕابردووی نەتەوەکەی خۆی دەدوێ، هێندەی زات و ئازایەتیی بەخۆیەوە شک نەبردووە، نەتەوەکەی خۆی وەک نەتەوەیێکی جیاواز پیشان بدا.

هەرچی بۆرجوای کوردی هاوچەرخ، عەبدولعەزیز یامولکیشە لە کتێبەکەی کە بەناوی «کردستان و کرد اختلال لری»یەوەی نووسیوە، لە بنەچەک و ڕەگ و ڕەگەمای کورد و مێژووی کوردی کۆڵیوەتەوە. ئەم نووسیارە لەم کتێبەدا کە بەزمانی تورکیی نووسیویە، پاش ئەوەی برێ لە شایەکانی ئێران، بە نموونە ساسانییەکانی بە کورد لە قەڵەم داون، نووسیویە: «باو و باپیرانی حەزرەتی (محەمەد)یش (د.خ) کورد بوون. لەبەر ئەوە عەرەبەکان لەو بڕوایەدان کە لە پاشان بوون بەعەرەب (٨٩، ١٩)». بێگومان بیروڕایەکی وا چەوت و چێڵ لەبارەی بنەچەک و ڕەگ و ڕەگەمای نەتەوەیەکەوە، واتە هەڵگێڕانەوە و شێواندنی مێژووی ئەو نەتەوەیە(١٢).

ئەم نووسیارەی کە وەک مێژوونووسێکی کورد ڕەفتاری کردووە سیما مێژووییەکانی کوردیشی بەڕاست و بێ چەوت و چەوێڵی نەنووسیوە. ئەم پیاوە کە هاتووەتە سەر باس و خواسی سیاسەتی سوڵتان سەلیم لە کوردستان لە دەمەدەمی شەڕوشۆڕەکانی چاڵدێراندا، دەنووسێ: «شەرەفەدینی بدلیسی زانای کوردی بەناوبانگ (شەرەفخانی بدلیسی – م. ش) لەبەرئەوەی کە زۆری ڕک لە شیعە دەبووەوە، چل و شەش میرە کوردی خستە تەک سوپای سوڵتان سەلیم بۆ داگیرکردنی تەورێز (٨٩، ٤٤)». ئاشکرایە، نووسیار لە ڕوونکردنەوەی ئەو ڕووداوەدا، مەولانا ئیدریسی بدلیسیی بە شەرەفخانی خاوەنی «شەرەفنامە» زانیوە و لێی تێک چووە چونکە شەرەفەدین بەدلیسی ٢٩ ساڵ پاش شەڕی چاڵدێران لە دایک بووە (٧٦، ٤٤٩).

نووسیاری کتێبی «تاریخ ریشە نژاد کرد» ناوی ئیحسان نووریش هەر بەو ڕێگایەدا، نووسیارانی لە سەرەوەمان باس کردن پێدا ڕۆیشتوون، ڕۆیشتووە، ئەو کە لە ڕەگ و ڕەچەڵەکی کورد دەدوێ، دەڵێ، بەسەر و شوێنەواری زۆر لەمێژینەڕا بەدیار دەکەوێ، کە دەسەڵاتداری و فەرمانڕەواییی ئێران لەسەر شانی کوردستان بووە. هەر لەبەر ئەوە کاتێ لە ڕەگەز و ئەسڵی شاکانی ئێرانی کۆن دەکۆڵینەوە، دەبێ لە ناو سەرکردە و شاکانی ئەو هۆزەدا بیانبینینەوە (٥٠، ٣٢).

لەم ئیدیعایەی ئەم نووسیارە، کە هەر بە تەواوەتی لەگەڵ نووسیارەکانی دیکەدا، ئاکامێکی مەنتیقی ئاوها وەدەست دێ کە، کوردەکان لە ڕەگ و ڕەگەمادا فارس نین، بەڵکو فارسەکان بە ڕەگەز و بنەچەکە کوردن. بەڵام هەر لە پاشان، ئەمیش بیروبڕوای نووسەرەکانی دیکە دووپات دەکاتەوە، ئەوان چۆنی بۆچوون، ئەمیش هەر وای دەڵێتەوە.

بەمەدا زۆر بەڕوونی بەدیار دەکەوێ، کە مەبەستی لە بنەڕەتدا ڕای ئەم مێژوونووسە و ئەم نووسیارە بۆرجوا هاوچەرخانە ئەوەیە ئینکاری ئەوە بکەن کە کورد بە ڕەگەز و ڕەچەڵەک نەتەوەیێکی جیاوازە و هەمیشە بیانبەنەوە سەر نەتەوەی فارسی بەدەسەڵات و فەرمانڕەوا. ئەمەیش بە کەیف و خوایشتی ئەو ئایدیۆلۆژییە بۆرجوا هاوچەرخەیە کە هەرچی نەتەوەیێکی چکۆڵەی لە نەتەوە فەرمانڕەواکانی بەژمارە کەمترن هەن و چارەنووسیان بە فەرمانڕواییی بۆرجوای دەسەڵات بەدەستەوە بەندە تا ئێستا لە مافی خۆموختاری بێ بەهرەن بە سووک و سانایی بتوێندرێتەوە.

هەرچی مێژوونووسە عەرەبەکانن ئەوانیش هەوڵی ئەوەیانە کوردەکان بەڕەگەز بەعەرەب پیشان بدەن(١٣).

هەرچی مێژوونووس و نووسیارانی تورکی هاوچەرخن، خۆ ئەوە لە هیچ نووسینێکیاندا تووشی ناوی کورد هەرگیز نایەین و ناوهێنانی بقەیە. چونکە ئەوانە پێ لەوە نانێن نەتەوەیێکی جیاواز بەناوی کوردەوە هەبێ(٣٢).

تەنیا کتێبی «تاریخ الکرد وکوردستان»ەکەی محەمەد ئەمین زەکی، مێژوونووسی هاوچەرخی کورد، کە لە بارودۆخی کۆمەڵی بۆرجوادا بەهرەی نووسینی خەملیوە بۆ ئەوە لەبارە، لە مێژووناسیی کورددا، لە چاو خۆیدا، بە کتێبێکی بەکەڵک بژمێردرێ (١١٧).

وەک لە سەرەوە گوتمان، چ مێژوونووسانی ڕۆژهەڵات و چ مێژوونووسانی ئەورووپا، بەش بە حاڵی ئاخر و ئۆخری مێژووی کورد و کوردستان، واتە، لە دوادواکانی سەدەی ١٩هەمەوە بگرە تا ئەم سەردەمە زانیاریی بەربڵاو و بەداوێنیان نووسیوە، بەڵام هەرچی لە بارەی مێژوویەوەیە لە سەدەکانی

ناویندا پێـویسـتی بە لێکۆڵینەوەی گـەورەتر و بەرفـرەوانتـر هەیە لـەو هەندە زانیارییانەی تا ئێستا گەڵاڵە کراون.

نابێ ئەوەشـمـان لەبیـر بچێ کە بڕێ زانای ڕووس هەن، لە گەشـاندنەوە و خـەمڵاندنی مـێـژووناسیی هاوچەرخیی کورددا، ڕەنجێکی پیاوانەیان داوە و دەبێ ئەمـەیان بەتایبەت بۆ یاداشت کرێ. لە مـەیدانی خـەمڵین و گەشانەوەی کـوردناسـیی سـۆڤـێـتـدا، برێ کـتـێبی بەنرخی سـەر بە مـێـژووی کـورد لەم دواییـیانەدا لەلایەن زانایانی سۆڤێتەوە نووسـراون (١١). نەتەوەی کورد، وەک ئەم زانا سـۆڤـێـیـیـانـە نووسـیـویانە ئەوە نـیـیـە کـە نووسـیـارە بۆرجـواکـان نووسیویانە، بەڵکو نەتـەوەی کورد لە لێکۆڵینەوەی ئەم زانایانەدا نەتەوەییێکە لە نەتەوە هەرە کـۆن و سـەربەخـۆ و تێکۆشـەرەکـانی ئاسـیـا. بەم پێیـە ئەو زانا ئاسـیـایی و ئەوروپاییـیە هاوچەرخـانە و بەتایبـەت ئەو زانـا سـۆڤـێـتـیـیـانەی لە بنەچەکە و ڕەچەڵەکی کورد، لە زمانی کورد، لە مێژووی کورد و لە جوگرافیای کوردیان کۆڵیوەتەوە، کەڵکیان لە «شـەرەفنامـە»ی شـەرەفـخانی بدلیسی، وەک سەرچاوەییێکی لەمێژینە وەرگرتووە.

«شـەرەفنامـە»ی شـەرەفـخـانی بدلیسی، وەک سـەرچاوەییێکی مـێژووی کـورد نوسخەی لە زۆر کون و کەلێنی دنیادا هەیە، بەڵام ئەو نوسخەیەی شـەرەفخان بە دەسـتی خـۆی نووسـیـویە لە ئینگیلتـەرە، لە کتـێـبـخـانە بەناوبانگەکـەی بۆدلیـاندا پارێزراوە (١٢٩). ئەم کـتێبـە کە شـەرەفـخـان بـە زمـانی فـارسـیی نووسیوە لەم دواییـیانەدا وەرگێڕدراوەتە سەر چەندین زمانی بێگانە.

ئیدی بەم ڕەنگە، هەروەک لە سـەرەوە گوتمان، بەپشتیوانیی «شەرەفنامە»ی شـەرەفـخـانی بدلیـسی وەک لە سـەرچاوەییێکی لەمـێـژینە کـەڵک وەرگـرتن، نووسـینی کتێبێکی نوێ دەربارەی مێژووی کورد لـە سەدەی ١٦هەمدا بوو بە کارێکی ناچاری و لە خۆلێ هەڵبواردن بەدەر بوو. بێگومان ئەم کتێبە مێژووی تەواوی کـورد نانوێنێ، چونکە بۆ بەداوێنتـر لە مـێـژووی کـورد لە سـەدەکـانی ناویندا کـۆڵینـەوە و شـیـکردنەوەی ئەم مـێـژووە کـاری زانسـتـانەی گـەورەتر و بەپشووتری دەوێ.

١

بهشی یهكهم

سەربهوردی
شەرەفخانی بدلیسی و بەهرە و هونەری

کتێبی «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی، کە لە مێژووناسیی کورددا، لە سەدەی ١٥هەم و ١٦هەمدا بایەخێکی گەورەی هەیە، بۆ لە مێژووی کورد و سەر و سیما تایبەتییەکانی ئەو سەردەمانە گەیشتن، یەکەم سەرچاوەیێکە زانیاریی زۆر بەنرخ و بەکەڵکی تێدابێ، کتێبی «شەرەفنامە» لەمەڕ مێژووی ئازەربایجان و ئێرانیش لە سەدەی شازدەهەمدا زانیاریی بە سوود و بە سەروبەری تێدایە، هەر سەبارەت بەمەیشە کە بەوردی لەم کتێبە کۆڵینەوە بایەخێکی زانستانەی هەیە. نووسیاری کتێبەکە شەرەفخانی کوڕی شەمسەدینی بدلیسییە، بەڵام هێندێ نووسیار و مێژوونووس بە شەرەفەددینیشی ناو دەبەن (١٣٢، ١١٩٨). بنەماڵەی بدلیسی لە هۆزی ڕووژەکییە(١)، ئەم هۆزە ڕووچەکی و ڕوودەکی و ڕۆژەکی و ڕووژەکیشی پێ دەگوترێ (٨٣، ١٩، ٤٧، ١٤١). بەڵام لەبەرئەوەی دانەری «شەرەفنامە» بۆ خۆی ڕووژەکی نووسیوە، ئێمەش پشت بەو دەبەستین و ڕووژەکی پەسند دەکەین (٧٦، ٣٥٧). ئەم بنەماڵەیە لە هۆزێکی کوردن و لە ساڵی ١٣٨٤ەوە تا ١٨٤٩ ناوبەناو سەربەخۆ و جاروبار نیوە سەربەخۆ پشتاوپشت فەرمانڕەوای ویلایەتی بدلیس (بتلیس) بوون.

بنەماڵەکە خۆی لە ناو فەرمانڕەوا و حوکمدارانی کوردستاندا خاوەن ڕێز و دەسڕۆیییەکی گەورەبوون و فەرمانڕەواییيان لەلایەن زۆرینەی شایانی ئەو سەردەمانە، هی وەک ئەمیر تەیموور (٧٧، ٦٨٧، ٤١، ١٥) (١٣٩٣) و قەرەیوسفی قەرەقۆینلو و (٧٦، ٧٢) (١٤١٧) و جێ نشینەکانی ئەمیر تەیموورەوە (١٤، ٢٠، ٧٦، ١٥٥) بە فەرمانی ڕەسمی تەسدیق کراوە و بەڕەسمی ناسراوە، میرنشینی بدلیس تەنیا هەر ٢٩ ساڵ (١٤٦٦ – ١٤٩٥)

د. شەمسی محەمەد (٣)

به دەست ئاق قـۆیونلووەکـانەوە بـووە، بەڵام بەتێکۆشـانێکی بێ پشـووی خەڵکەکە دووبارە ئازاد کراوە و سەربەخۆییی خۆی وەگیر کەوتووەتەوە.

دامەزرێنی دەوڵەتی سەفەوییان لە ئازەربایجان، شاسمایلی یەکەم (١٥٠١ – ١٥٢٤) لە ساڵی ١٥٠٤دا میرنشینی بدلیسی بەڕەسمی ناسی و تەسدیقی کرد. بەڵام لە شەڕی چاڵدێراندا (١٥١٤) کە شاسمایل بەزی شەرەف بەگ، باپیری نووسیاری «شەرەفنامە» پارێزگاریی عوسمانیی قوبووڵ کرد. لە سەردەمی میرایەتیی میر شەمسەدینی کوڕیدا (١٥٣١ – ١٥٣٥) ویلایەتی بدلیس لەلایەن غازی سوڵتان سولەیمانی یەکەمەوە داگیر کرا. لەبەر ئەوە شەمسەدین بەگی بدلیسی پەنای وەبەر شاتاماسپی (١٥٢٤ – ١٥٧٦) یەکەم برد لە تەورێز و شایش زۆر بەڕێز لێنانەوە پێشوازیی لێ کرد، ماوەیێکی زۆری نەخایاند، بەشی زۆری هۆزی ڕۆژەکی کە لە ویلایەتی بدلیس بوون، لەدژ ئاغایەتیی عوسمانییان ڕاپەڕین، بەڵام ڕاپەڕینەکەیان سەرکوت کرا و ژێر کەوتن و بەشێکیان بۆ تەورێز هەڵاتن و لەگەڵ شەمسەدین بدلیسیی میریاندا یەکیان گرت. شەرەفخانی بدلیسی دەنووسێ: «هەر لە پاش ئەم ڕووداوە شەمسەدینی بدلیسی ڕێز و حورمەتی لە کن شا زێتر دەبێ و نازناوی خانی پێ دەبەخشێ و بۆ بەڕێوەبردنی چەند شوێنێکی لە ئەیالەتی ساراب و مەراغە دەنێرێ». نزیکەی ٤٠٠ کەسێ لە هۆزی ڕۆژەکی لە دەوری شەمسەدین خڕ بووبوونەوە (٧٦، ٤٤٦، ٩٧، ٣٧١)، شەمسەدین خان لە چەند شەڕێکی شاتاماسپی یەکەمدا هاوبەشیی کردبوو، حەسەن ڕوملوو دەنووسێ: «لە ساڵی ١٥٥٢دا، کاتێکی شاتاماسپ لەشکری وەسەر وڵاتی ڕۆمی کرد، شەمسەدین خانیش لە تەک سەرکردە قزڵباشەکاندا داگیرکردنی ناوچەکانی مووش و ئەخلاتی پێ سپێردرابوو (٥٢، ٣٥٦، – ٣٦٧).

شەمسەدین خان کاتێکی لە ئێران دەبێ کچی سەرکردەی قزڵباشان، ئەمیر خانی موسووڵلوو دێنێ، ئەمیر خان وەختی خۆی لەلەی شاتاماسپی یەکەم و فەرمانڕەوای ئەیالەتی خۆراسان بووە (١١٣، ٢١٧، ٤٧، ١٤٠). شەمسەدین لە ناو قزڵباشەکاندا زۆری ڕێز و حورمەت لێ دەگیرا. شەرەف، نووسیاری

«شەرەفنامە» لە ساڵی ٩٤٩ی کۆچیدا، لە ٢٠ی مانگی (ذوالعقدە)دا (١٥ی ڕەشەمێی ١٥٤٣) لە شارۆکەی کەرەهروودی هەرێمی قوم، لە کچی ئەمیر خانی موسوڵڵوو لە دایک بوو (٧٦ , ٤٤٩ , ٩٧، ٣٧٦). بدلیسی هێشتا منداڵ دەبێ، بەبێ دایک دەمێنێتەوە، باوکی پێگەیاندنی سەرەتاییی بە قازییەکانی کەرەهروود دەسپێرێ. ئەو قازییانە[٢] لە پێگەیاندنی پیاوی زانا و لێهاتوودا ناوبانگی زۆریان دەرکردبوو[٣]، سام میرزا دەنووسێ: «کەرەهروود لە پێگەیاندنی زانا و شاعیر و نووسیاراندا بێ مانەندە» (٧٥ , ١٠٧).

ڤ. ڤیلیامینۆڤ - زەرنۆڤ دەنووسێ: «ئەم قازییانە» شاگردەکانیان بە ڕۆحی زانستپەروەری و ڕێز لە زاناگیری گۆش دەکرد، شەرەف توانیویە ئەم دوو ئاکار و خەسیەتە گەورەیە تا ئاخر و ئۆخری ژیانی بپارێزێ (٧٦ , ٩).

بدلیسی دەڵێ: «لە تەمەنی منداڵیمەوە تا ئێستا سوودم لەو جۆرە زانایانە وەرگرتووە»[٤] (٧٦ , ٤٤٩).

بدلیسی پاش ئەوەی تەمەنی ٩ ساڵانی لە شاری کەرەهروود بە فێربوون و پەروەردەبوونەوە خەریک دەبێ، بەپێی داب و دەستووری سەردەم، دەهێندرێتە دەرباری شا. چونکە ئەو سەردەمانە لە دەربار و کۆشک و تەلاری سوڵتانەکانی عوسمانی و شا سەفەوییەکاندا، ئەمیر زادە و بەگزادەکان لەگەڵ شازادەکاندا پێکەوە پەروەردە دەکران. لە پاشان وەک کارمەندێکی هەرە بەمتمانەی دەوڵەت بۆ خزمەتکردنی دەربار هێندراوە.

بدلیسی لە دەرباری شادا، ڕشتە جۆراوجۆرەکانی زانستدا، لە یاسا و قانوون و حوقووق شناسیی ئاینی، لە شەریعەتی ئیسلام، لە مەشقکردن و خۆ لەسەر بەندوباوی شەڕوشۆڕ ڕاهێناندا دەستی بەفێربوون کرد، لە شەرحی حاڵی خۆیدا دەنووسێ، دەڵێ شا تاماسپ خۆ بە نێگارکێشییەوە خەریککردنیشی دنە دەداین و لە مەسڵەحەتی دەزانی، چونکە، شا پێی وابوو نیگارکێشی زەوق و چەشکەی مەعنەویی مرۆ دەخەملێنێ و گەشەی پێ دەدا» (٧٦ , ٤٥٠)

ئیدی بەم ڕەنگە بدلیسی تا ساڵی ١٥٥٤ لە دەربار‌دا خەریکی فێربوون و پەروەردەبوون دەبێ. میر شەمسەدینی باوکی لەبەر پیری دەست لە کاری میرایەتی هەڵدەگرێ و هۆزی ڕۆژەکی لە شا خواییشت دەکەن، شەرەفی کوڕی لە جێ بکا بە میر. لەبەر ئەوە بە فەرمانی شا بە میری دەشتی ساڵیان و مەحموود ئاباد موغانی شیروان دادەنرێ و شێخ ئەمیری بیلباسی کە لە هۆزی ڕۆژەکییە، دەکرێ بە لەلەی (٦٧، ٤٥٠، ٩٧، ٣٧٦). لە چاپی پیتەربورگی «شەرەفنامە»دا وا نووسراوە کە، لەلەی شەرەفخانی بدلیسی موحەمەد شەهەنمانی قەواڵسی بوو. بەڵام هەرچی چاپەکەی قاهیرەیەتی دەنووسێ، موحەمەد شەهەنمان و قەواڵسیش و شێخ ئەمیر بیلباسیش هەردووکیان لەلەیەتیان کردووە (٧٦، ٤٢٠). ی. پ. پێترۆشێڤسکی وا پیشان دەدا کە، کاتێکی شەرەفخان کرا بە فەرمانڕەوای شیروان، بە پێی دەستوور و بەندوباوی ئەو سەروبەندە، یەکێ لە پیاوماقووڵانی قزڵباش کرا بە لەلەی (٢٤، ٣٠)، کەچی شێخ ئەمیر بیلباس لە هۆزی ڕۆژەکییە و لە ساڵانی ١٥٣٤ – ١٥٣٦دا هاتووەتە ئازەربایجان. لەبەرئەوەی پ. پێترۆشێڤسکی لەوەدا کە ئەم پیاوەی بەیەکێ لە پیاوماقووڵانی قزڵباش نووسیوە، بەهەڵە چووە، بەڵام لە پاش سێ ساڵ شێخ ئەمیری بیلباسی دەمرێ و میر شەرەف لەسەر ئەم کارە لادەبرێ. ئینجا پاش ئەوەی لەگەڵ شاتاماسپدا لە ئێلاخی خەرەگاڵ (نزیکی هەمەدانە) یەکدی دەبینن، شا دەینێرێتە سەرەنجامی فەرمانڕەوای هەمەدان موحەمەد بەگ(٥). موحەمەد بەگیش میر شەرەفی بدلیسی زۆر بەڕێزەوە قبووڵ دەکا و کیژی خۆیشی دەداتێ. بەو پێیە شاتاماسپ دەڵێ: بۆ فەراهەمکردنی بژێو و بەڕێچوونی میر شەرەف و هۆزی ڕۆژەکی کە لە دەوری خڕببوونەوە، بەشی دەسنیشان کراویان بۆ دادەنرێ. بەم جۆرە میر شەرەف سێ ساڵی تریش لە هەمەدان دەمێنێتەوە (١٥٥٧ – ١٥٦١).

میر شەرەف پاش ئەوەی لە کەرەهروود فێری زۆر شت بووبوو، ئەو ڕووداوە سیاسی و کۆمەڵەکییانەی لە چەندین وڵاتدا بەچاوی خۆی دیتبوونی. کارێکی زۆریان تێ کردبوو و بەرەو ئاستێکی بەقووڵی بیرکردنەوە و توانی

شیکردنەوەی تایبەتە سیاسییەکانی ئەو سەردەمە هەڵکشاندبوو، لەبەر ئەوە هەمەکارانی دەربار ئیتر نەدەکرا خۆیانی لێ نەبان کەن و هەق و حەساوی لەگەڵ نەکەن. لەم سەروبەندەدا شازادەی عوسمانی، بایەزید پەنا وەبەر دەرباری شای ئێرانی دێنێ. مەیل بەلای دەوڵەتی عوسمانیدا بزوانی شەرەفخان لەو وتوویژانەدا کە لە بارەی ئەم پەنا وەبەرهێنانەی بایەزیدەوە دەکرێ لە نێوان عوسمانی و ئێراندا، شاتاماسپ لە شەرەفخان بەشکەوە دەخا و دڵی لێ کرمێ دەبێ[٦]. هەر لەبەر ئەوەیشە شا جارێکی تر شەمسەدینی باوکی دەکاتەوە بە سەرەک هۆزی عەشیرەتی ڕۆژەکی و دەیکا بە میری کەرەهروود (١٥٦٠ – ١٥٦٣)، بەڵام شەمسەدین وەزیفەی میرێتی قوبووڵ ناکا و شایش سەرلەنوێ میراتییەکە بە میر شەرەف دەسپێرێتەوە و مووچە و بەراتی بۆ دادەنێ. ئیدی بەم جۆرە میر شەرەف لە قەزوێن لە خزمەت شادا دەمێنێتەوە.

بەپێی خواستی ڕۆژگار و سەروبەند، هەرچی سەرکردە و میرێکی سەر بە دەرباری شا هەبوون، دەبووا هەریەکە بڕێ چەکداری لە هۆز و تیرەی خۆی هەمیشە تەیار و ئامادەبایە و لە کاتی پێویست کۆمەگیان بەشا کردبا. میر شەرەفی بدلیسیش خاوەن هێزێکی چەکداری وا بوو لە هۆزی ڕۆژەکی. پاش ئەوەی خان ئەحمەدی فەرمانڕەوای گێلان (بیە – پیش Bia Pish) لە دژ فەرمانڕەوایەتیی سەفەوییان ڕادەسێ و گێلان داگیر دەکا، شەرەفخان لەگەڵ بڕێ سەرکردەی قزڵباشیدا بۆ بەڕێوەبردنی خاکی ئەو وڵاتە ڕادەسپێرێ (٧٦، ٤٥١، ١٢١، ٤٦٢). شەرەفخان لەلایەن شاتاماسپی یەکەمەوە کرا بە دەسەڵاتداری تۆنیکابۆن و شا قزڵباشێکی زۆری بۆ دەستەککردنی نارد، چونکە ئەو یاخیبوونەی گێلان خان ئەحمەد بەرپای کرد، هەرنەبڕابووەوە، سوڵتان هاشمیش کە یەکێ لە لایەنگرانی خان ئەحمەد بوو، ئەویش لە ناوچەیێکی گێلان دەسەڵاتدار بوو، لەگەڵ هێزە چەکدارەکانی خۆیدا هەڵی دەکردە قزڵباشان و تاڵان و بڕۆی دەکردن.

بدلیسی دەڵێ: لە ساڵی ١٥٦٨دا سوڵتان هاشم بە ١٨ هەزار سوارە و

پیادەوە هەڵی کوتایە سەر حوکمڕانی تۆنیکابۆن. میر شەرەفی فەرمانڕەوا بە یارمەتیی ٥٠٠ پیاوی لە نزیکانی خۆیەوە، بە کۆمەگی کوردەکان و ئەو سەرکردە قزڵباشانەی لە ژێر فەرماندەیدا بوون زۆربەیانی شکاند و سێ کەڵەکی لە کەللە سەریان هەڵچنی (٧٦، ٤٥١، ٤٥٢، ٧٨، ٢٤٠).

بوداقی قەزوێنی کە باسی ڕووداوەکانی ئەو سالانەی گێلانی نووسیوە، دەڵێ: «لەشکرێکی دوو هەزار کەسی هەڵیان کوتایە سەر شەرەفخانی کورد، ئەو ٤٠٠ چەکداری هێز هەبوون. هێندێکیشی کۆمەگ لە قەزوێنەوە، لەملا و لەولاوە بەفریا کەوت، شەرەفخان بەهێزێکی نزیکەی هەزار کەسییەوە شکاندنی و چوار هەزار کەسێکیشی لێ کوشتن» (٥٤، ٣٣٢).

عەبدولفەتاحی فومەینی دەڵێ: لە ئاکامی ئەو شەڕەی لە ناوچەی (بیە – پیش)ی گێلان بەردەوام بوو، تالان و چەپاو و کوشت و کوشتاری خەڵکی بێ تاوان لە ڕادە و کێش دەرچوو، لە کاتێکی وادا دەسەلاتداری تۆنیکابۆن، شەرەفخان، ئەحمەد خانی گرت و ناردییە کن مەعسوم بەگی لاهیجان (٨٦، ٣١-٣٢).

جا بەمەدا ڕوون دەبێتەوە کە، ئەم سەرکەوتنەی میر شەرەف و قزڵباشەکان، لە ئاکامی نارەزاییی سەرلەبەری خەڵکەکە لە خان ئەحمەدی گێلانی و لایەنگرەکانی هاتە گۆڕێ، چونکە ئەو کۆمەڵە خەڵکانەی لەژێر ئەسارەت و دیلایەتیی خان ئەحمەددا بوون، سوپاکەی شاتاماسپیان بە هێزێکی ڕزگارکەر تەماشا دەکرد و بە هەموو جۆرێ یارمەتی و کۆمەگیان دەکرد، خان ئەحمەدی گێلانی و لایەنگرانی ژێر کەوتن و هێزەکانی شا سەرکەوتن.

ئیسکەندەر مونشیش ئەوەی نووسیوە کە، میر شەرەف فەرمانڕەوای تۆنیکابۆن بووە[٧] (٤٧، ١٤١)، هەرچی فومەینییە لە کتێبەکەیدا لە باسی ئەو سەرکردانەدا کە شەڕیان بۆ شەرەفیش دەکا. پاشان فومەینی کە دێتە سەر باسی ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٥٤، زانیارییەکی هەڵەی ئاوهای نووسیوە: «بەفەرمانی شا عەباس، بۆ سزادانی یاخییەکان، سوڵتان قەمبەر و

کوزبەنکولوو[٨] و سوڵتان سۆفی نیعمەتوڵڵا و حاکمی تۆنیکابۆن، میر شەرەف بەرەو ناوچەی (بیە) بەڕێ کەوتن». شەرەفخان لەم سەروبەندەدا، (٨٦، ١٢٨) نەک لە تۆنیکابۆن، بەڵکو لە میرنشینە پشتاوپشت بۆ بەجێ ماوەکەی خۆی، لە بدلیس بوو (٧٦، ٤٥٣، ٤٥٤).

بەم جۆرە شەرەفخان کە لە ئێران بووە، بە کەمێ ناوبڕییەوە، دەوروبەری ١٥ ساڵێکی لە ئەیالەت و ویلایەتەکانی ئێران فەرمانڕەوا بووە و ئەو دوای لە دەرباری سەفەوییاندا، بەخزمەتکردنیانەوە بەسەربردووە، ئەو خزمەت و کارامەییانەی شەرەفخان لە گێلان نواندبوونی، ڕێز لێگیرانی هێندەی دیکە لەکن شاتاماسپی یەکەم زێتر دەکا و شا بڕوا و متمانەی بە شەرەفخان ئەوەندەی دیکە قایمتر دەبێ. شەرەفخان ئەم ڕووداوەی بە شیعر ئاوها دەربڕیوە:

خاوەن بیر هاودەمی شاهانن[٩]
پەسندەی دڵی شاهانن
هەم چزوو لە جەرگی زۆرداران ڕادەکەن
هەم هەتوانی دەردی زۆر لێکراوانن
(٧٦، ٤٥٢، ١٢١، ٤٦٢)

میر شەرەف بەم شیعرە ئەوەمان تێ دەگەیێنێ کە پەیی بەدڵی شاتاماسپ بردووە و خونکاری سەفەری، بە پیاوێکی پەسندی هەڵوژێردووە و زۆری ڕێز لێ گرتووە. شەرەف حەوت ساڵ لە گێلان (١٥٦٨ – ١٥٧٦) دەمێنێتەوە. بەڵام ئاووهەوای ئەوێ لە هۆزی ڕۆژەکیی بە ئاووهەوای کوێستان ڕاهاتوو ناکەوێ و زۆریان تووشی دەرد و نەخۆشی هاتن و مردن. نووسیار دەڵێ: «هەوای گێلان زۆر ناخۆش بوو، نەخۆشیی زۆر تێدا بوو، زۆربەی پیاوی هەرە ئازای ڕۆژەکی لەوێ لەناوچوون. منی هەژار گەیلانم لەبەر بێزابوو، ئەو بێزارییە و پێشنیاری جێ هێشتنم دە شا گەیاند، لە دوای حەو ساڵ لەوێ بووم ئیزنی دەرکەوتنم بۆ هات و هاتمە قەزوێن» – (ئەمەم هەروا بە تەرجەمەکراوی لە

شەرەفنامەوە وەرگرتووە – وەرگێڕ) (٧٦ ، ٤٥٣، ٩٧ ، ٣٧٧). شاتاماسپ لە دووی میر شەرەفی نارد، هێنایە قەزوێن، شا دەیویست میر شەرەف لە کن خۆی بێڵێتەوە.

«قزڵباش لەنێو خۆیاندا دووبەرەکییان تێ کەوتبوو، میر شەرەف ئەم هەراوبگرەی پێ خۆش نەبوو، مانەوەی لەوێ بەباشی نەزانی، لە، شای داوا کرد، بۆ لایەک لە وڵاتی بنێرێ، ئەویش لە وڵاتی شیروانێ، چەند جێگەیەکی پێ بەخشی و بژیو و ئازووخەی هۆزی ڕۆژەکیی لە خەرج و باجی مەڵبەندەکانی سەر بە شیروانێ بڕییەوە. ئەو شوێنانەش (تەراکمات) و (ئەرش) و (ئاقداش) و (قیالە) و (باکۆ) و (کەناراب) بوون.» میر شەرەف پاش ئەوەی هەشت مانگ بە دەسەڵاتداری لە شیروان دەمێنێتەوە (١٥٧٦) شاتاماسپ دەمرێ، بدلیسی دەڵێ: «لە ئەندەروون. دەبێ بەهەرا، میرزا حەیدەر دەکوژرێ (٧٦ ، ٤٥٣)، ئیسماعیل میرزا لە قەڵای قەهقەهە دەردەکەوێ، دێتە قەزوێن و بەناوی شا ئیسماعیلی دووەمەوە لەسەر تەختی شایەتیی سەفەوییان دادەنیشێ (١٥٧٦ ، ١٥٧٨).

شای تازەنەفەس بۆ خاوکردنەوەی ڕک و کینەی سوننەیەتی و شیعەیەتی و شەڕوشۆڕی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، هەرچی سوننی دوورخراوە هەبوون. سەرلەنوێ دەیانگێڕێتەوە بۆ ئەندەروون و ڕاوێژکاری دەس هەڵوژێریان بۆ خۆی لێ دادەنێ (١٢٥ ، ٢٦).

ئیدی بەم جۆرە دەبینین ئەو سەروساخت و نێوان خۆشییەی شاسمایلی دووەم لەگەڵ میر شەرەفدا نواندی و ئەو سیاسەتە لەچاو خۆدا هەرە نەرمەی دە بەرانبەر سوننییەتی و شیعەیەتیدا بەکاری هێنا، بوو بەهۆی دڕدۆنگی و لالووتیی ئەو سەرکردە قزڵباشە دەسڕۆ و لە ڕمێن و بەبرەوانەی لە ئەندەروونی سەفەوییاندا بوون، ئەمانە لە شاسمایلیان ڕاگەیاند: میر شەرەف بیری لەوە کردووەتەوە، بۆ چاکەی سوڵتان میرزای برازات تۆ لە ناوبەرێ» (٧٦ ، ٤٥٤ ، ١٢١ ، ٤٦٤). لە سەرێکی دیکەشەوە، لە سۆنگەی ئەوە کە ڕەفتاری دە بەرابەر سوننییەکان چاک بوو، هەڕەشەیان لە شا کرد. ئەمانە پاش ئەوەی

نامــەی بە گــەف و هەڕەشــەیان بۆ دە ژووری خــەوتنێی هــاوێشت، شــا چەند کەسێکی بە تۆمەتی سوننیگەرییەوە لە ئەندەروون دوور خستەوە (٢٧، ١٢٥)، شاسمایلی دووەم لە سۆنگەی ئەوە کە ٢٠ ساڵی تاڵیی زیندان چێشتبوو لە کێش بەدەر تووشی بەدینی و بێ ورەیی و دەسەڵات کزی هاتبوو و متمانە و بڕوای بەکەس نەمابوو. بدلیسی دەڵێ: «لەبەر ئەمە، پیلانی ناڕازییەکانی ئەندەروون سەری گرت و شا هێندێ لە میرەکانی سزا دا و هێندێکشیانی لە کار و دەسەڵاتداری وەلا خست» (٧٦، ٤٥٣-٤٥٤). بەنیازی دوورخستنەوەی میر شەرەفیش لە ئەندەروون لە (١٥٧٧دا) بۆ بەڕێوەبردنی ویلایەتی نەخچەوانێی نارد.

بدلیسی لەمەڕ ئەم ڕووداوە دەڵێ: «ئەم ڕەهەنە کران و دوورخرانەوەیەم بۆ بەخێر گەڕا و بوو بە مایەی خۆشبەختی و نوخشەی سەرفرازی و مژدەی بەزێد و نیشتمان شادبوونەوەم» (٧٦، ٤٥٤، ٩٧، ٤٧٩).

لەم سەروبەندەدا هەرا و کێشە لە ئەندەروون و دەرباری سەفەوییاندا سەرڕێژی دەکرد. شا سمایلی دووەم کوژرابوو و سوڵتان موحەمەدی خودابەندە (١٥٧٨ - ١٥٨٧) چووبووە سەر تەختی دەسەڵاتداری. لەو زەمانەدا پەرەساندنی ململانێی نێوان دەرەبەگە تازەکوورەکان، کە سەرتۆپیان لە سەرکردە قزڵباشەکان بوون دەبوو بەمایەی بێ هێزی و کزیی فەرمانڕوایی لەناوچەرگەوە. سوڵتان موڕادی سێیەم سوودی لەم هەلە وەرگرت. بەنیازی داگیرکردنی تەورێزەوە، بەسەرکردایەتیی عوسمان پاشاوە لەشکرێ دەنێرێتە دەربەند.

بەو پێیەی ئۆروج بەگی بەیات نووسیویە، هەنگینێ فەرمانڕوای نەخچەوان، میر شەرەفیش بەهێزە چەکدارەکانییەوە لە دژ لەشکری عوسمانی وەستا (٤٦، ١٨٧). بەپێی «شەرەفنامە» بدلیسی هەر لەو ساڵەدا (١٥٧٨) ئازەربایجانی بەجێ هێشتووە (٧٦، ٤٥٤). چونکە خوسرەو پاشای حوکمڕانی وانێ بەپێی خواستی سوڵتان موڕادی سێیەم لەمێژ بوو مرخی لەوە خۆش کردبوو شەرەفخانی بدلیسی لە ئازەربایجان دوورخاتەوە و بۆ

هەڵکردنە سەر ئازەربایجان سوودی لێ وەگیر کەوێ. بۆ جێبەجێکردنی ئەم کارە لە میرە کوردەکان زەینەڵ بەگی حاکمی حەکاری و حەسەن بەگی موحەمەدیی(١٠) ڕاسپاردبوو. بدلیسی دەڵێ: «٣ی شەشەڵانی ساڵی ٩٨٦، لە (دێکابری ١٥٧٨دا) لەگەڵ ٤٠٠ کەسدا، دووسەد کەسیان لە هۆزی ڕۆژەکی بوون، لە نەخچەوانەوە بەرەو بدلیس بەڕێ کەوتین» (٧٦ ، ٤٥٤). لە پاش ٣ ڕۆژەڕێ ڕۆیشتن شەرەفخان لەگەڵ ئەو کەسانەی پێکەوەبوون گەیشتنە وانێ. لەلایەن خوسرەو پاشاوە بەهەیبەت و هووت و سەنسەنەوە پێشوازییان لێ کرا. فەرمانڕەوایی و شیرێکی کالان زێڕ کە لە لایەن سوڵتان مورادی سێیەمەوە بە مستەفا چاوەش درابوو و بە دیاری ناردرابوو، لەلایەن خوسرەو پاشاوە پێشکێش بە میر شەرەف کرا.

وەزیرەکانی سوڵتان، بەتایبەت موحەمەد پاشا ڕێز و قەدرزانینی خۆیان بەنامە لە میر شەرەف ڕاگەیاندبوو، مستەفا پاشای سەرداریش خەڵات و شیری زێڕکفتی خۆی بۆ ناردبوو. لەم ڕاستییانە وا بەدیار دەکەوێ کە دەوڵەتی عوسمانی بۆ ئەوەی میر شەرەف لە ئازەربایجان دوورخاتەوە پارەوپوولێکی زۆری بەخەرج دابوو و کەین و بەین و کار ئامادەییەکی زۆری سەروبەرونابوو. هەرچی میر شەرەفیش بوو کە هەستی بەکزیی دەوڵەتی سەفەوی کردبوو، فەرمانڕەواییی دەوڵەتی عوسمانیی پەسند کرد. ئیدی بەم جۆرە، میر شەرەفیش وەک ئەو میرە کوردانەی کە بەدوای کێشە و هەرای نێوان دوو دەوڵەت کەوتبوون، پاش ئەوەی سەردەمانێکی دوورودرێژ خزمەتی سەفەوییانی کردبوو، وازی لە ئازەربایجان هێناوە و لە تەمەنی ٣٧ ساڵیدا هاتووەتەوە کوردستان، بووە بە میری ویلایەتی بدلیسی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی.

هەروەها لە نامەیێکی دیکەدا کە سوڵتان مورادی سێیەم بۆی ناردووە، نووسراوە: «شەرەفخان! سەرڕاستی و دڵسۆزی و فیداکاریی ئێوە لە دەرگای بڵندی ئێمەوە دیار و ئاشکرایە و لە بارەگای ئێمەدا قوبووڵ کراون و لە بەخششی شاهانەمان بێ بەش نین. ئەو ڕەنج و کۆششانەی لەم سەفەرە

پیرۆزەدا دەیاندەی سەرلەنوێ پلەوپایەتان لە کن ئێمە بڵندتر دەکا. لەبەر ئەوە پێویستە ئەو دلاوەرانەی لە قەڵەمڕەوی فەرمانڕەوایەتیدان لەگەڵ سوپای ئێمەدا یەک بگرن و ببن بەیەکێ لە سەرکردە گەورەکانم، چونکە لەو هەڵمەت و هێرشە پیاوانەیەی باب و باپیرانت بردوویانە، ئاگادارم. لەوە دڵنیام کە ئێوەش ڕاوتەگبیرتان لەگەڵ ڕاوتەگبیری سپاداری پایە بڵندەکانمادا لە بەرژەوەند و ڕاوێژی جوان جوان درێغی ناکەن» (٢٨ , ٢٢٧ , ٢٢٨).

لەم نامەیە دیسانەکە وا بەدیار دەکەوێ کە شەرەفخان زۆر شارەزای وڵاتی ئازەربایجان بووە و لەسەرکردایەتیدا بە دەسوبرد و بە باشار بووە و دەورێکی زۆر بەبایەخی لەناو سوپای سوڵتاندا گێڕاوە. لە ئاکامی ئەو سەفەربەرەی عوسمانییەکان بۆ سەر ئازەربایجانیان کرد شاری تەورێز لە ساڵی ١٥٨٥ەوە تا ساڵی ١٦٠٢، واتە ١٧ ساڵ بەدەست عوسمانییەکانەوە مایەوە. لە ساڵی ١٥٨٣یشدا فەرهاد پاشای سەردار، کاتێ یەریڤانی گرت و لەوێ قەڵای ڕۆنا، شەرەفخانی بدلیسی لەگەڵ حەسەن پاشای میرمیرانی شامدا پێکەوە وەدەسهێنانی خەزێنەی تفلیس و هەموو گورجستان و سەرلەبەری ئازووقەی وڵاتەکەی پێ سپێردرا، سوڵتان موڕادی سێیەم، ئەم خزمەتە چاکەی شەرەفخانی کە لەم سەفەرەدا نوواندبووی لە بەرچاو گرت و میرنشینی (مووشی)یشی کە ساڵانەی باییی ٢٠٠ هەزار ئاقچەی عوسمانی داهات هەبوو بۆ خستنە سەر میرنشینی بدلیس. بەم پێیە دەرامەتی ساڵانەی میر شەرەف گەیشتە ٤١٠ هەزار ئاقچە. نووسیار بۆ خۆی دەڵێ: «تا ئەو سەردەمە هیچ یەکێ لە بنەماڵەی ئالی عوسمانی بەزە و دەهندەییی وایان بەهیچ میرێ نەبەخشیبوو» (٦٧ , ٤٥٦ , ١٢١ , ٤٦٥). بدلیسی شەرحی حاڵی خۆی بەم ڕستەیە دوایی دێنێ: «ئێستا کلکەی مانگی «ذوالقعدە»ی ساڵی ١٠٠٥ی کۆچی - (١٥٩٤)ە. لە سای سوڵتان موحەممەدەوە (١٥٩٤ - ١٦٠٣) فەرمانڕەوایەتیی پشتاوپشت بۆ بەمیرات ماوەوەم بەدەستی خۆمەوەیە. بەڵام بۆ بەرژەوەندی شەمسەدین بەگی کوڕە گەورەم دەستم لەم کارە گەورەیە هەڵگرتووە» (٧٦ , ٤٥٧ , ٩٧ , ٣٨١ , ٧٢١ , ٦٩ , ٢٠٦).

جا وەک باوی نووسیارانە هیندێ پەند و ئامۆژگاریی لە کتێبی «خردنامە»ی عەبدورەحمانی جامی وەرگرتووە و ڕووی دەمی لە کوڕەکەی کردووە: (شیعرەکان تەرجەمەی هەژارە – وەرگێڕ).

وەرە لامەوە کوڕپە شیرینەکەم
گەشەی باغی ژین و گوڕ و تینەکەم
دڵت بێنە سەر هەست و گوێ شل کە بۆم
بەبڕوا بە دڵسۆز و خەمخۆری تۆم
هەموو پەندی من وەک دوڕ و گەوهەرە
ئەگەر ژیری گوێ بێنە گەوهەر بەرە
کە بەگوێم بکەی؟ دەبیە مەردێکی ڕەند
پەسندی و لەلای هیچ کەسێ نابیە پەند
(٧٦، ٤٥٦، ١٢١، ٤٩٧)

بدلیسی بەم شیعرانە کوڕەکەی بەرەو ئەوە دنە دەدا، ببێتە میراتگرێکی زانا و کاربەدەستێکی زەبربەدەستی دەوڵەت و بەبەهرە و هونەرمەند.

ژیان و کار و کردەوەکانی شەرەفخان، سەردەمی خوێندن و پەروەردەکرانی لێ بترازێ، دەتوانرێ، بکرێ بەدوو سەروەختەوە:

١– سەروەختی یەکەم سالانی ١٥٥٤ – ١٥٨٦ دەگرێتەوە، بدلیسی لەم سەروەختەدا، بەپێی سەروبەندی خۆی، وەک سەرکردەیێکی سەرکەوتوو و کاربەدەستێکی وشیاری دەوڵەت، بە کارامەییەوە خزمەتی شایانی سەفەوی و سوڵتانەکانی عوسمانیی کردووە. ئۆروج بەگی بەیات لە ڕیزی کەڵەسەرکردە بەناوبانگەکانی ئازەربایجانی داناوە (٤٦ , ١٨٧).

٢– سەروەختی دووەم لە ساڵی ١٥٨٦ەوە دەست پێ دەکات تا دوادواییی ژیانی. ئەم سەروەختە، سەروەختی بنەڕەتی ئیجات کاری و داهێنان و بەهرە و هونەریەتی لە ژیانیدا، نووسیار لەم سەروەختەدا «شەرەفنامە»ی کە بایەخێکی گەورەی لە ژیانی خۆی و نەتەوەکەی و جیهاندا هەیە لە

ژیانیدا نووسیوه. شەرەفخان لەم نووسینانەیدا لەمەڕ بەهرە و یارای خۆی، لەمەڕ لە ئایننۆڕی، لەمەڕ سەروساخت و هاوسەروکاریی لەگەڵ ئالی عوسمان و بنەماڵەی سەفەوییانی بە ڕاشکاوییەوە نووسیوە. فریّج دەڵێ:(١١) «شەرەفخان لەچاو سەردەمی خۆی و بەپێی ئەو ڕۆژگارە زاتێکی تەحسیل دیتەی کاملی پێکەڵی زانای وشیاری بەدینی لەخوداترس بوو» (٩٧ , ٣٦٠).

نووسیار لە چ ساڵێکدا مردووە، ئەمە لە هیچ سەرچاوەیێکدا نەنووسراوە، بەڵام تەمەنی چەند بووە و چەند ژیاوە، ئەوە لە شەرحی حاڵەکەی خۆیدا نزیکەی ٦٠ ساڵێ دەبێ (٧٦ , ٤٤٩ , ٤٥٦).

ڤیلیانۆڤ – زەرنۆڤ، دەڵێ: ئەو پێنج بەشەی لەسەر هۆزی مەحموودی لە «شەرەفنامە»دا نووسراوە لە ساڵی (١٥٩٨)دا لەلایەن نووسیارەوە بەسەرکراوەتەوە (٧٦، ١٧).

کەواتا گومان بۆ ئەوە دەچێ کە شەرەفخان ٦٠ ساڵێ ژیابێ (١٥٤٣ – ١٥٩٨).

بدلیسی کەنگێ دەستی بەنووسین کردووە (نووسینی شەرەفنامە)، ئەمە لەکن مێژوونووسانی پاش خۆی لە شێوەی ناکۆک و بێ سەروبەردا نووسراوە. بە نموونە، بەپێی نووسینەکانی ڤیلیانۆڤ پشت بە م. ڤۆلکۆڤ، گوایە شەرەفخان هەر لە پاش ئەوەی دەگەڕێتەوە بۆ بدلیس (١٥٧٨) یەکسەر دەستی بەنووسینی «شەرەفنامە» کردووە (٧٦ , ١٠).

ن. فەلسەفی دەڵێ: بدلیسی لە ساڵی ١٥٨١ەوە خەریکی نووسینی بووە (١٢٥، ٢٠٤). هەرچی مێژوونووسی هاوچەرخ، شاکیر خەسباکە، لە کتێبەکەیدا دەڵێ، لە ساڵی (١٥٨٦)ەوە دەستی بەنووسینی کردووە (٨٠ , ١٥). بەڵام هەرچی شەرەفخانە، بۆ خۆی دەڵێ: «پاش ئەوەی بووە بەمیری بدلیس، لەو شەڕانەدا، کە سوڵتان موڕادی سێیەم دە ساڵانی لەسەر پێوەچووە، بەشداریی کردووە و دڵسۆزی و سەرڕاستیی خۆی لە ئاست سوڵتان

بەدیارخستووە» (٧٦، ٤٥٦).

جا بەو پێیە نووسیار بۆ خۆی نووسیویە، بدلیسی بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»ی لە ساڵی ١٥٨٦ەوە، واتە لەو سەروەختەوە، شاکیر خەسباک نووسیویە، دەست پێ کردووە. هەرچی نووسینی بەرگی دووەمییە ئەوە بەر سەروبەندی سوڵتان موحەمەدی سێیەم دەکەوێ. چونکە نووسیار، لە بەراییی ئەم بەرگەدا، بەو تەرزەی لە زارویلی نووسیارانی ئەو سەردەمانە دەوەشێتەوە، دەڵێ: «ئەمن ڕۆژگارێکی دوورودرێژ لە ڕیزی خزمەتکارانی ئەم بنەماڵە پایە بڵندەدا بووم و بەتایبەت لەبەرئەوەی لە شاهەنشا، دادپەروەر و باوکی هەموو سەرکەوتووانی دنیا، سوڵتان موحەمەدی سێیەمەوە نزیک بووم، کەڵکەڵەی ئەوەم کەوتووە سەر، شەرحی حاڵی سوڵتانی دادپەروەر، خۆیشی و ئەو شا ئێرانی و توورانییە هاوچەرخانەی خۆیشیان، لە ڕۆژی هاتنە سەر تەختی پاتشایەتییەوەیان تا ئەمڕۆکە بنووسم» (٧٨، ٣-٤).

بەم جۆرە، خامەئاراییی و کتێب نیگاریی بدلیسی بەر سەروەختی هەرە بەئەزموون و پێکەڵی تەمەنی دەکەوێ. نووسیار زۆری ڕووداو، لەسەر ئەو هیمە نووسیوە کە بۆ خۆی بەچاوی خۆی دیتوونی و تێیاندا هاوبەش بووە. بەڵێ ڕاستە کتێبەکەی لە بنەڕەتدا، بەپشووی مێژوونووسینەوە نووسیوە، بەڵام لە پاڵ مێژوونووسینەوە دەستی داوەتە ئەدەبیات و هونەر ئارایش و شیعری زۆریشی نووسیوە.

بدلیسی نەخشەی دانانی «شەرەفنامە»ی بەم جۆرە کێشاوە:

١- پەسنی خودا

٢- پەسنی پێغەمبەر (د. خ).

٣- گەورەییی خوا و بایەخی قورئان.

٤- پەسنی سوڵتان موحەمەدی سێیەم.

٥- پەسنی مێژوو.

٦- شەرحی حاڵی خۆی بەکورتی.

٧- هۆی دانانی «شەرەفنامە».

٨- مەسەلەی ناولێنانی کتێبەکە.

٩- بابەت بەندیی کتێبەکە: پێشەکییەک و پاشکۆیەک:

أ- لە پێشەکیدا: ڕەگەزی کورد و ژیان و داب و نەریتیان.

ب- بەشی یەکەم، ئەو فەرمانڕەوایانەی لە کوردستان ئالای سەربەخۆییان هەڵکردووە و مێژووناسان لە ڕیزی پاتشایانیان نووسیون.

ج- بەشی دووەم: ئەو فەرمانڕەوایانەی زۆر بەسەربەستی ژیاون و زۆریان، زۆر جار خودبەیان بە ناوەوە خوێندراوەتەوە و بەروپشتی دراویان وێنەی خۆیانی لێ دراوە.

د- بەشی سێیەم: باسی میرانی بدلیس، کە باوباپیرانی نووسیارن.

لە پاشکۆدا بە درێژی شەرحی حاڵی نووسیار «شەرەفخان» نووسراوە. هەرچی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە»یە، وەک پێشتر گوتمان، لەبارەی مێژووی سوڵتانەکانی ئالی عوسمان و شا ئێرانی و تووورانییە هاوچەرخەکانیانەوە داندراوە.

ئیدی بەم ئاوایە، بدلیسی کاتێکی کە زۆر لە مێژبوو ئارەزووی بەدیهێنانی نووسینی مێژووی کوردستانی دەکرد، بەڵام نەیدەپەرژا، زۆری بەتاسەوە دەست پێ کرد. بدلیسی لە سەرەتاوە چەند ڕووپەڕێ، لەسەر پەسنی خوا و پێغەمبەر و بایەخی قورئان دەڕوا. ئەوجا لە سوودی مێژوو و مێژووناسی و ئاشقە مێژووناسی دەدوێ و دەڵێ: «لەبەرئەوەی تا ئێستا لەمەڕ فەرمانڕەوایانی کوردستان و سەربهورد و حاڵوباڵیان لەلایەن مێژووناسانەوە بە کتێب نەنووسراوە، وام بە بیردا هات بە ئەندازەی وزە و توانی خۆم ئەوەندەی بۆم لوا لە باس و خواسی گەورە پیاوان و خاوەن ناوان و سەرداران و خونکارانی کورد و کوردستان کۆ بکەمەوە و ئەوەی لە مێژووی عەجەماندا خۆم دیتوومە و ئەوی لە پیاوە پیرە ژیرەکانم ڕاست و بێ درۆ بیستووە و ناوی لێ بنێم: «شەرەفنامە» (٧٦، ٨، ٩٧، ٩).

نووسیار ئەو خوێندن و پەروەردەکرانەی لەو هەلومەرجەدا بۆی ڕەخساوە و لە قـــووڵەوە و زۆر بـە بەربڵاوی و داوێن شـــۆڕییـــەوە لەگـــەڵ ڕووداوەکـــانی سـەردەمی خـۆیدا ئاشنایەتی و سـەروساخت پەیداکردنـی وای لێ کردووە بۆ ناچاری فێری مێژووی لەبیرکراوی نەتەوەکەی ببێ، هەر لەبەر ئەوە، بدلیسی کە هاتووەتە سەر بابەت هەڵوژێرتن، مێژووی نەتەوەکەی خۆی، زۆریشی هەق بووە، لە ســەرووی هەمـوو مـێـژوویەکــەوە گـرتووە و زۆری بە دڵگەرمـیـیـەوە نووسیوە.

ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەڕنۆڤ دەڵێ: «ئەم ئەرکەی بدلیسی لە ئەستۆی خۆی گرتووە، هەر کەسێکی دیکە کردبای، نەک هەرکارێکی زۆر سەخت و دژوار دەبوو، بگرە لە کردنیش نەدەهات» (٧٦ , ١١).

بدلیسی بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»ی لە تەرزی ساڵنامەدا نووسیوە و پڕ بـە ٣١٩ ســـاڵی ڕووداو (١٢٨٧ – ١٥٩٦) بـەکـــورتـی نووســـیـــوە، بەڵام لـە ڕوونکردنەوەی هێندێ ڕووداواندا دیاردیی بۆ سەردەمانی کۆنتر کردووە.

نووسیار بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»ی کە هەمووی لە بارەی کوردستانەوە زۆر بەداوێنتـر و پەرۆشـێکی تـایبـەتیـەوە نووسـیـوە. هـەر وەک فـرێج دەڵێ: «نووسیاری «شەرەفنامە»، شەرەفخانی لە خانەدانی نەتەوەی کورد هەڵکەوتوو ئاگـــای لە هەمـــوو داب و نەریتـــێکی کـورد و بیـر و بڕوا و ئـەفـســانـەی ناو کـوردەواری بوو» (٩٧ , ٢٢٠). بەم قـسـانـەی پرۆفـیـسـۆری ئەڵمـانـی لەمـــەڕ نووسـیـاری «شـەرەفنامـە» دڵمـان ئاو دەخـواتەوە، بەڵام بەکـارهێنانی وشـەی نەتەوە لە سـەردەمی شەرەفخاندا جێی خۆی نییە، چونکە لە کاتێکدا هێشتا کۆمەڵێ بۆرجوا نەهاتبێتە گۆڕێ، قسە لە نەتەوە بێهوودەیە (بیری نەتەوایەتی لە سـەروبەندی دامەزراندنی هۆز و تیرە و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە دەستی پێ کردووە. لەو سـەردەمەدا، زمـانی نەتەوە، داب و نەریت، ئەدەبیاتی فۆلکلۆری و... هتد هەن – وەرگێڕ). نووسیار لەو سـەردەمەدا کە دەستی بە نووسـینی مێژووی کورد کردووە، لە باری ئابووری و سیاسییەوە، هـەر بەتەواوەتی بە سـوڵتانەکانی عوسـمـانییەوە بەسترابوو، فرێج دەڵێ: «نووسـینی کتێبـەکەی

شـەرەفخـانی بدلیسی میلیۆنێک و چوار سەت هەزار ئاقچەی پارە تێ چووە» (٩٧، ٣٦٨).

لەم جۆرە ڕاستییانە جارێکی تر بەدیار دەکەوێ کە بدلیسی کتێبەکەی لەپێشدا بەخوایشتی سوڵتان موورادی سێیەم و پاشان بەخوایشتی سوڵتان موحەمەدی سێیەم نووسیوە، بەڵام هەرچی شاکیر خەسباکە دەڵێ، گوایە شەرەفخان «شەرەفنامە»ی بەپێی داخوازیی شاعەباسی دووەم نووسیوە (٨٠ ,١٥) ئەمە هەرگیز ڕاست نییە، چونکە شەرەفخانی بدلیسی نەک تا سەردەمی شاعەباسی دووەم، بەڵکو تا سەرەتاکانی سەردەمی شایەتیی شاعەباسی یەکەم ژیاوە، لەم سەردەمەدا شەرەفخان لەبەرئەوەی کە لە هەموو سەرێکەوە، سەر بە سوڵتانەکانی عوسمانی بووە، لە هەردوو بەرگی کتێبەکەیدا، بە ڕاشکاوی داکۆکیی لە سەنگەری عوسمانییان کردووە.

ڕۆژهەلات شناسی سۆڤێت، (ی. پ. پێترۆشێڤسکی)یش ئەم باری لایەنگرییەی لە عوسمانییان لە کتێبەکەیدا نووسیوە (٢٤ ,٣١). ئەم هەڵوێستەی شەرەفخانی بدلیسی وای کردووە کە برێ ڕووداوی مێژوو، چونکە لەگەڵ بەرژەوەندی بنەماڵەی عوسمانییاندا گونجاون، لە «شەرەفنامە»دا بە هەڵە و ناواقیعی ڕوون کرێنەوە. بە نموونە خۆی لەوە نەبان کردووە کە لە ئاکامی سیاسەتی داگیرکاریی سوڵتان سەلیمی یەکەم و هەڵپە و ئەمبەر و ئەوبەری مەولانا ئیدریسی بدلیسی برێ لە میرنشینەکانی کورد چۆن ڕەگەڵ فەرمانڕەواییی عوسمانی کەوتوون. هەروەها خۆی لەوەش بوواردووە کە دەوڵەتی عوسمانی چۆن لەو شەڕوشۆڕ و سەفەربەرانەدا کە بۆ داگیرکردنی ئەورووپا و ئاسیا و ئافریقایان هەڵگیرساندووە، سوودێکی زۆریان لەو میرنشینانەی کوردستان، کە خەڵکەکەیان سەرلەبەری کورد بوون وەرگرتووە (١٣٢، ١٢٠٦، ٥٥، ٩ – ٣٢).

تەنانەت «شەرەفنامە» خۆی لەوەش بواردووە کە لە ساڵی ١٥١٤دا واتە نەختێ پێش شەڕی چاڵدێران، چۆن بە فەرمانی سوڵتان سەلیمی یەکەم نزیکەی چل هەزار شیعەی وڵاتی عوسمانی، بە دەستەجەمعی کوژراون (٨٣،

٣٤٥، ٣٤٦).

شەرەفخان ئەم ڕاستییانەی لە «شەرەفنامە»دا نووسیبا، دیارە هەڵوێستی سیاسیی ئاشکرا دەبوو، ئەمەیش کارێ بوو نەدەکرا بیکا.

شان بەشانی شتی وا تاق و جووت و لێک ناساز کە لە «شەرەفنامە»دا نووسراون، هەندێ جار لە گێڕانەوەی ڕووداوی مێژوویینەی دیاریدا تووشی بیروڕا و ژمارەی تاق و جووت و لێک ناجۆر دێین. بەنموونە نووسیار باسی لە ئازەربایجانەوە بۆ بدلیس چوونی لە لاپەڕە ٣٥١ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا بەم جۆرە نووسیوە: «لە سای هەوڵ و کۆششی خوسرەو پاشاوە بەخۆم و هەزار کەسەوە بۆ وڵاتی ئیسلام - بۆ زید و نیشتمانی باب و باپیرانمان پەڕینەوە». دیسان لە لاپەڕە ٤٥٤ی هەر ئەم بەرگەدا دەڵێ: «لە ٣ی مانگی شەشەڵانی ساڵی ٩٨٤ی کۆچیدا لەگەڵ ٤٠٠ کەسدا، ٢٠٠ کەسیان لە هۆزی ڕۆژەکی بوون، لە نەخچەوانەوە بەرەو بدلیس بەڕێ کەوتین».

ئیدی بەم جۆرە نووسیاری شتی تاق و جووت و نارێک دەڵێ و ئەو کەسانەی لەم ڕووداوەدا لەگەڵیدا بوون هەر جارەی بە جۆرێ نووسیون (٢٥).

ئاشکرایە نووسەر لە ئازەربایجانەوە بەرەو بدلیس چوونی بە بەرەو وڵاتی ئیسلام چوون لە قەڵەم داوە، ئەمە هەڵوێستی لە ئاست کێشەی سوننە و شیعە کە لەو سەردەمەدا مەسەلەیێکی زۆر ناسک بووە، بە دیاردەخا و تەنیا سەرزەمینی پەیڕەو و دەستدای مەزەبی سوننی بە پیرۆز دەزانێ. بە پێی ئەمە و برێ ڕاستیی دیکە ناتوانرێ بدلیسی بە مێژوونووسێ بزاندرێ لە نێوان مەزەبی سوننە و شیعەدا بێ لایەن وەستابێ.

شەرەفخانی بدلیسیش وەک حەسەن بەگی ڕوملوو و گونابادی و عەبدولفەتاحی فومەینی و ئیسکەندەر بەگی مونشی و هاوچەرخەکانی دیکەی، ئەو جەماوەرانەی لە سیاسەتی ئاغا و دەرەبەگی زۆردار ڕاپەڕیون بە «تالانکەر» و «یاخی» ناوبردوون.

ئێمە لەبەرئەوەی، نەک بەشیکردنەوەی، بەڵکو بە وردکردنەوەی

«شەرەفنامە»وە خەریکین لەبارەی کەموکووڕییەکانییەوە نادوێین. ڤ. ڤیلیامینۆڤ گوتەنی «شەرەفنامە» لە چاو سەرچاوەکانی سەدەی ناوین زۆر ڕەوان و بەسەروبەر نووسراوە.

شەرەفخانی بدلیسی بەرگی یەکەمی کتێبەکەی بەم ئاوایە دوایی پێ هێناوە:

زۆر سوپاس بۆ خوا کە بەپێی خوایشتی لەگەڵ کردم
خامەم لە سەرچاوەی زانست بەخوێندەواری پاراو کرد
چیرۆکی فەرمانڕەوایانی کوردستان تەواو بوو
لەمە زێتر چی دیکە ناڵێم، وەسەلام
(٧٦، ٤٥٩)

مێژووناسی کوردی سەدەی ١٦هەم، شەرەفخانی بدلیسی پیاوێکی مەعاریفپەروەریش بوو. بۆ پەرەپێدان و خەملاندنی ڕۆشنبیری تێ کۆشاوە و لە شاری بدلیس پێنج قوتابخانەی بنیات ناوە (٧٦، ٣٤٨). ئەم قوتابخانانە لە ساڵی ١٥٩٠دا تەواو بوون و سوودیان لێ وەرگیراوە.

بدلیسی بۆ بەرەی دوارۆژ کتێبخانەیێکی دەوڵەمەندیشی بەیادگار بەجێ هێشتووە، بەڵام ئەم کتێبخانەیە لە سەروبەندی ئەبداڵ خانی نەوەی، میری بدلیس (١٦٥٦ – ١٦٦٦)دا، کە لەلایەن فەرمانڕەوای وانێ، مەلیک ئەحمەد پاشماوە، تالان کراوە و لەگەڵ شمەکی ناومالدا بۆ تورکیا براوە (٤٨، ٢١٩، ٨٩، ٥٠). ئیتر بەمە داب و نەریتی زانستپەروەری و ئاشقە ڕۆشنبیریی شەرەفخانی بدلیسی لەلایەن داگیرکەری بیانییەوە چۆڕی لێ برا، بەڵام «شەرەفنامە»، ئەو شاکارە چەند نەمرە نووسیارەکەیشی هەر بەو ئەندازەیە بەنەمری دەپارێزێ.

ئەو سەرچاوانەی شەرەفخانی بدلیسی
لە «شەرەفنامە»دا کەڵکی لێ وەرگرتوون

شەرەفخانی بدلیسی لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا، کە بۆ مێژووی کورد و کوردستانی تەرخان کردووە، ئەو ڕووداوانەی لە ساڵانی ١٢٨٧ – ١٥٩٨دا ڕوویان داوە بەکورتی ڕوون کردوونەوە. نووسیار سەرنجی بنەڕەتی لە ڕووداوە گرینگەکانی سەدەکانی ١٥ – ١٦هەم گرتووە. چونکە ئەو گۆڕانانەی لەم سەروبەندەدا لە ئێران و ئاسیای بچووک (تورکیا) هاتبوونە گۆڕێ ژیانی ئابووری – کۆمەڵەکی و سیاسیی نەتەوەی کوردی دراوسێکانی هەڵنەدەبوارد و نەدەکرا کوردی لێ دەوورەپەرێز بووەستێ. ئەوەتا، بدلیسی لە نووسینی کتێبەکەیدا هەرچی سەروکاری بە مێژووی کوردستانەوە هەبووە: لە مێژووی وڵاتانی دراوسێی وەک ئازەربایجان و ئێران و ئاسیای بچووک و عەرەبستان کەڵکی وەرگرتووە. نووسەر ئەو ڕاستییانەی بۆ مێژووی کوردستان پێویست بووە، تەنیا لە سەرچاوەکانی مێژووی ئەو وڵاتانەوە فێر دەبوو. هەر لەبەر ئەوەیشە ئەو ڕووداوە مێژووییانەی ئەو وڵاتانە کە بۆ مێژووناسیی کوردستان لەبار و بەبایەخن لە «شەرەفنامە»دا بە کورتی ڕوون کراونەوە.

یەکەم سەرچاوە کە بدلیسی کەڵکی لێ وەرگرتووە کتێبی «روضة الصفا»ی میرخوندە. شەرەفخانی بدلیسی ئەو باسەی لە پێشەکیی ئەم کتێبەدا لەبارەی بایەخی زانستی مێژووەوە نووسراوە، لە سەرەتای کتێبەکەی خۆیدا نووسیوەتەوە و ئەوەی دەربڕیوە چەندی حەز لە زانستی مێژووە و تا چ ئەندازەیێکی لە دوو عەوداڵە (٧٦، ٥، ١٢١، ٧).

بدلیسی لە پێشەکیی «شەرەفنامە»دا لەمەڕ ڕەگ و ڕەچەڵەک ڕوونکردنەوەی نەتەوەی کورد و یەکەم زێد و سەرزەمینی ژیانیان ئەو شیعرەی «شانامە»ی فیردەوسی بە بنەڕەت دێنێتەوە کە لەمەڕ پاتشایەتیی زوحاکی گرتووە (٤٢، ٩، ٧٦، ١٢).

نووسیار پشت بە کتێبی «تاج التواریخ»ی مەولانا تاجوددینی کوردی (بە خەیرەدین ناووبانگی ڕۆیشتووە) دەڵێ، فەرهاد لە کوردی کەڵهوڕە، هەروەها پشت بەمەولانا سەعدەدین[١٢] کە لە کتێبی «ڕووداوەکانی ئالی عوسمان»دا گوتوویە، گەلی کوردی بەگەلێکی گوێڕایەڵ لە قەڵەم نەداوە، دەڵێ، نەتەوەیێکی سەرڕەقن. هەر ئەم کتێبە مێژووی عوسمانییەکانی تا سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەم نووسیوە (١٠٣، ٢١١).

بدلیسی لەمەڕ ڕوونکردنەوەی ڕەگ و ڕیشەی ناوی (لوڕ کەڵکی لە «زبدة التواریخ»ی[١٣] (حافظ ابرو) وەک سەرچاوەیێک وەرگرتووە.

هەروەها پشت بەکتێبی مێژووی «یافیعی»[١٤] ئیبن خەلدوون دەڵێ، خەزنەکەی ئیسماعیلییە لە ساڵی ١١٧١دا لەلایەن سەلاحەدینی ئەیووبییەوە براوە و برێ زانیاریی دیکەیشی نووسیوە (٧٦، ٧١ – ٧٣). بدلیسی لە کتێبی «مرآة الجنان»[١٥]دا لەمەڕ تێکچوونی شاری عەشقەلان و باری نالەباری خەڵکەکەی لە زەمانی مەلیک ئەفزەلدا کە لە سەردەمی سەلاحەدیندا حوکمداری دیمەشق بووە، نووسیوە. شەرەفخانی بدلیسی لە باسی جوغرافیای کوردستاندا سوودی لە کتێبەکەی حەمدوڵڵا موستەوفی، کە لە ساڵی ١٣٣٠دا دای ناوە، وەرگرتووە[١٦] و هەر ئەم کتێبە یەکێکە لەو سەرچاوانەی کە شەرەفخان لە هەمووانی پتر کەڵک لێ وەرگرتووە. خۆ کە دێتە سەر باسی چەندوچۆنی خەرج و باج سەندن لە میرنشینەکانی کوردستان لە سەروبەندی جەنگیزخاندا، ئەوە هەر هەمووی لەم کتێبەوە ڕاگوێزتووە (٦٣، ١١٧، ١٢٩، ٣٥٣ – ٣٥٦)

نووسیاری «شەرەفنامە» ڕاستیی کوژرانی سوڵتان جەلالودینی خوارەزمیی لە کتێبی «اقبالیە»ی شێخ روکنەدینی عەلائودەولەی سەمنانی و لە کتێبی «تاریخ گزیدە»ی حەمدوڵڵای قەزوینی و لە کتێبی «تذکرة الشعرا»ی دەوڵەتشای سەمەرقەندی وەرگرتووە. بدلیسی لە یاداشتکردنی هاتنی جەلالودینی خوارەزم شادا بۆ بدلیس و ویلایەتەکانی دیکەی کوردستان هەر لەم کتێبە سوودی وەرگرتووە (٦٦، ١٤٩ – ١٦٣، ٧٦، ٣٥٢ – ٣٦٨).

شەرەفخانی بدلیسی لە باس و خواسی بدلیسدا نۆرییەتییە (القاموس)ی فەیرووزابادی و نووسیویە: «بدلیس بەشوێنی ئاووهەوا خۆش و سازگار دەگوترێ» (١١١، ٢١٤، ٧٦، ٣٣٥).

نووسیاری «شەرەفنامە» هەر لەم بەشەدا باسی برێ پیاوی زانا دەکا کە لە ویلایەتی بدلیسدا هەڵکەوتوون. هەروەها پێوە دەچێ و قسە لە «نفحات الانس»یش وەک سەرچاوەیێک دەڕانێ و دەڵێ ئەم کتێبە عەبدوڕەحمانی جامی دایناوە (٦٧، ٣٤٥). بەڵام هەرچی کاتب چەلەبییە دەڵێ دانەری ئەم کتێبە نەک عەبدوڕەحمانی جامی، بەڵکو ئەبو تاهیری کوردییە (١٠٣، ١٥). بەلای ئێمەوە بدلیسی کەڵکی لە «نفحات الانس»ی مەولانا عەبدوڕەحمانی جامیش و «نفحات»ی ئەبو تاهیری کوردیش وەرگرتووە[١٧]، بەڵام ئەو بۆ خۆی ئەمەی نەگوتووە. دانەر باسی داگیرکردنی کوردستانی لەلایەن ئەمیر تەیموورەوە لە ساڵی ١٣٩٣دا هەروەک ئەم سەرچاوانە نیشان داوە کە لە سەدەی ١٥هەمدا نووسراوە. بەڵام لە نێو ئەو هەموو سەرچاوانەدا، تەنیا هەر ناوی «مظفرنامە» دێنێ (٧٧، ٦٨٧، ٧٦، ١٢٠). بدلیسی باسی هاتنی شاڕۆخ میرزا (کوڕی ئەمیر تەیموور) بۆ کوردستان و ژێردەستکردنی برێ لە میرنشینەکانی کوردستانیدا هەروەک سەرچاوەکانی دیکەی سەدەی ١٥هەم پیشان داوە. بەڵام لە نێو ئەم سەرچاوانەدا تەنیا هەر «مطلع السعدین» و (١٠٨، ٤٤٩ – ٤٥٠، ٧٦، ٣٧٨) و «مجمع البحرین»ی بەسەرچاوەی کەڵک لێ وەرگیراوی خۆی داناوە.

لە وردبوونەوە و لێکۆڵینەوەدا، ئەو ڕووداوانەی بدلیسی ڕوونی کردوونەوە لەگەڵ برێ لە سەرچاوەکانی سەردەمی خۆیاندا بەراوردکران. گەلێ لە ڕووداوەکان لە ناوەڕۆکدا لێک دەچن، یا دەقاودەق وەک یەک نووسراون.

بەم ڕەنگە دەتوانین بڵێین، نووسیار لە ڕوونکردنەوەی ڕووداوە مێژووییەکاندا بەپێی بەڵگە و سەرچاوە ڕێگەی لە قسە هەڵگێڕانەوە و ڕاستی ئاوەژووکردن گرتووە و ئەویش وەک هەموو نووسیارانی سەدەی ناوین سەرتۆپی ڕووداوەکانی دەقاودەق ڕاگوێزتوون و دووپاتەی کردوونەوە. بدلیسی

کـە لە بەرگی دووەمـی کـتـێـبـەکـەیدا دێتـە سـەر نووسـینی دێرۆکی بەرەی عـوسـمـان، سـوودی لە کتێبی «تاریخ جـهان آرا»ی قـازی ئەحـمەدی غـەفـاریی قەزوێنی وەرگرتووە. نەک هەر ئەمە بگرە مێژووی ئەو فەرمانڕەوا کوردانەی بە سـەر لوڕسـتـان ڕادەگەیشتن هەر پشت بە کتێبی «تاریخ جـهان آرا» لە بەرگی یەکـەمی «شـەرەفنامـە»دا نووسـیـوە (١٨) (٧٦، ٢٠ – ٢٥، ١٠٠، ١٦٧)، بەڵام ناوی نـەهێناوە و نەیگوتووە کـەڵکم لـێ وەرگـرتـووە، بدلیـسی لە نـووسـینی مـێژووی بەرەی عـوسمـاندا، دەڵێ یەکەم شـارێکی بەرەی عـوسـمـانی لێ ژیاون، شـاری مـەرووە. شـەرەفـخان لەمـەڕ تاوان و کوشت و کـوشتـارێکی مەغـوولەکان لەم شـــارەیان کـردووە، بـەدووروودرێژیی نـووسـیــوە و لـەم بارەیەوە دەڵێ، ئەم ڕاستییانەم لە کتێبی «حبیب السیر»ی خوندەمیر ڕاگوێزتوون.

شـەرەفـخان لە نووسینی هەردوو بەرگی کتێبی «شـەرەفنامـە»دا، نەک کەڵکی هەر لە سەرچاوەکانی مێژوو وەرگرتووە، بگرە سوودی لە هونەری ئەدەبیاتیش وەرگرتـووە. بدلیسی کە لە تاوان و کوشتاری بێ بەزەی قڕانی خەڵکی شـاری مەرو بەدەست مەغوولان، دەدوێ ئەم چوارینەیەی عومەری خەییام دێنێتەوە:

سـەرخـۆش دڵی نایە پیاڵەیەک بشـکێنێ
هـەر تۆزێ لـە بار و ڕێک و پێک بنـوێنـێ
خـوا ئەو هـەمـوو لاشـە ناسـک و لاوچاکـە
بۆ چ ڕێک ئەخـا لە داخی کێی ئەڕزێنێ؟
(تەرجەمەی هـەژارە – وەرگێڕ) (٨٧، ١٠، ٧٨، ٧)

بدلیسی لێرەدا کوشتاری خـەڵکی شاری مەرووی لەلایەن مەغوولەکانەوە لە نیگای مـێژووناسـێکی مـرۆدۆسـتـەوە لە قـەڵەم داوە. نووسـیـار سـوودی لە بڕێ دیوانی بەناووبانگی وەک «شـانامە»ی فیـردەوسی و «دیوانی» حـافزی شـیرازی و «خردنامە»ی شاعیری تاجێکی[١٩] عەبدوڕەحمانی جامی و چەند ئەدیبێکی دیکە وەرگرتووە و کتێبەکەی لە ڕووی ناوەڕۆکیش و هونەریشەوە پێ ئارایشت داون و دەوڵەمەند کردووە.

بدلیسی وێڕای ئەوە کە، سەرچاوەیێکی سوودی لێ وەرگرتووە، ناوی نووسیارەکەی دەهێنێ، کەچی ناوی کتێبەکەی ناهێنێ یا ناوی کتێبەکەی دەهێنێ، بەڵام ناوی نووسیارەکە ناهێنێ. لە کاتی لێکۆڵینەوەیدا هێندێ لەمانە دەسنیشان کراون و خراونە سەر باری خۆیان، وێڕای ئەمە لە کاری لێکۆڵینەوەکەماندا ئەوەیش ڕوون کرایەوە کە، تەیمووری لەنگ لە ساڵی ١٣٩٣دا لە شوێنێکدا کە (جەملیک)ی[٢٠] پێ دەڵێن (لە ماردینەوە نزیکە) باروبنەی لەشکری خستووە و هێندێ لە میرانی کوردستان بەوپەڕی تەنتەنە و سەنسەنە و هەیت و هووتەوە بۆ دیدار و چاو وێکەوتنی چوون و تەیمووری لەنگیش بەوپەڕی دڵگەرمییەوە پێشوازیی لێ کردوون. برێ لە ڕووداوەکانی ئەو سەروبەندانە لە سەرچاوەکانی سەدەی ١٥هەم، لە «ظفرنامە»ی شەرەفەدین عەلی یەزدی و «ظفرنامە»ی نیزامەدین شامی (٧٧، ٣٧٢، ٣٧٣، ١٢٦، ١٤٩ – ١٥٠) و (روضة الصفا)ی میرخونددا چۆن چۆنی نووسراون لە «شەرەفنامە»ی بدلیسیشدا (١١٢، ٣٥) دەقاودەق بەو ناوەڕۆکەوە نووسراون. بەنموونە، ئەمیر تەیموور هەر لەو لەشکرگایەوە دیارییەکی بۆ خێزانەکەی کە لە سوڵتانییە بووە، ناردووە، لە ڕێگا پیاوێکی شێخ ناو دیارییەکەی لێ ساندووە. ئەم ڕووداوە لە سەرچاوەکانی ئەو سەردەمەش و «شەرەفنامە»شدا دەقاودەق وەک یەک نووسراوە. بەڵام ئەوەندە هەیە، شەرەفخان دەڵێ، ئەم شێخە کوردێ بووە لە هۆزی بەختی. بەلای ئێمەوە ئەمە ڕاست نییە. چونکە هۆزی بەختی و هۆزی ڕۆژەکی، کە شەرەفخانی بدلیسی خۆی لەمانە، نێوانیان زۆر ناخۆش بووە و هەمیشە لە کێشە و هەرادا بوون و نووسیار هەم لەم گۆشەنیگایەوە ئەو پیاوەی بە یەکێ لە هۆزی بەختییان لە قەڵەم داوە.

ئەو سەرچاوانەی، بدلیسی کەڵکی لێ وەرگرتوون، تەنیا سەرچاوەکانی سەدەکانی «١٣– ١٥» هەمن. بدلیسی زۆری لە ڕووداوەکانی سەدەی ١٦هەمی بەچاوی خۆی دیتووە و وەک خۆی دەڵێ «لە پیرانی ڕاستگۆ و جێی بڕوای وەرگرتوون» (٧٦، ٨)، لەبەر ئەوە، بدلیسی لە ناو ئەو هەموو سەرچاوانەی سەدەی ١٦هەمدا تەنیا ناوی «تاریخ جهان آرا»ی نووسیوە.

سەدەی ١٦هەم بایەخێکی تایبەتی لە مێژووی نەتەوەی کورددا هەیە. چونکە هەر لە سەرەتایەکانی ئەم سەدەیەوە بگرە، برێ لە میرنشینانی سەربەخۆی کورددان بەهۆی چوونە ژێر باڵی دەوڵەتی عوسمانییەوە، سەربەخۆییی خۆیان لەدەست داوە و بوون بە پاشکۆی عوسمانییەکان. بە داخەوە، هێندێ لەو گۆڕانانەی لەو سەردەمەدا بەدەستی سوڵتانەکانی عوسمانی هاتوونە گۆڕێ، لە «شەرەفنامە»دا پڕ بە پێویستی خۆیان بەر تیشک نەخراون.

خۆلاسە، بدلیسی بۆ نووسینی «شەرەفنامە» کەڵکی لە برێ سەرچاوەی مێژوو وەرگرتووە و هەر ئەو سەرچاوانەی لە کتێبەکەیدا بەدەنگ هێناوەتەوە و ئەمەشی لەخۆدا بۆ کاری وردکردنەوە و لێکۆڵینەوە زۆر لەبار و بەسوودە.

بدلیسی ئەو زانیارییانەی لەبارەی مێژووی ئازەربایجان و ئێرانی سەدەی ١٦هەمەوەی نووسیون زۆر بەرچاون. چونکە ئەم زانیارییانەی لەم ڕووداوانە وەرگرتووە کە بەچاوی خۆی دیتوونی. زانیارییەکی بدلیسی پشت بە برێ سەرچاوەکانی پێشینان نووسیونی، نووسیارانی ڕابردوو چۆنیان نووسیون ئەمیش هەر بەو ئاوایەی دەقاودەق ڕاگوێزتوون و دووپاتەی کردوونەوە، لەبەر ئەوە، دەشێن بەر ڕەخنەکاری بدرێن. چونکە بدلیسی، لەو ڕوانگەیەوە کە مێژووناسە، کاتێ سوودی لە سەرچاوە پێشینەکانی خۆی وەرگرتووە، دەبوو کەموکوڕییەکانیانی دەستنیشان کردبان و بەتێبینیی خۆی لە شەن و کەوی دابان و ساخی کردبانەوە. ئەم جۆرە کەموکوڕییە، نەک هەر لە بدلیسی، لە سەرلەبەری مێژووناسانی سەدەی ناوینیش قەوماوە. لەبەر ئەمە، ئەم کەموکورتییانەی لە کتێبی "شەرەفنامە"دا بەرچاو دەکەون، چ پێویست بەوە ناکا و ناهێنێ، لەسەری هەڵدەینێ.

ئەو مێژوونووسانەی لە مێژووناسیدا
کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە

بەپێی ئەو وردەکاری و لێکۆڵینەوانەی کردوومانن و بەش بەحاڵی ئەو سەرچاوە و بەڵگانەی سوودمان لێ بینیون بە دیاردەکەوێ کە مێژوونووسانی دوای شەرەفخانی بدلیسی لە بارەی مێژووی کورد و کوردستانەوە، لە سەدەی ١٥- ١٦هەمدا، سوودێکی زۆریان لە "شەرەفنامە" کە سەرچاوەیێکی دەوڵەمەندە، لەچاو سەرچاوەکانی دیکە، وەرگرتووە. بەڵام بەداخەوە ئەم مێژوونووسانە زۆر لە تەنکاوەوە خۆیان لە قەرەی مێژووی نەتەوەی کورد داوە. هۆی ئەمەیش ئەوەیە، چونکە کوردەکان لە ناو نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەنددا، لە دژ سیاسەتی داگیرکارانەی سوڵتانەکانی عوسمانی و شایەکانی ئێران لە هەموان سەرسەختتر و کۆڵنەدەرتر بوون، ئەو مێژوونووسانەی لە سەدەی ناویندا، مێژووی سیاسەتی داگیرکارانەی سوڵتانەکان و شاکانیان نووسیوە و بە گێز و گوڵینگەوەیان بەتان و ڕایەڵدا چوون، مێژووی نەتەوەی کورد نەیبزاوتوون و هێندەی بەپەرۆشەوە نەبوون. دەتوانرێ بگوترێ، تا پێش "شەرەفنامە" هیچ کتێبێکی تر لە بارەی مێژووی نەتەوەی کوردەوە بەدەستەوە نییە و مێژوونووسانی ئەو سەروبەندە وازیان لە نوسینی کتێبێکی وا نەبووە و ئارەزووی کارێکی وایان دەرنەبڕیووە، لەبەر ئەمە بۆ لە مێژووی کورد کۆڵینەوە، دەبوو، ناچار پەنا وەبەر ئەو سەرچاوە و بەڵگانە ببردرێ کە بە زمانی عەرەبی و فارسی و ئازەربایجانی و تورکی بە پەراگەندەیی شتێکیان لەسەر مێژووی کورد و کوردستان تێدا نووسراوە (٩٧، ٨٤)

"شەرەفنامە" بۆ بەتایبەت و بەجیاوازی فێربوونی مێژووی کورد، بەدەست ئەوانەوەی لەم دواییانەدا لێی دەکۆڵنەوە، وەک سەرچاوەیێکی بەسوود زۆر بەنرخە. ئەم کتێبە بۆ یەکەم جار نووسیاری بەناووبانگی تورک، کاتب چەلەبی

(١٥٩١– ١٦٥٦) له كـتـێـبـەكـەيدا بەناوی «تاريخ مـيـر شـرف خـان البدليسی»ەوەی نووسيوە.

كـاتب چەلەبی كتـێبی "شـەرەفنامـە"ی بە دوو بەرگ نيـشـان داوە ، دەڵێ، «يەكێكيـان هـەر لە فەرمانڕەوايانی كورد دەدوێ و دووەميان كۆواری خەبەرات و هەواڵانن» (١٠٥ – ٢٣٤).

كـاتب چەلەبی بۆ دانانی كـتـێبی «جـهـاننمـا»كـەی كـە چل سـاڵ دوای «شـەرەفنامە»، واتە، لە ساڵی ١٦٣٥دای نووسيوە پتری سوود لە «شـەرەفنامـە» وەرگرتووە (١٠١، ٤١٠ – ٤٣٠).

بەمەدا زۆر بەديار دەكـەوێ كە، كاتب چەلەبی لەناو نووسـيارانی ڕۆژهـەڵاتدا يەكەم نووسيارە سوودی لە «شـەرەفنامـە» وەرگرتووە.

نووسـيـارێكی ديكە كە كـەڵكی لە «شـەرەفنامـە» وەرگرتووە، جيـهـان گـەڕی تورك ئەوليا چەلەبيی هاوچەرخی كاتب چەلەبييە، ئەم نووسيارە كە دێتە سـەر باسـی مـێـژووی ڕۆنانـی شـاری تفليس، دەڵێ: «بەپێی قـسـەی خـاوەنی «شـەرەفنامـە» كـە يەكێكە لە مێژوونووسـانی ئێران زەمين، ئەم شـارە (تفليس) لەلايەن خەزنەداری ئـەسكەندەری زولقەرنەينەوە بەدروسـتكردن دراوە و شـاری بدليسی ئەيالەتی وانيش هـەر ئەو بە دروستكردنی داوە» (٤٨٠، ٣١٥).

بدليسی نووسـيويە، بەپێی نەقڵی ڕاست و دروست بدليسی ناوی يەكێ لە خـولامـانی ئيـسكەندەرە. قـەلاكـەی بدليـسـيش و ويلايەتەكـەی بدليـسـيش هـەردووكيان هـەر ئەو دروستی كردوون (٧٦، ٣٣٥).

پاشـانـەكێ ئەوليـا چەلەبی لە زۆر شـوێنی كـتێبـەكەيدا ڕاسـتـيـيـەكـانی لە «شـەرەفنامە» وەرگرتـووە و نووسـيويشيە كە وەك سـەرچاوەيێكی مێژوو كەڵكی لێ وەرگرتووە، لەپاش ئەم دوو نووسيارەی ڕۆژهـەڵات، واتە، لە سـاڵی ١٦٦٩دا، نووسـيـاری تورك، مـوحـەمـەد بەگ كـوڕی ئـەحـمـەد «شـەرەفنامـە»ی كـردووە بە توركی (١٣٣، ٧٠) ئيـدی پاش ئەمـە، وا گـومـان دەبرێ كـە «شـەرەفنامـە» لە ڕۆژهـەڵاتدا و سـەردەمـانێكی دوورودرێژ، وەك سـەرچاوەيێكی مـێژوو سـوودی

لێ نەبیندراوە و بەبێ کەڵکی ماوەتەوە.

بەش بەحاڵی نووسیارانی ئەورووپایش لەوانی سوودیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتبێ، لە سەرەتای سەدەی ١٧هەمەوە، وەک سەرچاوەیێکی مێژوو، سەرنجی بزواندوون و ئاوڕیان لێ داوەتەوە. لە کاتی لێکۆڵینەوەدا ڕوون بۆوە کە لە ساڵانی ١٦٣٢ –١٦٦٨دا جیهانگەڕی فەڕەنسزی، ژان باتیست شەش جاری سەفەر بۆ وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەند و نزیک کردووە. ئەم جیهانگەڕە فەڕەنسییە لەم گەشتەیدا کوردستان گەڕاوە و خۆی بەشەخسی چاوی بە ئەبداڵ خانی میری بدلیس کەوتووە.

ژان باتیست وەک خۆی نووسیویە، دیاریی پێشکێش کردووە و ئەبداڵ خانیش زۆری ڕێزلێ گرتووە (٧٤، ٣٨٢).

ژان باتیست لە کتێبی «گەشتنامە»کەیدا لەمەڕ ڕووداوێکی کە لە «شەرەفنامە»دا نووسراوە، دەڵێ: «لە ئەیالەتی وان بازرگانێکی دارای دەوڵەمەند زێیەک، کە ماسیی زۆر دەبێ، لە پاشا بەکرێ دەگرێ و ڕاوکەری بۆ دێنێ ڕاوەماسی بکەن. دەڕوانن هەرچییەکی لێ ڕاودەکەن، مارە. ئیتر لەو ساڵە بە پاشەوە زێیەکە جارێکی تر بە کرێ نادرێتەوە» (٧٤، ٢٨٣). هەرچی بدلیسییە لەمبارەیەوە دەڵێ، « لە مانگەکانی هاویندا، چونکە ئاوی زێیەکە زیادی دەکرد و ماسی لە گۆلەوە دەهاتنە ناو زێیەکەوە. خەڵکەکە بەخوایشتی خۆیان ماسییان لێ ڕاو دەکرد، لە زمانی مندا کاربەدەستانی دەوڵەت زێیەکەیان بەکرێ دەدا. بەڕێکەوت ئەو ساڵە ماسی لە گۆلەوە کەناراوی نەگرت... زێیەکەیش ئیتر بە کرێ نەدرا» (٧٦، ٣٣٥– ٣٥٦).

ژان باتیست، نەڕوانینە ئەو ڕووداوانەی کە لە کتێبەکەی بدلیسی خۆیشی و «شەرەفنانە»شدا لێک دەچن، لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەی خۆیدا ناوی کتێبەکەی ناهێنێ. چاوکەوتنی جیهانگەڕی فەڕەنسزی بە میری بدلیس و باس خواسی ڕووداوی ماسی هەر بەو ناوەڕۆکەوە، وەک ڤ. ڤیلیامینۆڤ زەڕنۆڤ نووسیویە، مادامێکی دەستنووسی هەرە چاکی «شەرەفنامە» لە فەڕەنسایە (٧٦، ٢٢) ئەمە دەمانخاتە سەر ئەوە مەزەنەیە کە ژان باتیست

یەکەم ئەوروپاییییە، سوودی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە و بۆ یەکەم جار دەسنووسەکەی بۆ فەرەنسا بردووە. تەنانەت تا بەراییەکانی سەدەی نۆزدەهەم ئینجا لە ئەوروپا دەربێلۆ لە وتارێکیدا کە بەسەردێری «تاریخ اکراد»ی نووسیوە لە «شەرەفنامە» دواوە.

ئەم نووسیارە بۆ نووسینی ئەم وتارەی، سوودی لە جەدوەلی بیبلیۆگرفیاکەی کاتب چەلەبی وەرگرتووە و تەرجەمەی هونەریی ئەوەی کاتب چەلەبی لە بارەی «شەرەفنامە»وەی نووسیوە، پێشکێش کردووە. ئیدی لەم سەردەمە بەدواوە لە ئەوروپا، کە دەسنووسەکانی «شەرەفنامە» وردە وردە بەدەست دەکەون، سەرنجی ئەو ڕۆژهەڵاتناسانەی بە جیا خەریکی مێژووی کورد بوون، ڕادەکێشێ. ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیزیی بەناووبانگ جۆن مالکۆلم لە ساڵی ١٨١٥دا کتێبی «مێژووی ئێران»ەکەی خۆی بڵاوکردەوە. ئەم ڕۆژهەڵاتناسە پشت بە «شەرەفنامە» کوردەکانی بە ئێرانی لەقەڵەم داوە (٩٧، ٨).

لە ساڵی ١٨٢٦دا بیری وەرگێڕانی «شەرەفنامە» کەوتبووە ناو ناوانەوە و سەرنجی ڕۆژهەڵاتناسە ڕووسەکانی ڕادەکێشا، هەر لەو ساڵەدا ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی م. ڤۆلکۆف برێ زانیاریی لەمەڕ «شەرەفنامە» و نووسیارەکەی لەگەڵ وتارێکیدا، لە ژمارەی ٨ی کۆواری «ئاسیا»دا بڵاوکردەوە (١٢٣، ٢١٠).

ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەرنۆڤ دەڵێ: «لەپاش ساڵی ١٨٢٦، ئینجا «شەرەفنامە» لە ئەوروپا بەهای زانستیی خۆی درایێ. ئەوەی گۆی ئەم شەرەفەیشی لەم مەیدانەدا بردەوە ڕووسیا و زاناکانی ڕووسیا بوون» (٧٦، ١٤).

لەو سەروبەندەدا پروفیسۆری ئامۆژگای زمانەکانی ڕۆژهەڵات لە پێتەربورگ ش. فرێن خولیای «شەرەفنامە» وەرگێڕانی کەوتە سەر. بەڵام نەخۆشیی ئەم زانایە بوو بە کۆسپ لە ڕێی بەجێ هێنانی کارێکی وادا (٧٦، ١٥).

له ساڵی ١٨٥٦دا له پێتەربورگ بەچاودێریی پێتەر لێرخ کتێبی لێکۆڵینەوەیێک لەمەڕ باووباپیرانی کوردەکان ئامادە کرا. بۆ دانانی ئەم کتێبە له دەستنووسی «شەرەفنامە» وەک بەڵگە و سەرچاوە، سوود وەرگیراوە (٢٠، ٢٥).

شایانی یاداشتکردنە، له دەسنووسە پەرش و بڵاوەکانی «شەرەفنامە» کەڵک وەرگرتن، وەک سەرچاوەیێکی مێژوو له ناو لێکۆڵەوانی ڕۆژاوادا، سەبارەت بەمە هەرچی زووتر نووسینەوەی و ئامادەکردنی بایەخێکی زانستیی بەخۆیەوە گرت و ئیتر لەو ساوە مەسەلەی فێربوونی جوغرافیای کوردستان و مێژووی کوردستان و له زمانی کورد کۆڵینەوە بوو بە مەسەلەیێکی هەرە پێویست و هەرە ڕاستەقانیی وا کە زانایانی ڕۆژهەڵات و جیهانگەڕانی خستە کەڵکەڵە و پەرۆشەوە[٢١].

ئەم خواستەی زانست و سیاسەت له پێش زانایانیدا قوتی کردەوە کارێکی وای کرد «شەرەفنامە» ببێ بە بابەتێکی جیاوازی لێکۆڵینەوە و هەرچی زووترە دەسنووسە پەرش و بڵاوەکانی کۆکرێنەوە و بکرێن بە کتێبێ. ئەم کارەیش ڕۆژهەڵاتناسی بەناووبانگ و بەرچاو ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەڕنۆڤ بەجێی هێنا. زەڕنۆڤ لەم بارەیەوە دەڵێ: «من لەمەڕ مێژووی کورد لەو ڕێگایەوە تێ هەڵچووم زانست پێیدا دەڕوا. بڵاوکردنەوەی «شەرەفنامە»م بەکارێکی پێویست و زەروور زانی و دەستم پێ کرد» (٧٦، ٢٠).

ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەڕنۆڤ «شەرەفنامە»ی بەزمانی فارسی سەروبەر ناو بۆ ئەوەی بەشێوەی کتێب کە بۆ زانست لەبارترە، بخاتە ژێر دەستی مێژوونووسانەوە نزیکەی ٣٠ ساڵی خشتی ئەرک پێوە کێشاوە. لەم کاری ساخکردنەوە و سەروبەرنانەدا سوودی له چوار دەسنووسی «شەرەفنامە» وەرگرتووە. بەڵام ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەڕنۆڤ دەڵێ: لەم چوار دەسنووسانە، ئەوەی له هەموان پتری سوود پێ بەخشیوم نوسخە دەسنوسەکەی م. خانیکۆڤ و نوسخە دەسنووسەکەی ئەنتیکەخانەی ئاسیایە له ئەکادیمیای ئیمپراتۆر له پێتەربورگ (٧٦، ٢٠).

ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەرنۆڤ ئەم دەسنووسانەی هەموو پێک گرتوون و لەگەڵ یەکدییانی بەراورد کردوون و کتێبەکەی هێناوەتە سەر بارتی ڕاستەقینەی خۆی و لە ئاکامدا، ئەو خزمەتە گەورەیەی لە پێناوی زانستدا پێشکێشی کردووە، لە ساڵی ١٨٦٠دا بەوپەڕی سەرکەوتنەوەی جێبەجێ کردووە (٢).

لە پاش ڤ. ڤیلیامینۆڤ –زەرنۆڤ فەرەنسوا بەرنار شارموا بە وەرگێڕانە سەر زمانی فەرەنسزیی «شەرەفنامە»وە خەریک بووە. بەڵام ئەو لە ساڵی ١٨٦٩دا مردووە. ئینجا لە پاشان بە هەردوو بەرگەکەیەوە، لە ساڵی ١٨٧٥دا کراوە بە فەرەنسزی و لەلایەن ئەکادیمیای ئیمپراتۆرەوە، لە پێتەربورگ بڵاو کراوەتەوە.

ئیتر بەم جۆرە سەروبەرنان و ڕێکخستنەوەی «شەرەفنامە» کە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی کوردستان سەرچاوەیێکی هەرە بەسوودە، بۆ یەکەم جار ڕۆژهەڵاتە رووسەکان ڕەنجیان پێوە کێشاوە و بۆ گەشەپێدان و پەرەپێدانی ئەم دواییانەی مێژووناسیی کورد، ئەوان هەلومەرجیان بۆ ڕەخساندووە، هەر لەبەر ئەمە، زۆربەی ڕۆژهەڵاتە هاوچەرخەکان کە دێنە سەر باسی مێژووی کورد، سەرەتای سەردەمی گەشەکردن و خەملاندنی، لە نیوەی دووەمی سەدەی ١٩هەمەوە حسێب دەکەن. یاسەمی لەم بارەیەوە دەڵێ: « لە دوای ساڵی ١٨٦٣وە لەبارەی کوردەوە زانیاریی وردترمان بەستەوەیە» (٦٩، ١٠٢).

لە ساڵانی ١٨٩٧ – ١٩١١دا جوغرافیاناسی سەرەک ئەنجوومەنی زانستیی فەرەنسزی لە ئێران، ژاک دی مۆرگان، لە بارەی جوغرافیای ئێران و ئازەربایجان و کوردستانەوە کتێبێکی دوو بەرگیی جوانی نووسیوە. نووسیار بۆ نووسینی کتێبەکەی کەڵکی وەک سەرچاوەیێک لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە (٧١، ٢٨٣).

لە ساڵی ١٩١٥دا زانای ڕۆژهەڵاتناس، ڤ. ف. مینۆرسکی کتێبەکەی لەمەڕ مێژووی کورد، لە پێتەربورگ لە چاپ دا. مینۆرسکییش لە نووسینی کتێبەکەیدا «شەرەفنامە»ی کردووە بە سەرچاوە و بەڵگەنامەی نووسینەکەی خۆی و سوودێکی زۆری لێ وەچەنگ هێناوە و لە مێژووناسیی کورددا نرخ و

بایەخی ئەم سەرچاوەیەی بە وردی هەڵسەنگاندووە (٢٢، ٩) هەر لەو ساڵەدا پرۆفیسۆری ئەکادیمیای ڕۆژهەڵاتناسیی بەرلین، فریج، کتێبێکی بەسەردێری «کوردەکان»ەوە بڵاو کردەوە.

ئەم کتێبەی فریج لە شێوەی شەرح و ڕوونکردنەوەی «شەرفنامە»دا نووسراوە و ناوی هێندێ تیرە و هۆزی کوردی بەڕاست و دروستی نووسیوە.

مێژوونووسی هاوچەرخی ئێرانی، عەبدولعەزیز جەواهیر کەلام لە زۆر جێگای کتێبی «آثار الشیعة الامامیة»کەیدا، کە لە ساڵی ١٩٢٨دا بڵاوی کردووەتەوە برێ ڕاستیی، پشت بە «شەرەفنامە» نووسیوە (٨٨، ٢٠٥).

لە ساڵی ١٩٣٠دا پسپۆڕی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان، پرۆفیسۆر سەید موحەممەد عەلی عەونی لە قاهیرە «شەرەفنامە»ی بەفارسییەکەی لە چاپ داوە. نووسیار لە هەموو لاپەڕەیەکدا پەراوێزی بە فرەوانی بۆ لێ داوە[٢٢].

لەم سەردەمەدا «شەرەفنامە» لەلایەن فەرەجوڵڵا زەکی ئەلکوردییەوە[٢٣] دەکرێ بە عەرەبی[٢٤] وەرگێڕ لە دەقی ئەو نوسخەیەوەی وەرگێڕاوە کە ڤ ڤیلیامینۆڤ. زەرنۆڤ لە چاپی داوە. پێشەکییەکەی و ئەو پەراوێزە بەربلاوانەی لە سەری نووسیون، ناوی «ئینسیکلۆپیدیای کورد»ی لێ ناوە (١٢١، ٢- ٣).

«شەرەفنامە» لەم دواییانەدا وەرگێڕدراوەتە سەر زۆر زمانانی هاوچەرخ و بۆ ئەو زانا و ئەدیبانەی ویستوویانە لە مێژووی کورد تێ بگەن، بوو بە بەڵگە و سەرچاوە. لە ساڵی ١٩٣٠دا نووسیاری هاوچەرخی کورد، بلەچ شێرکۆ، کتێبێکی بەسەردێری «القضیة الكردیة»وە داناوە و ڕاستییەکی زۆر لە «شەرەفنامە»وە ڕاگوێزتووەتە نێو ئەم کتێبەیەوە (٥٥، ٦-٦).

مێژوونووسی هاوچەرخی کورد، موحەمەد ئەمین زەکیش زۆری کەڵک لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە.

مێژوونووسی هاوچەرخی ئێرانی، عەلی ئەسغەر شەمیمی هەمەدانی، لە ساڵی ١٩٣٢دا کتێبێکی بەسەردێری «کوردستان»ەوە لە چاپ داوە. لە

بەشێکی زۆری ئەم کتێبەدا گەلێ ڕاستیی پشت بە «شەرەفنامە» پیشان داوە.

ئەم مێژوونووسەیش هەر هەڵپەی ئەوە بووە کورد بەرێتەوە سەر فارس(٢٥). هەروەها لە ئینسیکلۆپیدیای ئیسلامدا، لە باسی مێژووی ئێران و کوردستاندا بڕێ ڕاستی، پشت بە «شەرەفنامە» پیشان دراون (١٣٢، ١٢٠٦) و ئەمەیش بۆ لێکۆڵەرەوان زۆر بەسوودە.

لە ساڵی ١٩٣٢دا ئا. پوکشپانین ئەو کتێبەی لە بارەی کوردەکانی ئازەربایجانی سۆڤێتەوەی نووسیوە یەکەم زانیارییەکانی پشت بە «شەرەفنامە» نووسیوە، ئەو کوردانەی لە ناوچەی قەرەباخ دەژین «شەرەفنامە» بەناوی «بیست و چواران»ەوەیانی ناوبردووە (٧٦، ٣٢– ٣٩، ٥٧,١١).

موحەمەد مەردۆخ کوردستانی لە کتێبی «تاریخ مردوخ»ەکەیدا زۆری شت لە «شەرەفنامە» ڕاگوێزتووە.

کوردناسی سۆڤیت ع. ش. شامیلۆڤیش لە ساڵی ١٩٣٦دا لە دانانی کتێبەکەیدا سوودێکی چاکی، وەک سەرچاوەیێکی مێژوو لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە.

ئەکادێمی ئـ. عەلی زادە لە زانایانی سۆڤێت، لە باسی مێژووی دەوڵەتی شیروان و شیروانەکاندا، پشت بە «شەرەفنامە» کۆمەڵێ ڕاستیی دەربڕیوە (٧، ٥).

ی. پ. پێترۆ شێڤسکی لە کارە لێکۆڵینەوە زانستییەکانی سەر بە مێژووی ئازەربایجاندا، «شەرەفنامە»ی بەسەرچاوەیێکی مێژووی گرانبەها داناوە و سوودی زۆری لێ وەرگرتووە. پاش ئەوەی سەربەهوردی بدلیسیی بە کورتی نووسیوە، دەڵێ، بدلیسی لە سەردەمی شاتاماسپی یەکەم و شاسمایلی دووەمدا چەندین کاری جۆربەجۆری دەوڵەتی پێ سپێردراوە و هەر لە سۆنگەی ئەمەوە زۆر شارەزای ئازەربایجان بووە و تەنیا لەمەڕ ڕووداوەکانی مێژووی ئازەربایجان لە سەدەی ١٦هەمدا، زانیاریی زۆر بەنرخی نووسیوە (٢٥، ٣٠٤).

لەبەر ئەوە، «شەرەفنامە»ی بدلیسی، نەک هەر تەنیا بۆ مێژووی کوردستان بگرە بۆ مێژووی ئازەربایجان و ئێرانیش دەشێ بە سەرچاوەیێکی بەسوود دابندارێ. مێژوونووسی کورد موحەمەد ئەمین زەکی لە نووسینی کتێبی «الدول والامارت الكردية في عهد الاسلام»دا (١١٩) کە لە ساڵی ١٩٤٥دا و لە کتێبی «مشاهير الكرد و كردستان في عهد الاسلام»دا کە لە ساڵی ١٩٤٧دا (١١٨)، بڵاوی کردوونەوە، ڕاستییەکی زۆری لە «شەرەفنامە»وە نەقڵ کردووە. ئەمین زەکی لە دانانی کتێبی «تاريخ السليمانية»دا کە لە ساڵی ١٩٥١دا لە چاپی داوە (١٢٠)، دیسان «شەرفنامە»ی بەسەرچاوەی نووسینەکەی داناوە و زۆری سوود لێ وەرگرتووە.

مێژووناسی هاوچەرخ م. جمیل لە وەرگێڕانی کتێبی «الشرفنامة (٤٢)» کەیدا[٢٦] کە لە ساڵی ١٩٥٣دا لە چاپی داوە «شەرەفنامە»ی بە بەربڵاوی و فرەوانییەوە شەرح کردووە[٢٧].

زانای ڕۆژهەڵاتناس ڤ. ف. مینۆرسکی لە ساڵی ١٩٥٣دا کتێبێکی بەناوی «تەشکیلاتی ئیداریی دەوڵەتی سەفەوی»یەوە بەزمانی ئینگلیسی بڵاوکردووتەوە، بۆ ئەم کتێبە سوودی چاکی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە و لە ڕیزی سەرچاوە گرانبەهایەکانی سەدەی ١٦هەمدای داناوە (١١٦، ٧١).

مێژوونووسی هاوچەرخ ئێرانی، ڕەشید یاسەمی بەنەتەوە کورد، بۆ نووسینی کتێبی «کورد و پێوەندییە مێژوویینەکانی باووباپیرانی»ی برِێ ڕاستیی سەر بە مێژووی کوردستانی لە «شەرەفنامە»وە وەرگرتووە. یاسەمی بۆ ئیسپاتکردنی ئەوە کورد، گۆیا بەرەگەز فارسن، پشت بە «شەرەفنامە» دەڵێ: «یەکێ لەو نەقڵ و ڕێوایەتانەی کە کورد ئێرانی نەژادن، قسەکانی «شەرەفنامە»یە کە گوایە ناودارانی مێژوویینەی ئێران کوردن» (٦٧، ١١٧).

یاسەمیش هەمەدانی ئاسایی، بە ئێرانیکردنی کوردەکانی لەبەر ئەوەیە کە گۆیا خەباتی گەلی کورد بۆ دابینکردنی مافە دیموکراتییەکانیان بۆ یەکێتیی خاکی ئێران زەرەر و زیانی هەیە و ئەم کتێبەیشی بەو بۆنەیەوە نووسیوە[٢٨].

ئیحسان نووریش بۆ کتێبی «تاریخ ڕیشەء نژاد کرد»ەکەی تەماشای «شەرەفنامە»ی کردووە و زۆری سوود لێ وەرگرتووە (٥٠، ٤٧).

هەروەها نەسروڵڵا فەلسەفی کە یەکێکە لە لێکۆڵەرەوانی ئێران لە دانانی کتێبی «ژیانی عەباسی یەکەم»دا لە ساڵی ١٩٥٦دا ڕاستینی زۆری لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە و بەکورتی بە سەرهاتی نووسیارەکەیشی نووسیوە (١٢٥، ٢٤٠).

دەستەی پێداچوونەوەی کتێبی «نەتەوەکانی ئاسیای بەرایی» کە لە لایەن ئەکادیمیای سۆڤێتییەوە بڵاو کراوەتەوە «شەرەفنامە»ی بە سەرچاوەیێکی باوەڕ پێکراو داناوە و زۆریشی سوود لێ وەرگرتووە و نووسیارەکەی بە «ساڵنامەگەری کورد، شەرەفەدین» ناوهێناوە.

ف. نیکیتین، کە لە ساڵی ١٩٥٦دا کتێبی «کورد»ی بە فەڕەنسزی نووسیوە، سوودی چاکی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە(٢٣). نیکیتین لەم کتێبەیدا، لەمەڕ مێژووی جوغرافیای کوردستان و ڕەگەزی کورد و داب و نەریتیان زانیاریی سەرنج بزوێنی نووسیوە. ئەم کتێبە لە ساڵی ١٩٥٨دا لە چاپ دراوە، هێندێ زانیاریی سەر بە دەوڵەتی سەفەوییان لە سەدەی ١٦هەمدا، پشت بە «شەرەفنامە» نووسراون (٣٤).

م. خ. نیعمەتۆڤا لە ساڵی ١٩٥٩دا کە کتێبی «تێگەیشتنی مێژووی شیروان لە سەدەی ١٤ –١٦هەمدا»ی (٣٩) نووسیوە کەڵکی لە «شەرەفنامە»ی بدلیسی، وەک سەرچاوەیێکی مێژوو وەرگرتووە.

مێژوونووسی کورد – شاکیر خەسباک[٢٩] لە ساڵی ١٩٥٩دا کە کتێبی «الكرد والمسألة الكردية»ی نوسیوە، چەند ڕاستییەکی سەر بە مێژووی کورد لە سەدەی ١٦هەمدای، پشت بە «شەرەفنامە»ی بدلیسی نووسیوە (٨٠، ٢٥).

بە تێکڕایی، برێ مێژوونووسی بۆرجوای هاوچەرخ کە بە مێژووی ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەند لە سەدەی ١٦هەمدا – وە خەریک بوون کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەک سەرچاوەیێکی مێژوو وەرگرتووە.

ئەو ڕاستییە مێژووییانەی لە هەردوو بەرگی «شەرەفنامە»وە وەگیراون، بەزۆری لە کتێبی نووسەر و زانایانی سۆڤێتدا بەرچاو دەکەون. س. ئاشوور بەیلی لە کتێبەکەی خۆیدا ناوی «شەرەفنامە»ی بەتایبەت هێناوە ئەوەی دەربڕیوە کە سوودی لە تەرجەمە فەرەنسزییەکەی «شەرفنامە»ی بدلیسی وەرگرتووە (١٠، ٣٢٢).

ئا. ئـ. ڕەحمانی، بۆ نووسینی کتێبی «تاریخ عالم آرای عباسی» وەک سەرچاوەی مێژووی ئازەربایجان کە لەساڵی ١٩٦٠دا بڵاو کراوەتەوە سوودی لە هەردوو بەرگەکەی «شەرەفنامە» وەک سەرچاوەیێکی مێژوو، وەرگرتووە، نووسیار لە تۆمارکردنی سەرچاوە سەرەکییەکاندا، بۆ نووسینی مێژووی ئاخروئۆخری سەدەی ١٦هەم «شەرەفنامە»ی لە ڕیزی یەکەمدا نووسیوە و بە کورتی بەسەرهاتی شەرەفخانی بدلیسیی نووسیوە (٢٨).

ئۆ. ئـ. ئەفەندییۆڤ لە کتێبی «دامەزرانی دەوڵەتی سەفەوی لە ئازەربایجان، لە سەدەی ١٦هەمدا» کە لە ساڵی ١٩٦١دا بڵاوی کردووەتەوە پشت بە «شەرەفنامە»ی نووسیوە: ئەم کتێبە بۆ ئەوانەی بەسەردەمی سەفەوییەوە خەریکن، لە ڕووی وەسفکردنی دەوڵەتی قزڵباشەوە، زۆر بەسوودە و ڕووداوەکانی ئەو سەروبەندەی بە مەوزوعییانە وەسف کردووە (٣٣).

هەروەها ڕۆژهەڵاتناسی سۆڤێت. ئۆ ل. ڤیلچێڤسکی لە کتێبی (کورد)یدا کە لە ساڵی ١٩٦١دا لە چاپی داوە بڕێ شتی دەربارەی مێژووی کورد و شارستانێتیی کورد لە «شەرەفنامە»وە وەرگرتووە (١٣، ٩٨ -١٥٩).

لە نووسینی کتێبە هەڵوژێردەکەی شاعیری بەنامێی کورد، حەیران خانمی کیژی کەریم خانی دونبولی (دملی [وەڕگێر]) (١١٩، ٢٣٣)، سەر بەکیهە هۆزی کوردە؟ ئەمە بەهۆی «شەرەفنامە»وە دیاری کراوە (٧٦، ٣١١ – ٣١٧، ٣٧، ٥).

مێژووناسی سۆڤێتی، م. ب. ڕۆدینکۆ لە بارەی مێژووی کوردەوە، کە دێتە سەر دەسنووسەکانی «شەرەفنامە» بەکورتی سەربهوردی بدلیسیی نووسیوە

(١٦٨٩ – ١٧٤٨)(٢٩، ١١٥). کەچی ڕاستییەکەی ئەوەیە کە بدلیسی لە ساڵی ١٥٤٣دا لە دایک بووە. هەرچی مردنێتی هیچ شتێکی لە بارەوە نەزاندراوە. بە تێکڕایی، م. ب ڕۆدینکۆ لە کتێبەکەیدا دیاردیی بۆ لەدایکبوونی بدلیسی، وەک لە سەرچاوەکانی تردا نووسراوە، نەکردووە.

زانای سۆڤێتی ج. ئیبراهیمۆڤ بۆ نووسینی کتێبی «دەوڵەتی دەرەبەگ لە خاکی ئازەربایجاندا لە سەدەی ١٥هەمدا»یەکەی کە لە ساڵی ١٩٦٢دا بڵاوکراوەتەوە، سوودی لە «شەرەفنامە»ی بدلیسی وەک سەرچاوەیێکی مێژوو وەرگرتووە و بڕێ ڕاستیی دیاری کراوی لێ هەڵێنجاوە (١٦).

هـ. زەڕین زادە بۆ نووسینی «وشەی ئازەربایجانی لە زمانی فارسیدا»یەکەی کەڵکی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە (٣٨).

ن. ئا. خالفین لەو کتێبەیدا کە لە ساڵی ١٩٦٣دا لە چاپ دراوە ئەو کورتە زانیارییەی لەمەڕ مێژووی کوردی نووسیوە، لە سەدەی ١٦هەمدا، لە «شەرەفنامە»ی بدلیسییەوەی وەرگرتووە (٣٠). نووسیار ئەم کتێبەی لە ئەسڵدا دەربارەی ڕووداوەکانی لوڕستان لە سەدەی ١٩هەمدا، نووسیوە.

نووسیاری عەرەب (محمد رشيد الفيل)یش لە ساڵی ١٩٦٥دا کتێبی «کورد لە نیگای زانستەوە»کەی لە پێش هەموو شتێکدا «شەرەفنامە»ی کردووە بە سەرچاوەی خۆی و هەروەها لە بارەی وڵاتی کورد و ژمارەی کوردیشی نووسیوە.

ج. جەلیل لە ساڵی ١٩٦٦ کتێبێکی بە سەردێری «ڕاپەڕینی کورد لە ساڵی ١٨٨٠دا » نووسیوە. نووسیاری کوردی سۆڤێتی مێژووی ڕابردووی کوردی بە کورتی لە «شەرفنامە»وە ڕاگۆیزتووە. ج . جەلیل لەم کتێبەدا باسی بارودۆخی کورد و ڕاپەڕینەکانی کوردی لە ئێران و تورکیا، لە نیوەی دووەمی سەدەی ١٩هەمدا کردووە (١٤. ١٣).

هەروەها نووسیاری کتێبی «کوردی قەفقاز» ئـ. ف. ئاریستۆڤ ئەو کورتە زانیارییەی کە لەمەڕ میرنیشینەکانی کورد لە سەدەی ناوەندای نووسیوە، لە

«شەرەفنامە»ی وەرگرتووە. نووسیار ئەم ڕاستییانەی باسیان دەکا لە بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»دا وەرگرتووە، کەچی ئەم بەرگەی (٨، ٨– ٢٢) بەناوی بەرگی یەکەمی «ساڵنامە»وە نووسیوە. «شەرەفنامە» کتێبێکی پڕ زانیاریی دەوڵەمەندی تەواو و پێکەڵی سەربەخۆی مێژووی کورد و کوردستانە، هەرچی بەرگی دووەمەکەیەتی، بەڵێ ڕاستە، لەو ڕووەوە کە ڕووداوەکانی بە پێی ساڵ و ڕۆژگار تێدا بە ڕیز نووسراون، دەشێ بە «ساڵنامە» ناو ببرێ و لە نیگای لێکۆڵینەوە، وا ڕاستە ئەم بەرگەیان وا نێو بندرێ.

ئیدی بەم ئاوایە بە دیار کەوت کە پتر لە ٥٠ زانا و مێژووناس و نووسیاری سۆڤێت و بۆرجوا، لە کاری لێکۆڵینەوە لە مەیدانە جۆربەجۆرەکانی زانستدا، «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسییان بە سەرچاوەیێکی مێژوو داناوە و زۆریان سوود لێ وەرگرتووە. ئەم زانا و مێژووناس و نووسیارانە بەزۆری ئەوانەن کە لە مێژوو و جوغرافیا و ڕەگەز و زمانی کوردیان کۆڵیوەتەوە. ئەوەشمان نابێ لە بیر بچێ کە برێ لە مێژووناس و نووسیارانی هاوچەرخی دیکەیش کە بەمێژووی ئازەربایجان و ئێران و سەفەوییەکانەوە خەریک بوون پتریان کەڵک لەم سەرچاوە دەوڵەمەندە وەرگرتووە.

لە لێکۆڵینەوە و نووسینی کورد و کوردستاندا لە سەدەی ١٥– ١٦هەمدا مەسەلەیێ هەیە سەرنج زۆر دەبزوێنێ، ئەویش ئەوەیە کە داخوا مێژووناسان، چ لە هاوسەردەمانی شەرەفخانی بدلیسی چ ئەوانی پاش ئەو هاتوون و سوودیان لە «شەرەفنامە»کەی وەرگرتووە، چۆنیان نۆڕیوەتە بدلیسی و کتێبەکەی و هەڵوێستیان دەربارەی چۆن بووە؟

ئۆروج بەگ بەیات، کە لە هاوچەرخی نووسیاری «شەرەفنامە»یە، بدلیسیی نەک بە مێژووناس، بەڵکو بەفەرمانڕەوا و حوکمڕانی نەخچەوان و (٤٩، ١٨٧) نووسیاری «فتوحات»، ئـ. فومەینی بە فەرمانڕەوای تۆنیکابۆنی داوەتە قەڵەم (٨٦، ٢١).

هەرچی ئیسکەندەر مونشییە نووسیاری «شەرەفنامە»، بدلیسیی بە ئەمیرزادەیێکی لە ئەندەروونی شاتاماسپی یەکەمدا پەروەردەکراو و فێرکراو

له قه‌ڵه‌م ده‌دا (٧٤. ١٤١)، چونكه مێژووناسه ئازه‌ربایجانی و ئێرانییه‌كانی هاوچه‌رخی شه‌ره‌فخانی بدلیسی، له‌ڕاستیدا، شه‌ره‌فخانیان به فه‌رمانڕه‌وا و حوكمڕانی شیروان و تۆنیكابۆن و نه‌خچه‌وان له سه‌رده‌می شاتاماسپی یه‌كه‌م و شاسمایلی دووه‌مدا – ده‌ناسی.

هه‌ر له ناوه‌ندی سه‌رده‌می ١٧هه‌م به‌م لاوه، نووسیاری «شه‌ره‌فنامه» وه‌ك مێژووناسێ سه‌رنجی زانایانی ڕاكێشا، هه‌ر له سۆنگه‌ی ئه‌مه، كاتب چه‌له‌بی، شه‌ره‌فخانی به «شه‌ره‌فخانی مێژووناس» و (١٠٣ ، ١٤١) ئه‌ولیا چه‌له‌بیی به «مێژووناسی ئێران زه‌مین» ناو بردووه (٤٨، ٣١٥).

له ساڵی ١٦٦٩ «شه‌ره‌فنامه»ی بدلیسی بۆ یه‌كه‌م جار كراوه به‌توركی. به‌ڵام سه‌باره‌ت به‌گۆڕانی خه‌سیه‌تی باری سیاسیی ڕۆژگار، ده‌وڵه‌تی عوسمانی به‌جارێ شووڵی له سیاسه‌تی وشه‌ی كورد و كوردستان به‌تاڵكردنه‌وه هه‌ڵكێشا و به‌ته‌واوه‌تی خۆی لێ نه‌بان كرد.

هه‌رچی مێژوونووسه ڕۆژهه‌ڵاتییه‌كانی دیكه بوون، ڤ. ڤیلیامینۆڤ زه‌رنۆڤ گوته‌نی، سه‌باره‌ت به‌وه كه به ئه‌ندازه‌ی پێویست به په‌رۆشی مێژووی كورده‌وه نه‌بوون، نوسخه‌ی «شه‌ره‌فنامه» له ڕۆژهه‌ڵات كه‌م بڵاوبوونه‌وه (٧٦، ١٢) و ئه‌م سه‌رچاوه مێژووییه‌یه نه‌ك هه‌ر به كتێبی سه‌روبه‌ر نه‌نرا، بگره سه‌رده‌مانێكی دوورودرێژ ناوی له كووله‌كه‌ی ته‌ڕیشدا نه‌هات و به‌رد خرابووه سه‌ری.

به‌وپێیه، ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زه‌رنۆڤ نووسیویه، ڕۆژهه‌ڵاتناسی ئینگلیسی، ج. مالكۆلم، یه‌كه‌م ئه‌ورووپایی بووه، خه‌یوی نووسخه‌یێكی «شه‌ره‌فنامه» بووبێ. كه‌چی ئه‌ویش له‌مه‌ڕ بڵاوكردنه‌وه‌ی خۆی له قه‌ره‌ی نه‌داوه و هه‌روا بێناز ماوه‌ته‌وه. هه‌ر وه‌ك له پێشه‌وه گوتمان، هه‌ر ڕۆژهه‌ڵاتناسه ڕووسه‌كان بوون كتێبی «شه‌ره‌فنامه» و نووسیاره‌كه‌ی، شه‌ره‌فخانی بدلیسییان به جیهان ناساند.

ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زه‌رنۆڤ ده‌ڵێ: «شه‌ره‌فخانی بدلیسی له ساڵی ١٨٢٦ه‌وه ئیتر له ئه‌ورووپا له‌كن ڕووناكبیران به بره‌و و ڕه‌مێن كه‌وت و به به‌های خۆی گه‌یشت» (٧٦، ١٤).

لە دوادوای سەدەی ٢٠ەمدا «شەرەفنامە» بەچەندین زمان (فارسی و تورکی و کوردی و فەرەنسزی و عەرەبی...) کەڵکێکی زۆری بە نووسیار و مێژوونووسان بەخشیوە. ئەو ڕۆژهەڵاتناسە ئەوروپاییانەی لە مێژوو و جوغرافیا و زمانی کوردیان کۆڵیوەتەوە ئەم سەرچاوە مێژووییە جوانەی ڕۆژهەڵاتیان کرد بە بنەڕەتی لێکۆڵینەوەیان. بەڵام ئەو سەروبەندە، «شەرەفنامە» لە ڕۆژهەڵات هێمان هەر بێناز بوو و سوودی لێ وەرنەدەگیرا. تەنیا مەگەر برێ لەو نوووسیارە ئێرانی و عەرەبە بە نەتەوە کوردانە نەبن، کە بەپێی سیاسەت و هەلومەرجی ڕۆژگار دەستیان بە سوود لە «شەرەفنامە» وەرگرتن کردووە.

هەرچی نووسیارە تورکەکانن، خۆ ئەوە ببرای ببرای لە هیچ نووسینێکیاندا «شەرەفنامە» و ناوی نووسیاری «شەرەفنامە»یان بە قەڵەمدا نایە و خۆیان لێ کەڕ کردووە. پیاو هەق بڵێ لە سەردەمی دەسەڵاتی سۆڤێتدا «شەرەفنامە» تا بڵێی پتری سوود لێ بیندراوە.

ئەو سۆڤیتییانەی کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە، بە پێچەوانەی مێژوونووسە بۆرجواکان، بیروبڕوا و هەڵوێستی خۆیان، دەربارەی «شەرەفنامە» و نووسیارەکەی، با بە کورتیش بێ، بەڕاشکاوی دەربڕیوە و ئەوەیان بە ئاشکرا و بێ چەند و چۆن، ڕوون کردووتەوە کە شەرەفخان لە چ نەتەوەیەکە و مێژوونووسی کێهە گەلە و بەمە داکۆکی لەوە دەکەن کە نەتەوەی کورد نەتەوەیێکی جیاواز و خاوەن مێژووی خۆیەتی. هەرچەندە ڕەشید یاسەمی شەرەفخانی بە مێژوونووسی کورد لە قەڵەم داوە (٦٩، ١٣٥)، بەڵام هیچ مێژوونووسێکی ئێرانیی دیکە متەقیان لەم بارەوە نەکردووە.

ی. ب. پیترۆشێڤسکی وای پیشان داوە کە: «شەرەفخانی بدلیسی لەبەرئەوەی شارەزای ئازەربایجان بوو دەکرێ لە ڕیزی مێژوونووسانی ئێران دابندرێ» (٢٥، ٣٠٣). کەچی عەبدولعەزیز جەواهیر کەلام لە مێژوونووسانی ئێران، لەو کتێبەیدا کە ناوی «کتابخانەء عموم معارف»ی لێ ناوە، ناوی برێ لەو نووسیارانەی کە بەزانستە جۆراوجۆرەکانەوە خەریک بوون هێناوە

زانیارییەکی زۆری لەمەڕ تەنانەت هاوچەرخەکانی بدلیسیشەوە نووسیوە، بەڵام هەرگیز خۆی لە قەرەی «شەرەفنامە» نەداوە (٩٢، ٤٤٤).

ئیتر پشت بەم ڕاستییانە، شەرەفخانێ کە بە مێژوونووسێکی ئێرانی نەدرابێتە قەڵەم و بە نەتەوە کورد بووبێ و مەبەستی سەرەکیی ئەوە بووبێ مێژووی نەتەوەکەی خۆی بنووسێ و ئەمە ئامانجی بنەڕەتی بووبێ، لە ڕووی زانستیش و لە ڕووی مەنتیقیشەوە ڕاستتر ئەوەبوو بە یەکەم مێژوونووسی کوردی سەدەی ١٦هەم لەقەڵەم بدرایە.

دەوری "شەرەفنامە" لە مێژووناسیی کورددا

یەکەم زانیاری لەبارەی ئەوەوە کە کورد لە نەتەوە هەرە کۆنەکانی ئاسیایە، جگە لە ساڵنامە و تاتەنووسەکانی ئاشوورستان (٦٩. ٤٩)، لە کتێبەکەی گزەنەفۆن، مێژوونووسی گەورەی یۆناندا، کە لە سەدەی چوارەمی پێش لەدایکبوونی عیسادا نووسیویە. بەرچاو دەکەوێ. گزەنەفۆن لە "ئاناباسیس"ەکەیدا، کە ناوی کتێبەکەیەتی، لەمەڕ خاکی کوردان و کەڵەمێردی و گەڕناسییانی نووسیوە.

ئەوەی پێش لەدایکبوونی عیسا لەمەڕ کوردان زانیاریی فرەوانتر و بەداوێنتری نووسیبێ، مێژوونووس و جوغرافیاناسی بەناووبانگ و ناسراوی یۆنان، سترابۆن بووە (٦٩، ١٠٩) لەوان بەم لاوە زانیاری لەبارەی کورد و کوردستانەوە کەم و زۆر لە سەرچاوە ئازەربایجانی و فارسی و عەرەبی و تورکییەکاندا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام ئەمانە هیچیان هێندەی «شەرەفنامە» بەنرخ نین. چونکە نووسیاری «شەرەفنامە» بۆ خۆی کوردستانی لە بەشی هەرە زۆری مێژوونووسان چاتر ناسیوە.

بدلیسی هەر لە ڕۆژگاری لە وڵات دوور کەوتنیەوە کەڵکەڵەی بیر لە زێد و نیشتمان کردنەوەی کەوتووتە سەر و زۆر بەوردی دووی هەموو ڕووداوێکی وڵاتەکەی کەوتووە و بۆ بەجیانووسینی مێژوویێکی کورد لە هەل و دەرفەتی لەبار گەڕاوە، هەر لەبەر ئەمە، زۆر لە مێژووناسانی دنیا، هەقیشیان بووە، ئەویان بە مێژوونووسی کورد داناوە و کتێبەکەشیان بە یەکەم مێژووی کورد لە قەڵەم داوە. «شەرەفنامە»ی بدلیسی کتێبێکی بە جیا بۆ مێژووی کورد نووسراوی پڕ بە باڵای ئەو تۆیە کە لەپاش سەدەی ١٦هەم بەم لاوە، لە مێژووناسیی کورددا، بەها و برەوێکی زانستانەی بەرچاوی بە خۆیەوە دیوە و دەورێکی تا بڵێی گەورەی گێڕاوە. ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەڕنۆڤ، لەمەڕ

دەورگێڕانی ئەم کتێبە لە مێژووناسیی کورددا نووسیویە:

«ئەم کتێبە کە مێژووی کوردستانی ئاڵقە بە ئاڵقە و گەو بە گەو بەدوو یەکدا هەڵوێژنیوە و خێوی بەها و بایەخێکی زانستانەیە، ئەمە نزیکەی ٣٠٠ ساڵە (١٥٩٦ – ١٨٠٦) هەیە. لەو سەروبەندەوە تا ئێستا، لە ڕۆژهەڵات کتێبێکی دیکەی بەو جۆرە نەنووسراوە لە تەک ئەمدا لە تای ترازوویەک بخرێ (٧٦، ١١).

ئەم بڕوایەی کە زانای ڕووسی بەناوبانگ، سەد ساڵ لەمەوپێش دەری بڕیوە هێشتا برەو و بەهای خۆی لەدەست نەداوە، چونکە زاناکانی ئەم سەروبەندەی دوایی، هێشتا نەیانتوانیوە کتێبێکی دیکەی وەک «شەرەفنامە» بە بایەخ بۆ مێژووی کورد بدۆزنەوە و بیهێننە گۆڕێ.

پیتەر لێرخ، ڕۆژهەڵاتناسی ڕووس، کە لە ساڵی ١٨٥٠ – ١٨٥٦دا کەڵکی لە دەستنووسەکەی «شەرەفنامە» وەرگرتووە، لەمەڕ نرخ و برەوی «شەرەفنامە» لە مێژووی کورددا نووسیویە:

«یەکێ لەو دەسنووسانەی کە لە پێتەختەکەماندا خڕ کراوەتەوە و بۆ پاتشای مەزنمان زۆر بەبایەخە «شەرەفنامە»یە کە بۆ مێژووی کورد بە سەرچاوەیێکی جوان دادەنرێ (٢٠، ٥– ٦). ڤ. ف. مینۆرسکی کاتێ لە باسی «شەرەفنامە»دا کە بۆ مێژووی کورد و کوردستان زۆر بەبەهایە، نووسیویە: «شەرەفنامە» ساڵنامەیەکە مێژوو و جوغرافیای میرنشینە کوردەکانی ئاخروئۆخری سەدەی ١٦هەم بەدیار دەخا» (٢٢، ٢٨).

مینۆرسکی وا دیارە بەرگی یەکەمی «شەرفنامە»ی بەهەڵە، بە ساڵنامە نێو بردووە. ئەوی ڕاستی بێ، بەرگی دووەم ساڵنامەیە، نەک بەرگی یەکەم. بەرگی یەکەم پڕاوپڕ بۆ مێژووی میرنشینە کوردەکان تەرخان کراوە و لە باسی مێژووی کورد و کوردستان و تیرە و هۆز و ناودارانی کورد بەو لاوە لە هی دیکە نەدواوە (١٠٥ – ٢٣٤).

هێرمان ئێتە، ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیایی نووسیویە: «(شەرەفنامە)، یا

(کتێبی مێژووی کوردستان)ەکەی شەرەفخانی بدلیسی بۆ شارەزابوونی مێژووی کورد زۆر بە نرخە» (٥٠، ٢٩١).

ئا. بۆ گشتیان نووسیویە: «(شەرەفنامە) بۆ لە مێژووی کورد گەیشتن یەکە دەستاوێژە» (١١، ٥٧).

فرێچ لە کتێبەکەیدا کە بەسەردێری «کوردەکان»ەوەی نووسیوە لە مەڕ بایەخ و نرخی «شەرەفنامە» لە کوردناسیدای نووسیوە، دەڵێ: «بۆ شارەزابوون لە مێژووی ژیانی تایبەتی میرنشینە کوردەکان ئەوەندەی لە مێژووی نەتەوەکانی دیکەدا باس کراون بەش ناکا، ئەسڵی کارەکە ئەوەیە بایەخ بەو مێژووە بدرێ کە کورد بۆ خۆی نووسیویە، بۆ ئەمەیش لە، «شەرفنامە» بەولاوە چاتر نییە (٩٧، ٨٢).

ئیدی بەم ئاوایە، جارێکی دیکە ڕوون دەبێتەوە کە ئەو ڕۆژهەڵاتناس و زانا و ئەوروپاییانەی سوودیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە، ئەم بەڵگە و دەستاوێژە لە مێژینەیان زۆر چاک هەڵسەنگاندووە و نرخیان داوەتێ و بۆ لە مێژووی کورد شارەزابوون، هێندەی بە بەرەوەبێ و هەڵگرێ قسەیان لێ کردووە و لەسەریان نووسیوە، بەش بەحاڵی ئەمە، م. جەمیل نووسیویە: «بەو پێیە زانا ئەوروپاییەکان خۆیان ددانی پێدا دەنێن «شەرەفنامە» کتێبێکی زۆر بە بەهایە، بەڵام لەبەر کەمتەرخەمی و دڵساردیی ئەو کەسانەی بەدەرزی مێژووەوە خەریکن ئەم کتێبە تا ئەم دوا دواییانەش بە کەم زمان تەرجەمە کراوە» (١٢١).

«شەرەفنامە»ی شەرفخانی بدلیسی نەک هەر سەرنجی زانایانی ڕۆژاوا، بگرە سەرنجی زانا و مێژووناسی ڕۆژهەڵاتیشی ڕاکێشاوە، بە نموونە لەو نووسخەیەیدا کە موحەمەد عەلی عەونی ئامادەی کردووە و لەسەر ئەرکی فەرجولڵا زەکی کوردی، لە قاهیرە لە چاپ دراوە، نووسراوە: «مەبەست ئەوەبوو مێژووی تیرە و هۆزە کوردەکان و ئەم شەخسییەتە گەورەیەی ئاسیا «بدلیسی – ش. م.» بە خوێندەواران بناسرێن... دیارە هەر لەبەر ئەمەیش بوو لە بڵاوکردنەوەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» چاوپۆشیمان کرد و بۆ هەلێکی

دیکەمان هێشتەوە» (٦٧، ١١٧). ئەو مێژوونووسە بۆرجوا کوردانەی تا ئێستا کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە، بایەخ و دەوری ئەم کتێبەیان لە مێژووناسیدا بەشێوەی تایبەتکار دەربڕیوە. مێژووناسانی کورد لەگەڵ بەدیار خستنی بەهای ئیجابیی «شەرەفنامە»دا ناوی نووسیارەکەشیان لە ڕیزی ڕۆژهەڵاتناسە هەرە بەناوبانگەکاندا نووسیوە (١١٧، ١٢٠).

شاکیر خەسباک لە کتێبەکەیدا کاتێ دێتە سەر باسی پلەوپایەی «شەرەفنامە» لە زانستی مێژووناسیدا، نووسیویە: «شەرەفنامە» یەکەم سەرچاوەیێکە کە بە بەربڵاوییەوە لەمەڕ کورد دوواوە» (٨٠، ٦).

مێژوونووسی هاوچەرخ ر. یاسەمی لە کتێبەکەیدا نووسیاری «شەرفنامە» لە ڕیزی زانایانی کورددا دادەنێ (٦٩، ١٣٥).

ئەو زانا سۆڤێتییانەی «شەرەفنامە»یان بە سەرچاوەیێکی مێژوو داناوە و کەڵکیان لێ وەرگرتووە، زۆریان لە بارەی پلەوپایە و دەوری ئەم کتێبەوە لە مێژووناسیی کورددا نووسیوە. ع. ش. شاملیۆڤ لەمەڕ «شەرەفنامە» دەڵێ: «(شەرەفنامە)ی شەرەفەدین یەکە سەرچاوەی سەدەی ١٦هەمە» (٣١– ٣). ئی . پ. پێترۆشێفسکی نووسیاری «شەرەفنامە»ی بە تاکە مێژوونووسی سەدەی ١٦هەم نێو هێناوە (٢٥، ٣٠٥). ئا. ئـ. ڕەحمانی، لە کتێبەکەیدا «شەرەفنامە»ی بە جوانترین سەرچاوەی مێژووی سەدەی ١٦هەمی ئازەربایجان داناوە (٢٨، ٥٦).

ئـ. ۆ. ئەفەندیێڤ وای بەدیارخستووە کە «شەرەفنامە» سەرچاوەیێکی زۆری پێش خۆی لە خۆدا نوواندووە. لەم سەرچاوەیەدا زانیاریی سەیر سەیر و بەداوێن و هەمەبابەتی لە بارەی مێژووی ئازەربایجانەوە لە سەدەی ١٦هەمدا تێدایە (٣٣, ١٩).

م. ب ڕۆدینکۆ، پاش ئەوەی کورتە زانیارییەکی لە بارەی شەرەفخانەوە نووسیوە دەڵێ، (شەرەفنامە)ی شەرفخان کە کتێبە بەناووبانگە مێژووییەنەکەیەتی لە ساڵی ١٥٩٦دا نووسیویە (٢٩, ١١٥).

ن. ئا. خالفین دەڵێ: (شەرەفنامە) بۆ مێژوو و شارستانێتیی نەتەوەی کورد لە سەدەی شازدەهەمدا، یەکەم سەرچاوەیە.(٣٠)

نووسیاری ئەمریکا دانا ئادەم شمیدت لە کتێبی «گەشتێ بەنێو کەڵەمێرداندا»یەکەیدا شەرەفخانی بدلیسیی بە مێژوونووسی کوردی بە ناووبانگی سەدەی شازدەهەم لە قەڵەم داوە و لە بایەخ و بەهای «شەرەفنامە» دواوە (١٣٤).

لە کتێبی «یادگاری شاکارە ئەدەبییەکانی ڕۆژهەڵات»دا کە ئەکادیمیای زانستەکانی سۆڤێت لە ساڵی ١٩٥٦دا بڵاوی کردووەتەوە، نووسراوە: (شەرەفنامە) کە لە دوادوای سەدەی شازدەهەمدا شەرەفخانی بدلیسی نووسیویە، تاکە سەرچاوەی مێژووی کورردە لە سەدەکانی ناوەندا (١٨، ٢٧)».

دەسنووسی ئەم کتێبە بە نرخە بە زمانی فارسی و تورکی لە برێ کتێبخانە مەرکەزییەکانی دنیادا هەڵگیراوە. هەروەها چەند نوسخەیێکی دیکەی ئەم کتێبە لە مۆزەخانەی بەریتانیادا پارێزراوە. چەند نووسخەیێکی لەبەرگیراوی «شەرفنامە» – یەکێکیان هینەکەی حەسەن بەگی یەزدی (١٩٤٥)، دووەمیان ئەوەکەی حەسەنی کوڕی حاجی موحەمەدی شێروانی (٦٦٩) و سێییەمیان هینەکەی عەبدولجەواد موحەمەد تاهیر (١٨١٦) دەتوانین بە نموونە بهێنینەوە (١٣٣، ٢٠).

لە بەشی دەسنووسەکانی زمانی فارسی، لە کتێبخانەی جەماوەری دەوڵەت کە بەناوی س. شیدرینەوە نێونراوە، لەناو کەتەلۆگی م. خانیکۆڤدا، دەسنووسی (شەرەفنامە) هەیە. هەر ئەو نوسخەیە لە ساڵی ١٨٣٦دا بەدەسخەتی موحەمەد ڕەزا کوڕی سەبر عەلی نووسراوەتەوە. نووسخەیێکی دیکەی «شەرەفنامە» لە ڤیانا، ئەگەر وەک ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەرنۆڤ، بڵێین لە کن جەنابی د. ر بارد بووە» (٢٢، ٧٦).

هەروەها نووسخەیێکی دیکەشی لە بەشی دەسنووسی فارسیدا لە

کتێبخانەی میللیی پاریسدا پارێزراوە (١٣١, ٣٠٤, ٥).

بەپێی نووسینی ڕۆژهەڵاتناسی ئاڵمان هێرمان ئێتە نوسخەیێکی «شەرەفنامە» بەدەسخەتی شەرەفخانی بدلیسی خۆی، لە کتێبخانەی بۆدلیانی بەناووبانگدا لە ئینگلتەرە پارێزراوە (١٢٢, ٢٩١).

ئەوەی پێویستە لەبیر نەکرێ، «شەرەفنامە» پێش ئەوەی نوسخەی دیکەی لەبەر نوسخە فارسییەکەی بگیرێتەوە لە ساڵی ١٦٦٩دا موحەمەد بەگی کوڕی ئەحمەد بەگ میرزا کردوویە بە تورکی و هەر ئەم نوسخەیەی ئەویش لە بەریتانیایە (١٣٣).

نوسخەیێکی دیکەی دەسنووسی «شەرەفنامە» میرزا مەحمود ناوێ لە ساڵی ١٨٥٨دا کردوویە بە کوردی (٢٩, ١١٥). پاشتر، دەسخەتەکانی کراون بە فەڕەنسزی و ئەڵمانی و عەرەبی.

نوسخەی دەستخەتی بەئازەربایجانی وەرگێڕدراوی «شەرەفنامە»، لە ئارشیفی ئامۆژگای مێژوو لە زانستگای زانستەکان، لە ئازەربابجانی سۆڤێت هەڵگیراوە. بەڕووسی وەرگێڕدراوی، لە ساڵی ١٩٦٧دا ئـ. ی. ڤاسیلیێڤا کردوویە بە ڕووسی و لە چاپی داوە (٥٢, ١٤٥).

ئەم کتێبە بەنرخە، کە دەنگ بەمێژووی ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەند دەداتەوە، نووسیاری ئێرانی موحەمەد عەباس لە ساڵی ١٩٦٤دا سەرلەنوێ لە چاپی داوەتەوە. ئەم ڕاستییانە جگە لە ئیسپاتکردنی بایەخی دەورێکی «شەرەفنامە» لە مێژووناسیدا دەیگێڕێ و ئەو پلەوپایە زانستانەیەی بەبالای بڕاوە، دانەرەکەیشی، شەرەفخانی بدلیسی وەک شەخسیەتێکی مێژووییئە خستووتە بەرچاو. بڕێ مێژوونووس و دانەری هاوچەرخ کە لە ڕەنگ و ڕووی مێژووی کوردیان کۆڵیوەتەوە، شەرفخانی بدلیسییان بە مێژوونووسی کوردی بەناووبانگی سەدەی شازدەهەم لەقەڵەم داوە (٣٢, ٢٦).

ئیتر بەم جۆرە جارێکی دیکە ڕوون دەبێتەوە کە کتێبی «شەرەفنامە» کتێبێکی ئەوتۆیە ڕەنگی بە مێژووی کورد و کوردستان داوەتەوە و کتێبێکی

مێژووی زانستانەی وایە لە ڕیزی پێشەوەی کتێبە زانستییەکاندا جێگەی خۆی دەگرێ. هەروەها لە ڕووی زانیاریی مێژووییەی سەدەی ١٦هەمی ئازەربایجان و ئێران و تورکیایشەوە «شەرەفنامە» زۆر بەنرخە و لە سەرچاوەکانی دیکە زۆر بەبایەخترە و هەر لەبەر ئەمەیشە بەیەکەم سەرچاوەدانانی لەم بارەیەوە بۆ مێژووی کورد و کوردستان و وڵاتە دراوسێیەکانی یەکە کتێبی مێژووە.

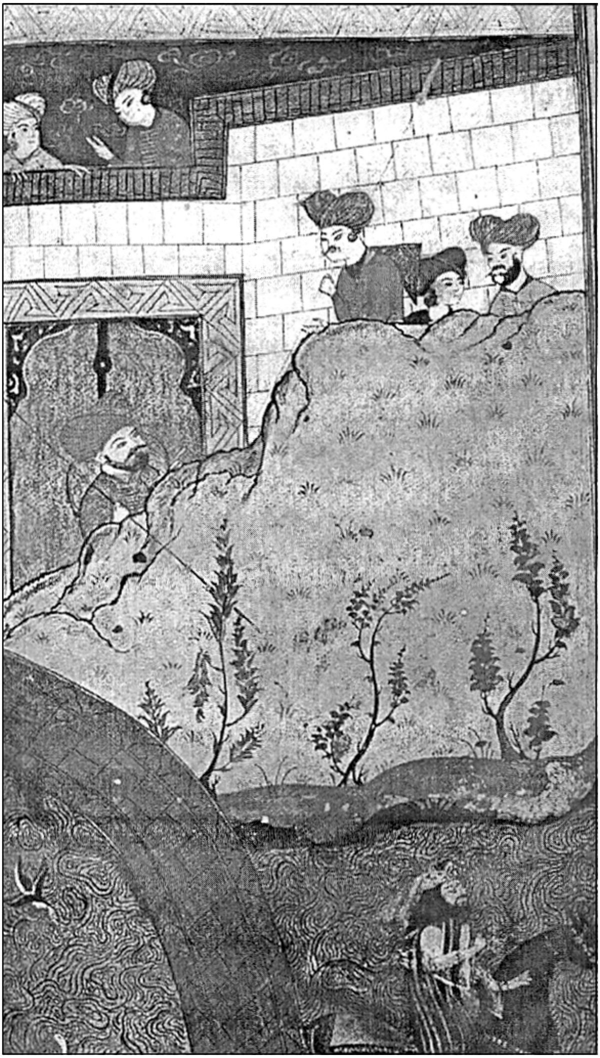

قەڵای حەسەنکێف

٢

بەشی دووەم

بارودۆخی کوردستان و
گەلی کورد
لە سەدەی ١٦هەمدا

کورد و کوردستان

برێ لەو مێـژوونووس و زانایانەی لە مێـژووی گەلی کورردیان کۆڵیـوەتەوە لە بارەی بنەچەکە و ڕەچەڵەک و داب و نەریت و ئاینبینیی نەتـەوەی کورد و باری هەڵکەوتی جوغرافیـاییی کوردسـتـانەوە، با لێک جیـاوازیش بن، زانیـاریی بە سەروبەریان نووسیوە.

ئێمەیش لەم بەشـەدا، لە بنەڕەتی ئەو کەرەسـتـانەی تا ئێسـتا بەدەسـتمـان هێنـاون و پشت بە «شـەرەفنامـە» وامـان بەسـوود زانـی لەبارەی بنەچـەکـە و ڕەچـەڵەک و داب و نـەریت و ئـاینبـینیی نـەتـەوەی کـورد و بـاری هەڵکەوتـی جوغرافیاییی کوردستانەوە کورتە زانیارییەکی بەسەروبەر پێشکێش بکەین.

کـورد چـۆن و کـەنگێ پەیدابوون؟ فـیـردەوسی لە (شـاهنامـە)کـەیدا ڕۆمـانتیکانەی نووسـیوە، دەڵێ: «ئەژدەهاک، پێنجەمین پادشـای پێشـدادییـان کە لە پاش جەمشید تەخت و تاجی ئێران و توووران تووشی نەخۆشیی تاعوون دەبێ، دوو دەمـاری وەکو مـاری لەسـەر شـان دەڕوێن»[1] (٤٢، ٩). بدلیسـیش ئەم ڕووداوەی وەکو خۆی نووسیوە.

فـیردەوسی لەم ئەفسانەیەدا کە بەشـعری نووسـیوە، دەڵێ: «بۆ چارەکردنی ئەم نەخـۆشییـە حەکیمـەکانی دەڵێن، تەنیـا دەرمانێکی چارەی ئەم نەخـۆشییـە بکا ئەوەیە کـە هەمـوو ڕۆژێ خـواردنی لە مـێشکـی دوو لاو بۆ دروست بکرێ و دەرخواردی بدرێ، پادشـایش بەجێهـێنانی ئەم کارە بە ئەرمائیل و کەرمائیلی وەزیری ئەسـپـارد، بەڵام وەزیرەکـان چونکە بەبەزە و مـرۆپەروەر بوون، هەمـوو ڕۆژێ، لەبری مێشکی یەکێ لەلاوەکـان، مێشکی بەرخێکیـان تێکەڵ بە مێشکی یەکێکیـان دەکرد و بەم جۆرە خـواردنیان بۆ پادشا دروست دەکرد و بەمەرجێ لە وڵاتەکەی خۆی دوور کەوێتەوە یەکێ لە لاوەکانیان ئازاد دەکرد.

فـیـردەوسی دەڵێ: «ئەو لاوانەی لە سـەربـڕین ڕزگـاردەبوون خـۆیان لە کـەژ و

کـێـوان وەدەشـێـرد و لـەوێ خـاوخـێـزانـیـان لێ دەکـەوتەوە و بـەم شـێـوەیە پەیدابوونی بنچەکەی کورد دەست پێ دەکا (٤٢, ٩).

بەم جـۆرە زۆرینـەی ئەو مـێـژوونووسـانەیش کـە لە ڕەچەڵەک و بنەچەکـەی کوردیان کۆڵیوەتەوە و «شەرەفنامە»یش و سەرچاوەکانی دیکەیش ئەمەیان بۆ پەیدابوونی نەتەوەی کورد بە بنەڕەت داناوە (٧٦, ١٢، ١٠٣, ٤٤٩).

مێژوونووسـانی ئەم دواییـیانەش بۆ پتـر چەسپاندنی بنەڕەتی ئەم نەقڵـە، دەڵێن خـەڵکی دەمـاوەند تا ئـێـسـتـاش، بەبۆنـەی لە زوڵم و زۆری زوحـاک ڕزگـاربوونیـانەوە، هەمـوو سـاڵێ لـە ٣١ی مـانگی ئـابدا جـێـژن دەکـەن و بەم جێژنە دەڵێن جێژنی کورد (٩٧, ١٠, ٦٩, ١١٦).

تێکڕا، لـەمـەڕ ڕەچـەڵەک و بنەچەکـەی کـورد هـێند نـەقڵ و ریوایـەتی لێک جیاواز هەن، تەنانەت مێژوونووسان، بۆ خۆشیان ئەم مەسەلەیەیان بۆ یەک لا نەبووەتەوە و بە ئاکامێکی بنەبڕ نەگەیشتوون (٦٩، ٢٦، ٢٣، ٦٥).

بەڵام مەسـەلەی ئەوە کە نەتەوەی کورد یەکێکە لە نەتەوە هەرە کۆنـەکانی ئاسیا و بەناوی کاردۆخەوە ناسراوە، ئەمە ئێکسێنێفۆن، مێژوونووسی یۆنانی لە کتێبەکەیدا کە ناوی (ئاناباسیس)ە و لە ٤٤١ەمین سـاڵی پێش لەدایکبوونی عیـسـادا دای نـاوە، نووسیـویە: هێندێ مـێژوونووس لـەسـەر ئەو بڕوایـەن کە کوردەکان لە سـاڵی ٦٠٧ی پێش لە دایکبوونی عیـسـادا لەگـەڵ مـیدییـەکـاندا هەڵیان کردووتە سەر ئاشوورییەکان (٧٢، ٧، ٨٩، ١٥، ٢٦).

لەمـەڕ وڵاتی کورد، ئیکسـێنیـفۆنیش و سـترابۆنی جوغرافیـازانی یۆنانیش، زانیـارییـان داوە. سـتـرابۆن نووسـیـویە: وڵاتی کـاردۆ مـووش و دیاربـەکـرە (بڕوانە: ٦٩). بدلیـسی دەڵێ، (کـاردۆ) ناوەکەی قـەڵای (سـووی)یە لە ناوچەی بدلیس (٧٦، ٤٠٢٤)، هەروەهـا ئۆروج بـەگی بەیات لە کـتـێـبـەکـەیدا دەڵێ ناوچەی (کاردۆ) لە کوردستانە (٤٧، ١٠٥).

بەم جۆرە، ئەوانـەی لە مێژووی کوردیـان کۆڵیـوەتەوە، لەو بـارەوە کە کـورد هەر لە کۆنەوە لە کـاردۆ، لە داوێنی چیاکانی زاگرۆش (کـوردسـتـان)دا ژیاون و

لەوێ بە پەزەوانی و شوانکارەیی و وەرزێرییەوە خەریک بوون، زانیارییەکی زۆریان داوە. بەتێکڕایی، وشەی کورد کە لە وشەی (کاردۆ) یا (گاردو)ەوە وەرگیراوە، لە بنەڕەتدا بە واتای پاسەوان هاتووە (٧٦، ١٣).

بدلیسی لە «شەرەفنامە»کەیدا تیرە و هۆزی کوردی کە لە ڕووی زمان و نەریت و داوودەستوورەوە لێک جیاوازن، کردووە بە چوار گرۆوە: (١- کرمانج، ٢- لوڕ، ٣- کەلهوڕ، ٤- گۆران).

شەرەفخان تیرە و هۆزەکانی کوردی بە ئازا و چاونەترس و دەسبڵاو و دڵاوا و گوێ بەفەرمانی دایک و باوک و مێوانپەروەر و نان و نمەک قەدرزان لە قەڵەم داون (٧٦، ١٣، -١٥).

برێ لێکۆڵەوانی دیکە کوردیان بە مرۆپەروەر، بەڵام لە ڕاست دژمن بە سەرڕەق و نەبەز پیشان داوە، کورد موسوڵمانن. موحەممەد پێغەمبەریان لەلا چاترین مرۆیە، لەسەر نوێژکردن و زەکاتدان و حەجکردن سوورن. «شەرەفنامە» لەمەڕ ئاینی کورد بەتایبەت دەدوێ و ئەوەیش دەڵێ کە هۆزگەلی بەسیان و بوختی و داسنی و خالیدی و دومبولی سەر بەیەزیدین و زۆریان ڕک لە موسڵمانەکان دەبێتەوە. (٧٦, ١٤, ١٠٣, ٤٤٩).

ڕێبازی سونیگەری و شیعەگەری لە نێو کورددا زۆر بڵاون. تەنانەت کوردی کوردستانی تورکیا سەرلەبەریان و کوردی ئێران و عێراق و سووریە دەتوانین بڵێین زۆربەیان سونین. بەپێی نووسینی هێندێ لێکۆڵەوان ئێستایش لەناو کورددا یەزیدی و قادری و ریفاعی و خاوەن ڕێبازی دیکە هەن و ئەمانە هەریەکەیان بەجیاجیا پیرێ سەرۆکایەتیی دەکا و پەیڕەوانی بێ سێ و دوو لە فەرمانی دەرناچن، هەمیشە گوێ بەفەرمانین (٩٧, ١٢, ٩٣, ١٩). ئەو خاکەی کوردی لەسەر دەژی، سەردەمانێکی دوورودرێژ، مێژوونووسانی ئێران و عەرەب بەنێوی جۆراوجۆری واوەیان نێو بردووە ئێمە لە سەرچاوەکاندا ئیدی تووشی نایێین. بەڵام لە ناوەندی سەدەی ١٢هەمدا سوڵتان سەنجەری سەلجووقی بۆ ئەوەی سەرسنووری ویلایەتەکانی نێوان ئازەربایجان و لوڕستان، لەمانە هەمەدان و دینەوەر و کرماشان دیاری بکا و بەشی

ڕۆژهەڵات بە کرماشانەوە ببەستێ، بەشێکی لە کوردستان بە سەربەخۆ جارڕدا و هەر بەناوی ئەو خەڵکەوەیشی لێی دەژیان نێو نا و لە پاش ئەمە لە دەساوێژ و قۆچانی ڕەسمیی دەوڵەتی سەلجووقیدا ناوی کوردستان نووسرا و شاری بەهاریش(٢) بوو بە پێتەختی و سوڵتان سلێمانی برای سوڵتان سەنجەری سەلجووقی لە ساڵانی ١١٦١دا بوو بە پادشای ئەو شارە (٥, ١١٧) ئیدی بەم ڕەنگە دیرۆکنووسی ئێرانی حەمدوڵڵای قەزوینی ناوی کوردستانی بۆ یەکەم جار لە کتێبەکەیدا نووسی و چەسپاندی (٦٣، ١٢٧، ١٢٩).

بەلیسی لە دیاریکردنی سەرسنوورەکانی کوردستاندا نووسیویە: «وڵاتی کوردستان لە هورمزەوە کە لە گوێ دەریای هیندەوە دەست پێ دەکا، ڕاست تا ویلایەتەکانی مەرعەش و مەلاتییە هەڵدکشێ، لە باکورەوە لەگەڵ فارس و عێراقی عەجەم و ئازەربایجان و ئەرمەنستان و لە باشوورەوە لەگەڵ دیاربەکر و مووسڵ و عێراقی عەرەبدا هاوسنوورە» (٧٦, ١٣ -١٤, ٤٤٩).

کاتب چەلەبیش سنووری کوردستانی لە کتێبەکەیدا کە لە ساڵی ١٦٤٦دا نووسیوە وا نەخشە کێشاوە کە لە باکورەوە لەگەڵ ئەرزەڕۆم و لە باشوورەوە لەگەڵ بەسرە و کەنداوی بەسرەدا یەک دەگرنەوە (٤٨، ١٥، ٥، ١٠١).

جوگرافیاناسی ئێرانیی هاوچەرخ عەلی ڕەزم ئارا نووسیویە، کوردستان بەپێی خەڵکەکەی هەرێمێکی گەورە و فرەوانە. ڕەزم ئارا درێژاییی کوردستانی بە (١٠٠٠) کیلۆمەتر و پانایی بە (٤٠٠) کیلۆمەتر داناوە (٩٣، ٤).

بەم جۆرە بێ، شیکردنەوەی سنووری کوردستان لەلایەن لێکۆڵەوانی ئەم دواییانەوە هێند لێک جیاواز و تاق و جووت نین.

کوردستان بەپێی باری هەڵکەوتی جوگرافیای خۆی وڵاتێکی کوێستانییە و لەسەر یەکێ لە ڕێگاکانی بازرگانی و ستراتیجیی هەرە گرینگ هەڵکەوتووە. ئەم گرینگییەی باری هەڵکەوتی جوگرافیاییی کوردستان لە ڕادەیەکدا بوو شارە مەرکەزییەکانی وەکو ئەستەمبووڵ و بەغدا و تەورێز و تاران و

شارەکانی نێوان مۆزەپۆتامیا و[٣] ئی دیکە لە ڕێگای کوردستانەوە دەنگیان بە یەک دەگەیشت و پێوەندییان لەگەڵ یەکدیدا دەگرت. بەپێی نووسینی فۆن هاممەر گرتنی ڕێگاکانی کوردستان و مۆزەپۆتامیا لە ساڵی ١٣٩٤دا لەلایەن تەیمووری لەنگەوە بەداگیرکردنی گورجستان و ئەرمەنستان گەڕا (٩٩).

هەر لە سۆنگەی ئەمەیە خەڵکی کوردستان بە درێژاییی سەدەکان تووشی داگیرکران و تالان و بڕۆی بێ پشوو و دوانەبڕاوە هاتووە و بێ ناوبڕ، ناچار دەکڕ داگیرکەرانی بیانی ڕاچووە و هەمیشە لە تێککیران و شەڕوشۆڕدا بووە.

عەلی ڕەزم ئارا نووسیویە، لە سەروبەندی شەڕوشۆڕەکانی ڕۆم (بیزانس) و عەجەمدا کوردستان کۆسپێیکی گەورە بووە لە پێش دژمن و بووە بەهۆی ژێرکەوتنی ڕۆمی، سەبارەت بەوە کە لە سەروبەندی فەتحی ئیسلامیدا ئەم بارودۆخە هەر وەکو خۆی بوو، عەرەبەکان ناچاربوون لە باکورەوە بۆ باشوور بگەڕێنەوە (٨,٩٣). هەر سەبارەت بەمەیشە کوردەکان، لە وڵاتگریی ئیسلامیدا، لەچاو نەتەوە ڕۆژهەڵاتییەکانی دیکە ئازاریان پتر چێشت و تووشی زەرەر و زیان و تالان و بڕۆی زێتر بوون. ئیبنولئەسیر دەڵێ: «کاتێ لە ساڵی ١٦هەمی کۆچی (٦٣٧ز)دا کوردستان گیرا، تۆ لەوە گەڕێ کە کوردەکان بە ڕواڵەت موسوڵمان بووبوون، کورد لە دژ داگیرکەر ڕادەپەڕی و ڕاپەڕینی کورد هەمیشە پێوەدەچوو و نەدەبڕایەوە. (٤٥، ٢٢، ٢٢٩). تەنانەت داگیرکەر هەر هێندەی زانیبا ماڵە کوردێ لە شارێ، یا لە گوندێ هەیە ئیتر ئەوە بەس بوو بیکا بەبیانوو، ئەو شارە، یا ئەو گوندە بە تالان بەرێ.

بە قسەی دیرۆکنووسان کاتێ عەرەبە موسوڵمانەکان ئازەربایجانیان گرت، مەرزەوانی ئازەربایجان کە لە شاری ئەردەبیل دادەنیشت، پوول و پارەیێکی زۆری بە عەرەبەکان داوە بەمە کوردی سەرلەبەر لە قەلارکردن ڕزگار کردووە (٦٩، ١٧٧، ٥٠، ١٠٠).

عەرەبەکان خۆشیان لەگەڵ تیرە و هۆزە کوردەکاندا سەروساختی ژن و ژنخوازی و خزمایەتییان گرت و بەمە توانییان کوردە سەرکێشەکان دەمکوت کەن. بەپێی نووسینی ئیبن خەلەکان دوا خەلیفەی ئەمەوییەکان مەروان،

دایکی کورده (٤٥، ٢٢٩، ٧٦، ٥٥).

تەنانەت سیاسەتی سەرلەبەر قڕکردن بەکارهێنان پیاوە پێشکەوتخوازەکانی ئەو سەردەمەی بە توندی تووڕە دەکرد. حافزی شیرازی دەڵێ:

مزن دم ز حکمت که در وقت مرگ

ارسطو دهد جان چو بیچاره کرد

بەکوردییەکەی: «دەم لە فەلسەفە و ژیری مەدە، ئەرەستوو، لە سەرەمەرگدا وەک کوردی بێچارە گیان دەدا».

کورد لە سەدەکانی ١١ –١٣دا ئیمپراتۆییەتێکی خێڵەکیی گەورەیان دامەزراندووە. بەپێی «شەرەفنامە» بنەماڵە و خانەدانی کورد لە دیاربەکر، لە جزیر، لە دینەوەر، لە شارەزوور[٤]. لە لوڕستان و پاشانەکێ لە شام، لە میسر و لە ئەیالەتەکانی فارسدا فەرمانڕەوایی سەربەخۆیان دامەزراندووە. (٧٦، ١٩، ٦٠). جگە لەم فەرمانڕەواییانە لەو سەردەمانەدا نزیکەی ٤٦ وردە میرنشینی کوردیش هەبوون.

چ لەو سەردەمە و چ لە بەراییی سەدەی ١٦هەمدا پشتاوپشت بە میراتگیریی مۆڵکایەتیی زەویوزار و مافی میرنشینی لە نێوان تیرە و هۆزەکانی کورددا بوە هۆی بەش بەش کرانی کوردستان و هەر بەشەی ببێ بە دەرەبەگایەتییەکی چکۆڵە و ئەمەیش خۆی لە خۆیدا دەبوو بە کۆسپ و لەمپەر لە پێش گەشەکردن و خەمڵین و فراژووبوونی ئابووری کوردستان. ئەو شەڕوشۆڕانەی بەدرێژاییی سەدەکان لە نێوان دەرەبەگە خێڵەکییەکاندا لە بڕانەوە نەدەهاتن دەرفەتی هاتنە گۆڕێی کوردستانێکی یەک پارچە و پتەوی لە دەست کورد دا و بەم ئاوایە ئەو ئیمپراتۆرییەتە هۆزەکییە کوردەوارییانەی، هۆز و تیرە کوردەکان هێنایانە گۆڕێ، خێوی هێزێکی ئەوتۆ نەبوو خۆی لە هێرش و دەسبزێویی بیانییان پێ بپارێزێ و زۆری نەخایاند لە ڕێز وەدەرهات و لە ساڵانی ١١٤١ – ١١٧٢دا سەلجووقییەکان کوردستانیان داگیر کرد.

کوردستان سەبارەت بەو گرینگییەی لە ڕووی باری هەڵکەوتی جوگرافیایی و ستراتیجییەوە هەیەتی، لەلایەن خوارەزم شاکان و ئەتابەگەکانی ئازەربایجان و لە نێوەندی سەدەی ١٣هەمدا لەلایەن مەغوولەکانەوە بەر هێرش و داگیرکران کەوتووە.

لەبەرئەمە شاری بەهار گرینگیی پێشووی لە چەنگ دا و لە بەراییی سەدەی ١٤هەمدا سوڵتان ئاباد، شاری چەمچەماڵ بوو بەمەڵبەندی کوردستان. لە سەروبەندی داگیرکارییەکانی مەغوولدا دەسبزێویکەرانی بیانی دیسانەکە لەگەڵ بەربەرەکانێ و ڕاپەڕینی پیاوانەی نەتەوەی کورددا ڕووبەڕوو بوون. بەو پێیە لە (زەفەرنامە) و (شەرفنامە)دا نووسراوە میری هەکاری، عیزەدین، لە قەڵای شیرواندا بەرانبەر بە لەشکری تەیموور لەنگ بەربەرەکانێیەکی سەرسەختانە و مەردانەی نواندووە (٧٦, ٩٠، ٧٧، ٤٢٢).

لە سەرەتای سەدەی ١٥هەمدا فەرمانڕەوایی قەرەقۆیونلووەکان دەستی پێ کرد. فۆما مێتسۆپسکی و بدلیسی وایان پیشان داوە کە لە ساڵی ١٤٠٥دا قەرەیوسفی قەرەقۆیونلوو پەنای وەبەر میری بدلیسێ، میرشەمسەدین هێناوە و میر شەمسەدینیش، چەندی لەدەست هاتووە کۆمەگی کردووە و بەدەنگییەوە چووە (٤١ , ٢٢). ئیدی لە پاش ئەمە قەرەیوسف هێزێکی گەورەی کۆکردووەتەوە و بڕێ لە ئەیالەتەکانی کوردستان و ئازەربایجانی داگیر کردەووە. لەپاش مردنیشی، میرزا شاروخ، جێگری تەیموور لەنگ، لە ساڵی ١٤٢٠دا بڕێ لە میرنشینەکانی کوردستانی کرد بە دەستدا و گوێ بەفەرمانی خۆی (١٠٨، ٤٤٧، ٤٤٩).

سەروبەندی هەرە نالەبار و سەخت بۆ نەتەوەی کورد لەگەڵ فەرمانڕەواییی ئاق قۆیونلووەکاندا دەستی پێ کردووە. یەکەم نوێنەری ئەم فەرمانڕەوایییە توور عەلی بەگی ئاق قۆیونلووی سەر بە تیرەی بایەندوور، سەبارەت بەوە کە لە بەراییی سەدەی ١٥هەمدا لە وڵات داگیرکارییەکانی تەیموور لەنگدا هاوبەش بوو، تەیموور دیاربەکری بەشێوەی تیول(٥) دابوویێ. ئەم توور عەلییەش تیرەی تورکمانی هێنا، لەم وڵاتەی هێوراندن و ڕەگی پێ داکوتان.

لە ساڵی ١٤٥٣دا حەسەن بەگ (ئوزوون حەسەن) لە قەڵای ئامێد (دیاربەکر) چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی. حەسەن بەگ لە ماوەیێکی کورتدا خاکی بەشێکی کوردستان و ئازەربایجان و ئەرمەنستان و عێراقی عەجەم و عێراقی عەرەب و فارسی خستە سەر قەڵەمڕەوی خۆی. لە سەروبەندی فەرمانڕەوایی ئەودا برێ لە میرنشینەکانی کوردستانیش داگیرکران. ئوزوون حەسەن ئەو میرنشینانەی داگیر دەکرد و دەیسووتاندن. بەپێی ئەو سەرچاوانەی لەبارەیەوە دەدوێن، میری میرنشینی ئەرزنجان مەلیک خەڵەف، وێڕای ئەوەی بێ هیچ بەربەرەکانێ و سەرپێچییێک خۆی بەدەستەوە دا و بە ١٠ باتمان[٦] زێڕ و ٥٠ باتمان زێو ئەوجا توانی ئەو میرنشینە لە وێرانکران ڕزگار کا (٤٣، ٢٤١، ٢٤٢).

لەبەر بێ هێزی و کزبوونی فەرمانڕەوایی ئاق قۆیونلووەکان لە سەروبەندی جێنشینەکانی ئوزوون حەسەندا کوردستان دیسان کەوتووەتەوە بەر دەسەڵات و قەڵەمڕەوی حوکوومەتی میسر و حوکوومەتی عوسمانی و بەم جۆرە کوردستان لە سەدەی ١٥هەمەوە لە چەنگاڵی داگیرکەرێکەوە بۆ چەنگاڵی داگیرکەرێکی دیکە ئەم دەست و ئەو دەستی پێ کراوە و بارودۆخی ئابووریی هێندەی دیکە پەرێشان بووە و تێدا چووە، بەڵام هەر لەو سەروبەندەدا نەتەوەی کورد کە لەتاو شاڵاو و وشاری بێ پسانەوەی بیانی و شەڕوشۆڕی نێوخۆ لە پەل و پێ کەوتبوو، برستی لێ بڕابوو، لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا دراوسێی دەوڵەتێکی بەهێزی وەکو دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی بوو. لەم سەروبەندەشدا میرایەتیی میرنشینەکان و موڵکایەتیی زەویوزار لە نێو هەموو تیرە و هۆزەکانی کورددا پشتاوپشت لە باب و باپیرەوە بۆ کوڕ و نەوە و نەوی چرک و سۆرە و تۆرە بەمیرات دەمایەوە. پشتیوانەی کۆمەڵایەتیی میرنشینەکان کەسانی سەر بەتیرە و هۆزەکانی کورد بوو. هەرچی بنەڕەتی ئابووریشیان بوو، ئەوە موڵکایەتیی زەویوزاری وردە ئاغا و موڵکایەتیی تایبەکار و ئەو داوودەستووری وەبەرهەمهێنانە بوو کە لەسەر ئەم بنەڕەتە ڕانرابوو. کەسانی تیرە و هۆزەکان برێ ئەرکی جۆراوجۆریان بۆ میرەکان لە

ستۆ دەگرت و لە سەفەربەر و شەڕوشۆڕیاندا هاوبەشییان دەکرد. شەڕ بۆ ئاغا و دەرەبەگ لە نێو کوردان بووبوو بە خوو و پیشەیێکی هەمیشەگی و لە بەندوباو نەدەکەوت. میرانی کورد دە بەرانبەر دەوڵەتی بەهێز ملیان دەدا و دەبوون بەپێشکارێکی شەڕکەر و دە بەرابەر دەوڵەتی کز و لاواز سەرپێچییان دەکرد و هەستیان بەوە دەکرد کە هەر یەکە بۆ خۆی فەرمانڕەوایێکی سەربەخۆیە. بەو پێیەی بدلیسی نووسیویە، ئەو تیرە و هۆزە کوردانەی بە ژمارە لەوانی دیکە زۆرتر و بەهێزترن بە عەشیرەت نێو دەبرێن (١٨,٧٦).

لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا چەند عەشیرەتێکی بەهێز و لە چاوخۆیاندا سەربەخۆ لە کوردستان هەبوون. عەلائودەولە زولقەدەری[٧] تورکمان، کە مەڵبەندەکەی ئەیالەتی مەرعەش بوو و زۆربەی میرە کوردەکانی لەژێر دەستدا بوون یەکێ لەمانە بوو و یەکی دیکەشیان ساریمی کوڕی سەیفوودین، سەرەک هۆزی موکری بوو کە مەڵبەندەکەی سابڵاخ (ساوجبلاق –ماهاباد) بوو. لە ڕابردوودا چۆن بوون لەم سەردەمەشدا میرانی کورد لە نێو خۆدا ناکۆک و ناتەبا بوون و ئەم کێشە و ناتەباییە بووبوو بە کۆسپێکی گەورە و هەڵەمووتێکی سەخت لە ڕێی یەکگرتنێکی سیاسیی کوردستاندا. بدلیسی لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێ: (هەریەکە لە لایەکەوە بۆ خۆی ئالای سەربەخۆیی هەڵکردبوو و لەسەر دوند و ترۆپکی کەژ و کێوان دەژیا... لە خودا بەیەک زانین[٨] بەولاوە هیچ جۆرە یەکێتییەکی دیکەیان لە نێواندا نییە» (٧٦، ١٦-١٧، ١٠٣، ٤٥٠).

ئیتر بەم ڕەنگە میرانی کورد کە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا هێشتا لە ڕووی سیاسییەوە تەواو ڕەگیان دانەکوتابوو، بۆ خۆ لە دەستبزێویی دیکە پاراستن، دەبوو پاڵیان بە یەکێ لەو دەوڵەتە بەهێزانەی دراوسێیانەوە بدایە. هەرچی میرە سوننی مەزهەبەکان بوون ئەوە دەبوو ئارەزووی بەلای عوسمانیدا داتاشین زێتر بکەن، بەڵام دۆستایەتیی دێرین و هاوئەمەگیی نێوان گەلی کورد و گەلی ئازەربایجان وای لە زۆربەی کورد کرد بوو ئارەزووی پتر پشت بە دەوڵەتی سەفەوی بەستنی زێتر دەکردن (٧,٢٢).

چونکە نەتەوەی کورد بۆ خۆپاراستن لە شالاوی بیانییان بەچاوی ئومێدەوەی دەڕوانییە دەوڵەتی سەفەوی کە لە خاکی ئازەربایجاندا دامەزرابوو، بەڵام سیاسەتی هەڵەی شاسمایلی یەکەم لە کوردستاندا ئەم ئومێدەی لەبار برد، یەکەم شالاوی شا بۆ سەر کوردستان بەداگیرکردنی ناوچەی سابلاغ (ساوجبلاق) دەستی پێ کرد.

شاسمایلی یەکەم لە ساڵی ١٥٠٥دا بەسەرکردایەتیی چەند سەرکردەیەکی قزڵباشی وەکو دورموش خان شاملوو و عەبدی بەگ شاملوو و ساریەلی موهوردار تەکەلوو و بەیرام بەگ قارەمانلوو و خەلیفە بەگ لەشکرێکی گەورەی نارده سەر ساریم و بەگژیدا چوو، بەڵام لەم سەردەمەدا ساریم بەگ سەرکەوت و سەربەخۆیی خۆی پاراست. بەپێی باس و خواسی سەرچاوەکانی ئەو سەروبەندە قزڵباشەکان لەم شەڕەدا زۆریان لەناو چوون و لەو سەرکردانەی پێشتر نێومان هێنان تەنیا هەر دورموش خان شاملوو و بەیرام بەگ (٥٩، ٩٠) و خەلیفەبەگ بەسەری سەلامەت دەرچوون و گەڕانەوە.

نووسیاری کتێبی «حبیب السیر» کە دێتە سەرباسی ئەم ڕووداوە سیاسەتی داگیرکاریی شاسمایلی یەکەم لە هەق کوردستان بەژێر لێوەوە دەکا و دەنووسێک «لەبەرئەوەی ساریم لەگەڵ جەردە و ڕێگرە کوردەکاندا پێکەوە خەریکی ڕێگری و جەردەیی بوو، شا لەشکری وەسەر کرد. ساریم هەڵات و ژمارەیێکی زۆر لە کوردە بێ دینەکان کوژران و لەشکری شایش بە تالانێکی زۆرەوە گەڕایەوە». (١١٢، ٤٢).

گونابادی دەنووسێ: «لە نێوان لەشکری شا و دلاوەرانی کورددا شەڕێکی توندوتیژ ڕووی دا. ساریم بۆ ئەوەی خۆ لە دەسبزێویی قزڵباشان بپارێزێ چووە پاڵ سەلیم خانی یەکەم» (٧٦، ٢٨٩).

ئێمە قسەکەی بدلیسی بەڕاست و دروستتر دەزانین، چونکە ئەم، شەڕ و هەرای نێوان دەوڵەتی سەفەوی و کوردەکانی لە کتێبەکەیدا وردتر نووسیوە و ناکۆکی و هەرا و بگرە و بەردەی ئەو سەروبەندە ڕوونتر ئاشکرا کردووە.

لێكۆڵەوانی هاوچەخی ئێرانی ڕەزا پازۆكی[٩] كە لە ڕووداوەكانی ١٥٠٧ – ١٥٠٨ دەدوێ و دەڵێ: ساریم فەرمانڕەوای كوردستان بووە و لە ساڵی ١٥٠٧دا بە دەستی قزڵباشان كوژراوە. بەڵام بەو پێیەی سەرچاوەكانی مێژوو بەدیاری دەخەن ئەم قسەیە ڕاست نییە (٧٠, ٢٨٥).

وەك لە پێشترەوە گوتمان، لە بەراییی سەدەی ١٦هەمدا یەكێ لەو فەرمانڕەوا بەهێزانەی بەسەر بەشێكی گەورەی كوردستاندا ڕادەگەیشت عەلائودەولەی زولقەدەر بوو. ئەم بنەماڵەیە لە ساڵی ١٣٣٩وە تا ساڵی ١٥١٥ فەرمانڕەواییی مەرعەش و ئولبوستان و خەرپووت و ئامێد و ئورفە و زۆر ئەیالەتی دیكەی بەدەستەوە بوو و سەرۆكایەتیی هەشتا هەزار ماڵی تیرەی زولقەدەر و تیرە و هۆزێكی كورد بوو. دوا نوێنەری ئەم بنەماڵەیە، عەلائودەولە، لەگەڵ دەوڵەتی میسر و دەوڵەتی عوسمانیدا كە كوردستانیان لە نێوان قەڵەمڕەوی خۆیاندا بەش كردبوو، سیاسەتێكی زیرەكانەی بەكاردەهێنا و بەمە سەربەخۆیی خۆیشی دەپاراست و لە ڕووی مادیشەوە سوودی لێ وەردەگرتن. بەنموونە، وەك ئیسكەندەر مونشی نووسیویە، كاتێ نوێنەری ڕۆم دەهاتە كنی، چەند پێشكارێكی خۆی دەست نیشان دەكردن و بەرگی میسرییانەی پێ لەبەر دەكردن و بە نوێنەرانی ڕۆمی دەگوت: «نوێنەری میسری هاتووە، لە دژی ئێوە داوای كۆمەگ و یارمەتیم لێ دەكەن. بەڵام من لەبەرئەوەی دۆستی سوڵتانم، خواستی وا قووبووڵ ناكەم» (٤٧، ٣٣). هەر كە نوێنەری میسریشی دەهاتنە كن هەر بەو جۆرەی ڕەفتار لەگەڵ دەكردن. لەبەرئەوە عەلائودەولە زولقەدەر گوایە گوتوویە، (من دوو باڵداری زێڕم هەن، یەكێكیان هێلكەی زێڕ و ئەوی دیكەیان هێلكەی زیوم بۆ دەكەن» (٤٧, ٣).

ئیدی بەم ڕەنگە توان و دەسەڵاتی ڕۆژ بەڕۆژ پەرەی ساند و پتر لە حەفتا میرە كوردی لەخۆ خڕكردەوە و هەموو بوون بەدەستدا و گوێ بەفەرمانی. سوتان مورادی ئاق قۆیونلوو لە شەڕدا لەگەڵ شاسمایلی سەفەویی یەكەمدا بەزیبوو، لە ساڵی ١٥٠٦دا دێتە ئەیالەتی مەرعەش و كیژی عەلائودەولە دەخوازێ و دەبێ بەزاوای، لە پاشان لەشكری توركمان و لەشكری

عەلائودەولە یەک دەگرن و هێزێکی گەورە پێک دێن.

عـەلائودەولـە سـوود لەم هێـزە گـەورەیـە وەردەگـرێ و مـیـرنشـینـەکـانی کوردەواریی دیکەش بەویلایەتی مووسڵەوە وەسەر قەڵەمڕەوی خۆ دەخا.

ئەوجا نۆرە هاتبووە سەر ویلایەتی دیاربەکر، دەیویست ئەویش بگرێ، بەڵام لە ساڵی ١٥٠٧دا فەرمانڕەوای ئەیالەتی دیاربەکر، ئەمیر بەگی مووسوڵڵوی تورکمان دەچێتە پاڵ شاسمایلی یەکەم بەرانبەر بەمە، شایش نازناوی خانی پێ دەبەخشێ. پاشانەکێ دەیکا بە لەلەی تاهماسپ میرزا و فەرمانڕەوایی ویلایەتی خۆراسانی پێ دەبەخشێ (١١٣, ٢٩٣). بەڵام قەڵای دیاربەکر هێشتا هەر بەدەست عـەلائودەولەوە دەمـێنێ ئەمـیش ناکـاتە نامـەردی خـۆی بۆ هەڵکردنە سەر دیاربەکر ئامادە و تەیار دەکا. بەڵام شاسمایل هەرکە بەمە دەزانێ لە سـاڵی ١٥٠٧دا لەشکر دەنێـرێتـە سـەر عـەلائودەولە. لەشکری هەردوولا لە ئەلبـوسـتـان بەرەنگاری یەک دەبن. لەپاش سێ ڕۆژە شـەڕی خوێناوی و کوشت و کوشتارێکی زۆر قزڵباشەکان لە قەڵاکەی دیاربەکر بەولاوە نەیانتوانی هیچی تر لە لەشکری عەلائودەولە داگیرکەن.

برێ لە مێژوونووسانی ئەو سەردەمە کە دێنە سەر باسی ئەم شەڕە، دەڵێن، شـەڕەکـە هێند بەسـام و خـوێناوی بـووە، سـەرلەبەری خـاکی ئەلبـوسـتـان بەخوێنی گەشی کوژراوان سوور بووە (١١٢، ٤٣- ٤٥).

عەلائودەولە بەو هێندەی لە لەشکرەکەی مابووەوە بەرەو مەرعەش کشایەوە. شاسمایلی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکری بەرەورووی محەمەد خانی ئوستاجلوو کردەوە، بەڵام سەری بۆ فەرمانڕەوایی میرنشینی قەرە حەمیدی لای دیاربەکر، قایتماز بەگ دانەنەواند(١٠)، هەڵستا قەڵاکەی ئامێدی، کە بەدەستییەوە بوو، قایم کرد. بەڵام لەو شەڕەدا کە لەگەڵ محەمەد خانی ئوستاجلوویدا کرد بەزی.

حەسەن بەگی ڕوومڵوو دەنووسێ: «تەنیا لە شەڕەکەی قەڵای ئامێدیدا پتر لە حەوت هەزار کەس کوژرا (٥٩, ٩٤). لەم بەزینە بەپاشەوە قایتماز بەگی

مـووسـولّوو لەگـەڵ فـەرمـانڕەوای مـەرعـەش، عـەلائودەولـەی زولقـەدەردا ڕێک کـەوت، قـاسم بەگی بەنێـوی سـاروقـەپڵان ناوبانگ ڕۆیشـتـووی کـوڕی عەلائودەولەی زولقەدەر کرا بەسـەرکردەی لەشکرێکی دە هەزار کەسی. قاسم بەگ لە زسـتانی سـاڵی ١٥٠٧دا هـەڵی کردە سـەر دیاربەکر. لەم شـەڕەشـدا دیسـان هەر مـحـەمـەد خـان سـەرکـەوت و قـاسم بەگ و قـایتـمـاز بـەگی مووسووڵلـوو هەردووکیـان کـوژران. ئیتر بەم چەشنە شاری قەرەحـەمـید و قەڵاکەی لەلایەن محەمەد خانی ئوستاجلووەوە داگیرکرا.

حـەسـەن بەگی ڕوومـلـوو دەڵێ: «لەم شـەڕەدا بـەرانبـەر بە لەشکرێکی دە هەزار کەسیی قاسم بەگ لەشکرێکی تەنیا دوو هەزار کەسیی محەمەد خانی ئوستـاجلوو شـەڕی کـرد و سـەریش کـەوت (٥٩، ٩٥ -٩٦). بدلیسی هۆی زاڵبوون و سـەرکەوتنی محـەمەد خانی ئوستاجلووی لە کتێبەکەیدا بەم ڕەنگە لێک داوەتەوە: «مـحـەمـەد خـانی ئوستـاجلوو لەگـەڵ سـەرۆکی هۆزی کـوردی سـولەیمانی، دیادین (ضیاء الدین)دا بوو بە خـزم. لەبەر ئەوە هۆزی کـوردی سـولەیمانی دیاربکریان بەهێـزی شـیـر پاراست و سـارۆقـەپڵان کـوژرا (٧٦, ٢٦٥)».

وا پێ دەچێ ئەوەی لەم شـەڕوشـۆڕانەدا کە لە خـاکی کـوردسـتـاندا ڕوویان داوە کوژراون پتر هـەر لە کوردەکە بوون.

قـازی ئەحـمـەدی قـەزوینی دەنووسێ: «پاش ئەم ژێر کـەوتنە عـەلائودەولەی زولقەدەر لەشکرێکی چوارده هـەزار کەسیی خڕ کردەوە و کوێر شـاروخی کوڕە گـەورەی و ئەحـمـەد بەگی کـوڕە چکۆلەی کـرد بە سـەرکـردەی ئەم لـەشکرە. عەلائودەولە ئـەم لەشکرە گەورە و گرانـەی دیسان هـەر بۆ سەر دیاربەکر نارد، بەڵام بـەزی و ژێر کـەوت» (١٠١، ٢٧٠- ٧١). عـەلائودەولـە تا سـاڵی ١٥١٥ سـەربەخـۆییی خـۆی پاراست. بەڵام هـەر لەو سـاڵەدا کـە خـاکی کـوردسـتـان لەلایەن سـوڵتـان سـەلیمـەوە داگیـرکرا، لە تێکگیرانێکدا کوژرا و سـەری تێدا چوو (٤٨, ١٤٦، ١٠٢، ١١٩).

شـاسـمـایلـی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکر و بڕێ لە قەڵا و مـیرنشـینەکانی سەر

بەم ئەیالەتەی داگـیـر کـرد، بەڵام هەر بەوەندەوە نەگـیـرسـایەوە، هەڵسـتـا، مـیرنشـینی ئەگیل و میرنشینی مـووسڵ و مـیرنشـینی سـەنجەر و مـیرنشـینی مـاردین و مـیـرنشـینـی ئەرزنجـان و مـیـرنشـینی ئەرجـیش و برێ مـیرنشـینی دیکەی، یەک لەدوای یەک بەشەڕ و خوێنڕێژی داگیر کرد.

شا بۆ داگیرکردنی میرنشینی چەمەشکەزەک لەشکرێکی بە سەرکردایەتیی نوور عـەلی خـەلیـفـەوە بەڕێ خـست بەڵام حـاجی ڕۆسـتـەم بەگی مـیـری چەمـەشکەزەک هیچ جـۆرە بەربەرەکـانـیـیـەکی دەبەرابەردا پـیـشـان نەدا و مـیرنشـینەکەی جوان و زەریف بەدەست قزڵبـاشـەکانەوە دا، ئەم نوور عـەلی خـەلیـفـەیە وەخـتی خـۆی خـواسـتی سـوڵـتان بایزیدی لە دژی سـەفـەوییـەکان بەدواوە دابوو و بـەگـوێی نەکـردبوو، شـاسـمـایلیش جگە لە فـەرمـانڕەواییی ئەرزنجـان، فـەرمـانڕەواییی چەمـەشکەزەکـیـشی پێ بـەخـشی و پاشـانەکێ میرنشینی عیتاقیش لە ئەحمەد بەگ بەزۆر داگیر کرا.

شا بۆ داگیرکردنی مـیرنشـینی جزیر سێ جاری لەشکر لەسەر کرد، بەڵام لە هەر سێ جارەکەدا بۆڕی خوارد و بەزی.

بەو پێیـەی باسی لە «شـەرەفنامـە»دا هـاتووە، میر شـەرەفی میری جزیر هەر لە یەکـەم تێکگـیـراندا، هەزار و حـەوت سـەد کـەس لە لـەشکری شـاسـمـایل دەکـوژێ و بەدیل دەگـرێ (٧٦، ١٢٤)، بەڵام لەپاش مـردنی مـیـر شـەرەف شـا عەلی بەگی برای چووە پاڵ شاسمایل.

شـاسـمـایل کـاتێ مـیـرانی کوردی تەنگاو کرد (سـاڵی ١٥٠٥) دوازدە مـیرە کـوردی بە شـان و شکۆ بەنـیـازی مـل بۆ شـا کـەچکردن و پەیڕەوی لێکردنی، بەدیاریی گەورە و گرانبـاییـیەوە بەرەو خـووی و تەورێز بەڕێ کـەوتن. بدلیـسی دەنووسێ: «مـیـرانـی کوردسـتـان هەر کـە گـەیشـتـنە تەورێز بە فـەرمـانی شـا هەموو لە کۆت و زنجیر دران و لە زیندان هاوێژران» (٧٦، ١٢).

هەر لەو سـاڵەدا یـازدە مـیـرە کـوردی دیکە، دیسـان بەڕێ کـەوتن، چوون و گوێ بە فـەرمـانی و پەیڕەویکردنی خـۆیان لە شـا ڕاگـەیێنن، کەچی ئـەمـانیش

هەر بە دەردی دوازدە میرەکەی دی چوون و چارنووسیان لە چارەنووسی وان زێتر نەبوو. هێندێ لەم میرانە تەنیا لە شەڕەکەی چاڵدێراندا هەلیان بۆ ڕەخسا (١٥١٤) و توانییان هەڵێن و بۆ کوردستان بگەڕێنەوە.

ئیدی شاسمایل خاکی میرنشینی ئەو میرانەی دەزیندانێی هاوێشتبوون نەک هەر سەر تۆپی داگیرکردن، بگرە سەرتۆپیشیانی بەسەر سەرکردە قزڵباشەکاندا بەشییەوە. بەو پێیەی بدلیسی نووسیویە: «ئەیالەتی جزیری بە ئۆلاش بەگی برای محەمەد خانی ئوستاجلوو و میرنشینی ئەگیلی بە مەنسوور بەگ و ویلایەتی بدلیسی لە پێشان بە کورد بەگ و لە پاشان بەعەوەز بەگ دا» (٧٦، ١٢٥– ٤١٦).

سیاسەتی خراپ و چەوت و چێڵی شاسمایلی سەفەویی یەکەم لە کوردستاندا لە سەرێکەوە و تەخشان و پەخشانکردنی خاکی کوردستان بەسەر سەرکردەکانی قزڵباشدا لە سەرێکی دیکەوە و ئاکار و کردەوەی ناهەنجاری ئەم سەرکردە قزڵباشانە لەگەڵ کورددا لەلایەکی دیکەوە ناکۆکی و کێشەی ئاینی و مەزبیی نێوان کورد و قزڵباشی هێندەی دیکە خەستوخۆڵتر کرد و ئەمانە سەرپاکیان بوون بەهۆی ناڕەزاییی خەڵکی کوردستان لە دژ فەرمانڕەوایی سەفەوییان.

هەرلە هەلومەرجێکی ئاوهادا بوو کە باری سیاسی لە کوردستاندا بۆ دەوڵەتی عوسمانی بەخێر گەڕا و لە بەرژەوەندی وی شکایەوە. برێ لە میرانی کورد ئیدی دڵیان لە دەرباری سەفەوی شکا و مەیلیان پتر بەلای بارەگای سوڵتانی عوسمانیدا بزووت. لەم ڕووداوەدا بەدەماریی مەزەبیی کوردیش و عوسمانییەکانیش دەورێکی گەورەی گێڕا.

ئەو ئاکامەی پێشتر باسمان کرد، بدلیسی لە کتێبەکەیدا ئاوهای نووسیوە: «ئەو میرە کوردانەی لە تاو زوڵم و زۆری قزڵباشان گیانیان هاتبووە کونە لووتیان، بوون بە دەستەدا و گوێ بە فەرمانی سوڵتان سەلیم» (٧٦, ٢٢٥).

دەوڵەتی عوسمانی بۆ ئەوەی گورج سوود لەم بارودۆخە وەرگرێ، مەولانا

ئیدریسی بدلیسیی بۆ کوردستان نارد و ئەرکی دڵدانەوە و بەلای سوڵتاندا ڕاکێشانی میرانی کوردی پێ سپارد. مەولانا[11] ئیدریسی بە ڕەچڵەک کورد مەلایەکی چاک و خوێندەوارێکی ژیر و زیرەکی سەروبەندی خۆی بوو و وەختی خۆی میرزای (کاتب) ئاق قویوونلووەکان بوو و لە ناو میرانی کورددا خاوەن دەسەڵاتێکی گەورە بوو و کەسی لە قسە دەرنەدەچوو. هەر لەبەر ئەمەیش بوو، هەرچی چاووڕاوێکی بۆ چاکەی سوڵتان کرد سەری گرت و بۆی بەخێر گەڕا و لە سەرێکی دیکەشەوە هێندێ لە میرانی کورد، هەر بۆ ئەوەی بتوانن مافی پشتاوپشت بۆ مانەوەی میرنشینەکانیان بپارێزن بوون بە پیاوی سوڵتان و بەلای ئەویاندا داتاشی. ئەوان وایان دەزانی سوڵتان هەتاتایە مافی پشتاوپشت بۆ مانەوەی میرنشینەکانیان بۆ دەپارێزێ. تەنانەت هێندێ لە میرەکان سەبارەت بەوەی کە میرنشینەکانیان لە ڕادەبەدەر خۆش دەویست، ئەوە بوو لە پاشان بوون بە پێشەوای ئەو خەباتانەی لە پێناوی سەربەخۆییدا دەیانکرد. (١٥٣٠- ١٥٨٥).

بە پێی زانیارییەکی لە (شەرەفنامە)دا نووسراوە، لەو سەردەمەدا پتر لە بیست میرە کورد بەهۆی مەولانا ئیدریسی بدلیسییەوە، نامەیان بۆ سوڵتان سەلیمی یەکەم ناردووە و ڕایان گیاندووەتێ کە ئامادەن، ببن بە دەستدا و گوێ بەفەرمانی ئەو (٧٦، ٤١٦). جگە لەمە حوکوومەتی سوڵتان بە بەڵێن و گفتی پارەوپوول و پلەوپایە پێ بەخشین هێندێ میرە کوردی بەلای خۆیدا ڕاکێشا. پاش سەروبەرنانی ئەم خۆ ئامادەکردنە لە کوردستان سوڵتان سەلیمی یەکەم لە دژ حوکوومەتی سەفەوییان ڕەپ و ڕاست دەستی بەشەڕ کرد. بەپێی نووسینی هێندێ مێژوونووس ٤٦ میرە کورد بەهێزی چەکداری خۆیانەوە لەم سەفەربەر و شەڕەی سوڵتاندا هاوبەشییان کردووە (٨٩, ٤٤).

سوڵتان سەلیمی یەکەم لە ساڵی ١٥١٤دا هەڵی کردە سەر ئازەربایجان و ئەرمەنستان و لە دەشتی چاڵدێراندا شاسمایلی سەفەویی بەزاند. بدلیسی دەنووسێ، ئەم هێرشە بۆ سەر ئازەربایجان و ئەرمەنستان بەپێی خواست و ئارەزووی میرانی کورد ڕووی داوە (٤١٦, ٧٦)، بەڵام هۆی ڕاستەقینەی دەبێ

لە توندوتیژبوونی ناکۆکییە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی سەردەمدا بدۆزرێتەوە، نەک لە خواست و ئارەزووی چەند میرێکی کورددا.

پاش ئەم سەرکەوتنە لە شەڕی چاڵدێراندا سوڵتانی عوسمانی دەسەڵاتی هێندەی دیکە هەوراز چوو و پەرەی سەند. بدلیسی دەنووسێ: «دەسەڵاتی قزڵباشەکان لە دوای شەڕی چاڵدێران لە کوردستاندا کزبوو. کوردستان و دیاربەکر وەگیر سوڵتانەکانی عوسمانی کەوتن (٧٦، ٢٦٧). چونکە سوڵتان سەلیم لە پێش هەموو شتێکدا هاتە سەر بڕیاری چارەسەرکردنی مەسەلەی کوردستان، کاتێ لە سەفەربەری ئازەربایجان گەڕایەوە مەولانا ئیدریسی بدلیسی بەناوی میرانی کوردەوە لە سوڵتانی عوسمانی ڕاگەیاند، کە میرەکان دەیانەوێ میرنشینە پشتاوپشت بۆ بەجێ ماوەکانیان لە قزڵباشەکان بستێننەوە و میرمیرانێ لە ناو ئەم میرانەدا دابندرێ. مەولانا جگە لەمە ئەویشی پیشان دا کە، «هۆز و تیرەی کورد لە نێو یەکدا ناتەبان و دانوویان پێکەوە ناکوڵێ و مل بۆ یەک ناخەوێنن. وا چاکە سوڵتان یەکێ لە پیاوانی خۆی بەسەریانەوە بکا بە میرمیران» بە پێی «شەرەفنامە» سوڵتان بەمە قایل بوو و محەمەد ئاغای باش چاوشی (بەبیقلی محەمەد ئاغا مەشهورە) کرد بە میرمیرانی دیاربەکر و سەرەک فەرماندەی سوپای کوردستان (٧٦، ٤١٧) و لە پاشان نازناوی پاشایەتیی پێ بەخشی، قازی ئەحمەدی قەزوینی کاتێکی دێتە سەر باسی تێکگیران و شەڕوشۆڕەکانی پاش شەڕی چاڵدێران دەنووسێ: «موستەوفیی تورکمانیان کە بە بیقلی چاوش بەنامێیە بۆ گرتنی دیاربەکر نارد» (١, ١، ٢٤٧).

بەم جۆرە شەڕی عوسمانی و ئێران کە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا ڕووی دا لە خاکی کوردستاندا هەر نەکوژایەوە. ئەو میرە کوردانەی وەختی خۆی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ ماوەوەی خۆیان لەدەست چووبوو، یا لە دەوڵەتی سەفەوی لالووت و ناڕازی بوون، لەم شەڕانەدا بەکارتر و گەرمتر بوون. سوڵتان سەلیمی یەکەم سەرکردایەتیی تێکڕای شەڕی کوردستانی لە ئەستۆی محەمەد پاشا و مەولانا ئیدریس خست و کارەکەی بەرەوڕووی ئەم

دوو کەسە کردەوە.

سـوولاق زادە دەنووسێ: پاش لە تەورێز گەڕانەوەی سوڵتان، مەولانا ئیدریسی مێژوونووس و خێرخوای بنەماڵەی بەرەی عوسمانیی چووبووە دڵەوە و سەرنجی بزواندبوو... بۆ ئەوەی میرانی کورد بکا بەدەستدا و گوێ بەفەرمانی پادشای ڕەچەڵک بڵیند بەرەو ویلایەتی کوردستان بەڕێ کەوت (٨٥، ٣٧٨ – ٣٧٩). بەم چەشنە پاشماوەی شەڕی چاڵدێران لە کوردستان هەر بەردەوام بوو.

نووسیاری کتێبی «مێژووی کورد و کوردستان» موحەمەد ئەمین زەکی لە بارەی مەحەمەد ئوستاجلوو، فەرمانڕەوای دیاربەکرەوە دەنووسێ، دەڵێ، لە پاش شەڕی چاڵدێران هاتووەتە ویلایەتی دیاربەکر (١١٧. ١٧٦). بەڵام لە سەرچاوەکانیاندا وا بەدیار دەخرێ کە لەبەرئەوەی محەمەد خانی ئوستاجلوو لە شەڕی چاڵدێران دەکوژرێ، شاسمایلی یەکەمی سەفەوی لە ساڵی ١٥١٤دا قەرەخانی برای ئوستاجلوو دەکا بە فەرمانڕەوای ویلایەتی دیاربەکر و لە شەڕی کوردستاندا ئەو دەبێ بە سەرکردەی لەشکری قزڵباش (٨٥، ٣٧٨).

قەرەخان کاتێ دەیەوێ بە لەشکرێکی پێنج (٥) هەزار کەسییەوە لە قزڵباشان بچێتە ناو دیاربەکردەوە خەڵکەکەی لێ ڕادەپەڕن، پێشی لێ دەگرن، چونکە دیاربەکر ئیدی بووبوو بەدەستدا (تابع)ی حوکوومەتی عوسمانی. قەرەخان خۆی لە ویلایەتی ماردین قایم کرد و لەوێوە دەستی بە هەڵکردنە سەر دژمن کرد.

لەشکری هەردوولا لە (قۆچ حەسار)ی نزیکی نسێبین بەگژیەکدا چوون و بەشەڕهاتن. بدلیسی دەنووسێ: «لەم شەڕەدا تاج ئەحمەد و قاسم ئەنداکی و میر شا حوسەینی کەیسانی و میر سەیفەدین و عومەر جاندار لە هۆزی ڕۆژەکی... کوژران» (٧٦، ٤١٧)، بەپێی «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی، کوردێکی زۆر لەم شەڕەدا بریندار بوون و بەدیل گیران، لە برێ لە ویلایەتەکانی کوردستاندا شەڕ زۆر بەتوندوتیژی هەر بەردەوام بوو. تەنانەت قەڵای ئەرجیش لە ساڵێ پتر لە لایەن قزڵباشەکانەوە بە گەمارۆدراوی مایەوە.

بەپێی سەرچاوەکان، لە سەروبەندی ئەو گەمارۆدانەدا پتر لە پازدە هەزار کەس لە شەڕکەرانی کورد و لەشکری عوسمانی تێدا چوون، داکۆکی لێکردنی قەڵای ماردین بەرەورووی سلێمان خانی ئوستاجلوو «برای قەرەخانە» کرابووەوە. شاری ماردین چەندین جار دەستاودەستی پێ کرا، بەڵام قزڵباشەکان خۆیان بەدەستەوە نەدا و شەڕ لە کوردستاندا هەر درێژەی کێشا. هەر لەبەر ئەمەیشە سوڵتان سەلیم لە ساڵی ١٥١٦دا بۆ داگیرکردنی میرنشینەکانی کوردستان بەتەواوەتی وەخۆ کەوت. شادی پاشا، سەرکردەی سپای ئەنەدۆڵی بۆ ماردین و فەرمانڕەوای تەرابزوون، مستەفا پاشای بە لەشکرێکی دە هەزار کەسییەوە بۆ سەر ئەرزنجان نارد.

حەسەن بەگی ڕۆملوو دەنووسێ: «فەرمانڕەوای چەمەشکەزەک، نوور عەلی خەلیفە لە ناوچەی ئەرزنجاندا دەگەڵ مستەفا پاشا بەشەر هات. لەم شەڕەدا مستەفا پاشا سەرکەوت و نوور عەلی خەلیفە کوژرا» (٥٩، ١٥٤). خەلیفە بەدەستی مستەفا پاشا نەکوژرا، بگرە بەدەستی ئەو کوردانەی پیرحوسەینیان سەرۆک بوو، کوژرا (٧٦، ١٦٧ – ١٦٨).

بەلای ئێمەوە ئەم قسەیەی بدلیسیی بە هەموو کون و کەلێنی مێژووی کورد شارەزاتر، لە ڕاستییەوە نزیکترە.

لە ناوەندی سەدەی ١٦هەمدا برێ میرنشینی بەشی باکور – ڕۆژاوای کوردستان بەلای دەوڵەتی عوسمانییاندا لایان دا، چونکە لە ناوچە و هەرێمی ئەو بەشەدا فەرمانڕەوای مەرعەش عەلائودەولە زولقەدەر کە بۆ عوسمانییان جێی مەترسی بوو، لە لایەن سپای عوسمانییەوە ژێر کەوتبوو. واتە لەو ناوچانەدا هێزێکی وا نەمابوو شان لە شانی حوکوومەتی عوسمانی بدا. پاش داگیرکردنی ویلایەتی دیاربەکر و ویلایەتی ئەرزنجان و ویلایەتی مەرعەش سوڵتان سەلیمی یەکەم بەدەستی مەولانا ئیدریسی بدلیسی خەڵات و پاداشتی بە بەها و نیشانەی شانازی (فەخری)ی بۆ ئەو میرە کوردانەی لە شەڕەکانی دیاربەکردا هاوبەش بووبوون، نارد. سوڵتان لەم فەرمانە ڕەسمییەیدا کە بەم بۆنەیەوەی ناردبوو، گرتنی دیاربەکر و بەدیلگیرانی گەلی

کورد بە خزمەتێکی گەورەی مەولانا ئیدریسی بدلیسی بە عوسمانییان لە قەڵەم داوە. بەڵام شەڕی ماردین هەر بەردەوام بوو. لەبەر ناکۆکیی نێوان شادی پاشا و محەمەد پاشا، شادی پاشا دەستی لە گرتنی ماردین هەڵگرت و بۆ ئەنەدۆڵ گەڕایەوە. قەرەخان ئەمەی بەهەل زانی، قەڵای ماردینی هێندەی دیکە تەقەت کرد. مەولانا کە بارودۆخەکەی بەم جۆرە دیت، خۆی گەیاندە سوڵتان و داوای هێزی تازەکوورەی کرد. م. سوولاق زادە دەنووسێ: «سوڵتان دلاوەرێکی ئەحمەد ناوی لەگەڵ دلاوەرێکی دیکەی ڕوومدا بە کۆمەگەوە نارد» (٧٦، ٨، ١٦٧– ١٦٨). ئیسکەندەر مونشی دەنووسێ: «لە مانگەکانی هاوینی ساڵی ١٥١٦دا لەشکرێکی بیست هەزار کەسیی عوسمانی بەسەرکردایەتیی خوسرەو پاشاوە بە کۆمەگەوە هات» (٤٧، ٤٣)، ئەم هێزە لەگەڵ لەشکرەکەی محەمەد پاشادا یەکیان گرت و لە ناوچەی ماردین شەڕێکی هەرە سەخت ڕووی دا. ئێسکەندەر مونشی لەسەر قسان دەڕوا و دەڵێ: «لەم شەڕەدا قەرەخان کوژرا، ڕێز و سانی لەشکری قزڵباش شیرازەی تێک چوو و سپای عوسمانی سەرکەوت» (٧٦، ٤٧، ٤٣– ٤٦). شاری ماردین گیرا، بەڵام قەڵاکەی ناوشار خۆی بەدەستەوە نەدا. سوڵتان سەلیمی یەکەم پاش ئەو، شاری حەڵەب، دیمەشقی داگیر کرد، سپایەکی گەورە و گرانی بە تۆپخانەی قورسەوە بۆ کوردستان بەڕێ خست ئیدی بەم جۆرە قەڵاکەی ماردینیش گیرا، بەڵام بەقسەی مێژوونووسی تورک، ئەمحەمەد ڕاسم، قەڵای ماردین تا ساڵی ١٥٢٥یش هەر بەدەست ئێرانییەکانەوە بووە (٥٣، ٢٦٨). ئەو سەرچاوانەی لە پێشترەوەمان نێو بردن، ئەم قسەیەی ئەحمەد ڕاسیم بەدرۆ دەخەنەوە.

لە پاش گرتنی قەڵای ماردین و ئورفە و شەنگر و حەسەن کێف و مووسڵ و برێ میرنشین و قەڵای دیکەی کورد بوون بە دەستدا و گوێ بەفەرمانی حوکوومەتی عوسمانی. بدلیسی دەنووسێ: «پاش سەرکەوتنەکەی چاڵدێران سوڵتان سەلیمی یەکەم بوو بە خێوی دیاربەکر و ناوچەکانی چەپاخچوور و ئاقچەقەڵا و زاک و مەنەشکوردیشی هاویشتە سەر قەڵەمڕەوی خۆی» (٧٦، ٢٥٧).

بدلیسی لەمەڕ شەڕ و هەرای عوسمانی و ئێران لەسەر کوردستان زۆر کەم دەدوێ تەنانەت ئەو لە کتێبەکەیدا ئەوەیشی نەنووسیوە، ئەم شەڕە کەی دوایی هاتووە. بەڵام لە یەکەم تێکگیراندا کوژرانی قەرەخانی نووسیوە. ئیسکەندەر مونشی و برێ لە مێژوونووس و لێکۆڵەوانی دیکە دەڵێن، شەڕی کوردستان دوو ساڵی خایاندووە. ئەمانە هەموو بخەینە ئەولاوە، بدلیسی سەرەڕای برێ زانیاریی بەکەڵک و بە کاکڵ و دەوڵەمەند کە لە بارەی ڕووداوەکانی کوردستانەوەی نووسیون، ناوبەناو لە قافی خۆیدا سیاسەتی عوسمانی لە ژێر لێوەوە ئاشکرا دەکا.

ئیتر بەم جۆرە شەڕە پێشبڕکێی نێوان عوسمانی و ئێران لە ساڵی ١٥١٤ و ١٥١٥دا بۆ دگیرکردنی کوردستان و لەسەر کوردستان بەسەرکەوتنی عوسمانییەکان شکایەوە و دوایی هات. سوڵتان سەلیمی یەکەم بەم بۆنەیەوە، بە هۆی مەولانا ئیدریسی بدلیسییەوە ٥٠٠ خەڵات و ١٧ ئاڵای بۆ میرە کوردەکان نارد، ئیدریسی بدلیسی خۆیشی شیرێکی کالان زێڕی لە فەرەنسا بۆ بەڕادان درا و دیارییەکی ١٢ هەزار دۆقە(١٢) بایی زۆر بەنرخی بە پاداشت پێ بەخشرا. سوولاق زادە لە باسی شەڕی ئەو ساڵانەدا دەڵێ: «دژمنە بەدزاتەکان (قزڵباشەکان – ش. م) نەیانتوانی خۆیان لەبەر دلاوەرانی کورد ڕاگرن و هەموو هەڵاتن، پاشانەکێ مەولانا ئیدریسی بدلیسی هەزار فلۆری و(١٣) فەرمانێکی شانازیی لەلایەن سوڵتانەوە بۆ نێردرا و بۆ سەرا بانگ کرا، بەڵام لەبەرئەوەی کە شەڕ هێشتا نەبڕابووەوە، بۆ سەرا نەچوو) (٨٥، ٣٨٠ – ٣٨١). مەولانا ئیدریس لەوەدا کە نیشتمانەکەی خۆی خستە ژێر دەسەڵاتی حوکوومەتی عوسمانییەوە و کردی بە ئاڵقە لە گوێی سوڵتان و هێندەی سەرڕاستی و دۆستایەتی لە ڕاست عوسمانییان نواندبوو، سوڵتان سەلیمی یەکەم کاغەزی سپیی مۆرکراوی بۆ دەنارد، خۆی چیی خوایشت بوو ئەوەی تێدا دەنووسی. هەر لەبەر ئەمەیش بوو کە مەولانا ئیدریسی بدلیسی لە پاش شەڕی کوردستان لەلایەن سوڵتان سەلیمی یەکەمەوە بە نوێنەری ڕەسمیی سوڵتان ناسرا و بەپێی ئەم بەندانەی خوارەوە پەیمانی لەگەڵ

میرانی کورددا بەست:

١- میرانی کورد جاران چۆن بوون لەمەوپاشیش هەر بەو جۆرە پشتاوپشت بەسەر میرنشینەکانی خۆیان ڕادەگەن و و بەڕێوەیان دەبەن، بەڵام ناتوانن فەرمانڕەواییی سەربەخۆ دامەزرێنن. بەپێی داوودەستوری کۆن و بەندوباوی باب و باپیران هەریەک لە میرانی کورد لە تخووبی قەڵەمڕەو و چوارچێوەی میرایەتیی خۆیدا دەتوانێ حوکم بڕانێ و نوێنەر بۆ کن میرانی دیکە بنێرێ.

٢- میرانی کورد دەبوو لەگەڵ هێزە چەکدارەکانیاندا پێکەوە لە هەموو شەڕ و سەفەربەرەکانی حوکوومەتی عوسمانیدا هاوبەش بان و لە بەرژەوەند و قازانجی وی شەڕیان کردبا. بەرانبەر بەمە، حوکوومەتی عوسمانیش دەبوا میرانی کوردی لە هەموو دەسبزێوی و گەڕ و گێچەڵێکی بیانی پاراستبا.

٣- دەبوا هەموو میرە کوردێ ساڵانە پارەیێکی دیاریکراوی بە ناوی دیارییەوە، بە خەزێنەی سوڵتان پێشکێش کردبا (١٤، ٤، ١٢١، ٤٣٦ - ٤٣٧). میرانی کورد دەبوا لە کاروباری ناوخۆدا سەربەخۆ و لە کاروباری دەرەکیدا سەیری دەمی حوکوومەتی عوسمانییان کردبا و قسە قسەی حوکوومەتی عوسمانی بوو.

ئیدی بەم جۆرە بە کۆمەگ و یاریی مەولانا ئیدریسی بدلیسی کوردستان بوو بەدەستدای حوکوومەتی عوسمانی و مافی پشتاوپشت بۆ مانەوەی میرایەتی هەروەکو خۆی مایەوە و بوو بە کۆسپ و لەمپەر لە پێش دامەزراندنی کوردستانێکی یەکگرتووی یەک دەسەڵات و یەک قەڵەمڕەو(١٤). ویلایەتی دیاربەکر کرا بە شەش فەرمانڕەوایی و ١٩ وەجاخ(١٥) (٩٨، ٣٠٠ - ٣٠٢). یازدە سەنجاق(١٦) لەمانە ڕاستەوخۆ بە حوکوومەتی عوسمانییەوە بەستران و هەشت وەجاخیشیان بە ڕواڵەت سەربەخۆ و ئازاد مانەوە. ئەولیا چەلەبی دەنووسێ: «جگە لە دیاربەکر ٤٠ قەڵای سەر بەدیاربەکریش لەلایەن سوڵتان سەلیمەوە داگیرکرا» (٤٨, ١٤٦).

ئیـتـر بـەم ئاوایە هەمـان دەسـتـووری دابەشکردن تـەنیـا هەر بۆ دیاربەکـر نەکرا، بگرە ویـلایەتی وانیش کرا بە ٣٧ وەجاخ و جیا کرایـەوە و هەریەکە بوو بە فەرمانڕەوایەتییەکی سەر بە سەرای سوڵتان. یەکێ لەمانە:

١- فـەرمـانڕەواییی حـەکاری بوو: ئەم مـیرنشـینە دەبوا هەمـیشـە هێـزێکی دە هەزار کـەسـیی لە ژێر فـەرمـاندا بوایە و لە کـاتی شـەڕ هەڵگیرسـاندا بە پەنجا هەزار کەس گەیاندرابا.

٢- فەرمانڕەواییی بـدلیس دووەمیان بوو: ئەمیش دەبوو هێـزی چەکداری خۆی وەک میرنشینی حەکاری پێک هێنابا.

٣- فـەرمانڕەواییی مـەحـمـوودی: ئەم مـیرنیـشـینـەیش دەبوا هێزێکی چەکداری شەش هەزار کەسیی هەمیشە ئامادە و تەیار بوایە.

٤- مـیرنشـینی پنیـانیشی دراوسـێی میـرنشـینی مـەحـمـوودی: ئەمـیش دەبوو هەمـیـشـە هێـزێکی چەکداری ٦ هـەزار کـەسـیی لە ژێر فـەرمـاندا ئامـادە و تەیـار بوایە (٩٨، ٣٠٢). جگە لـەمــە بۆ لە مــەترسی پاراسـتـنی خــاکی دەوڵەتی عـوسـمـانی چـەند تیـرە و هۆزێکی کـورد بـۆ سـەر سـنوورەکـانی ئازەربـایجـان کـۆچ پێکران. پ. ی. ئـاڤـریـانۆڤ دەنووسـێ: « ئەم تیــرە و هۆزانە کاربەدەسـتی ئینزیباتییان لە خۆیان دانـا و بە مـەرجێ خزمـەتی دەوڵەتی عـوسمـانی بکەن، لە خـەرج و باج و سەرانە ئازاد دەکران» (٩, ٢ -٣). ئەولیـا چەلەبی دەنووسێ: «لە پاش ئەم تەخـشــان و پەخـشــان و دابەشکارییە ئەوەی بۆ دەوڵەتی سەفەوی مابووەوە تەنیا قووتوور و دووزی و جــوولانی و دونبــولی بوون (٤٨). کــەچی بەپێی «ئەنسـیکلۆپیـدیای ئیسـلام» تەنیـا کوردی کرمـاشـان بۆ دەوڵەتی سـەفـەوی مـابووەوە (١٣٢، ١٢٠٧) . ئیـدی بەم ڕەنگە داگیـرکـردنی کوردسـتـان و بۆ یەکـەم جـار لە نێوان حـوکوومـەتی و عوسـمـانی و ئێراندا دابەشکرانی بە جارێ کـارەکەی بڕانـدەوە. لەم شــەڕەی کـوردسـتــاندا ٤٢ هـەزار سـەربازی تورک لـە ژێر فـەرمـاندەی گـشـتی مـحـەمـەد پاشـا و چوار پاشـای دیکەی تورکـدا، بە هەزاران تۆپ و تـفـەنگەوە کە بۆ ئەو سـەردەمـانەی ڕۆژهـەڵات بایەخـێکی

مردن و ژیانی هەبوو هاوبەشییان کردوو. بەپێی نووسینی ئەحمەد ڕاسیم لەساڵی ١٥١٦دا لەشکرێکی چل هەزار کەسی لە ژێر فەرماندەی سەنعان (سینان؟) پاشادا هاتبووە ناو دیاربەکرەوە (٥٣، ٢٧٣).

جگە لەو میرە کوردە جیاجیایانەی لە دژ قزڵباشان شەڕیان دەکرد، میرە کوردێکی زۆر بەسەرۆکایەتیی مەولانا ئیدریسی بدلیسی و ئەبولەواهیبی کوڕی و نزیکەی ٣٥ هەزار جەنگاوەری کورد شەڕیان دەکرد.

لەم شەڕەی کوردستان بەشکردنەدا لەلایەن دەوڵەتی سەفەوییەوە قەرەخان ئوستاجلوو و ئۆلاش بەگی برای و سلێمان خانی برای و عەوەز بەگی برای هاوبەشییان دەکرد. لەمەڕ ژمارەی شەڕکەرانی قزڵباش زانیارییەکی ئەوتۆمان بەدەستەوە نییە. بەڵام بەپێی نووسینی مێژوونووسان زۆربەی کوژراوان کورد بوون.

لەو ڕاستییانە وا بەدیار دەکەوێ کە یەکێ لە هۆیەکانی قڕانی جەنگاوەرانی کورد وەستایانە بەکارهێنانی چەکە ئاگردارەکانی لەشکری عوسمانی و بەدەستوور و پێڕۆی شەڕ ئاشنایەتی و شارەزاییی سەربازان و لە شەڕە هەرە سەخت و گرانەکاندا کورد وەپێش خستن بووە.

سەرەنجام شەڕی کوردستان بەو هێزە گەورەیەی حوکوومەتی عوسمانی و هاوبەشی تێداکردنی ئەو میرە کوردانەی لە دەوڵەتی سەفەوی لالووت و ناڕازی بوون و بەسەرکەوتنی سوڵتان سەلیمی یەکەم دوایی هات.

بە پێی زانیارییەکی کە لە «مونشەئاتی سەلاتین»دا نووسراوە، بیقلی محەمەد پاشا سەری قەرەخانی لەگەڵ کاغەزێکدا، بەم بۆنەیەوە بۆ سوڵتان سەلیم نارد. لەو کاغەزەدا نووسیبووی: «لەگەڵ میرانی کورددا یەکدڵیمان کرد و بەسەر دژمندا سەرکەوتین و ئەمەیش سەری قەرەخانە کە لەگەڵ چەند جەنگاوەرێکدا بۆ بارەگاتان دەنێردرێ. هیوامان وایە سەری دژمنان هەمیشە لەژێر پێلەقەتاندا بێ» (٩٨، ٤١٨ – ٤١٩).

سوڵتان سەلیمی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکری کرد بە مەڵبەند و بەجیا سپای

کوردستانی پێک هێنا. سەرکردایەتیی سپا و میرمیرانێتیی ویلایەتەکان بە پاشاکانی عوسمانی دران.

ئەم پاشایانە بەرانبەر بە کورد مافی هەموو شتێکیان هەبوو. ئەم سەرکەوتنەی دەوڵەتی عوسمانی بوو بەهۆی دابەشکرانی کوردستان و بناخەی بەشەڕی قورس ڕووبەڕووبوونەوەی دامەزراند... کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕی درێژخایەنی نێوان عوسمانی و ئێران. ئەو پەیمانەی لە نێوان میرانی کورد و سوڵتان سەلیمی یەکەمدا بەسترا لە سەردەمی سوڵتان سولەیمانی غازیدا (١٥١٩ - ٢٠ - ١٥٦٦) بە سەروبەرەوە لەبیر کرا. ئەو میرە کوردانەی مافی سەربەخۆیی نێوخۆییان هەبوو یەک لە دوای یەک لە مافی پشتاوپشت بۆ مانەوەی میرایەتییان بێبەش کران. گەلی کورد ناچار کران بچنە ژێر باری خەرج و باجدان بە نەجیوزادانی عوسمانی و سەرومڕ گیرفان و بەریک پڕکردنیان. دەگژ یەکراچوون و شەڕوشۆڕی ناوخۆی نێوان تیرە و هۆزەکانی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا بە فیت و دەست تێوەردانی عوسمانی و ئێران پەرەی ساند.

ئەو پاشا عوسمانییانەی لە کوردستان ئاغایەتییان دەکرد، بۆ بەگژیەگداکردنی تیرە و هۆزەکانی کورد کەڵکیان لە زۆر ڕێگای جۆراوجۆر وەردەگرت و بەم ڕەنگە تۆوی دووبەرکی و ناکۆکییان لە نێوان نەتەوەیێکی برای یەک و هاوخوێندا چاند و لەدژ یەکدییان بە شەڕدان، بەنموونە لە ساڵی ١٥٨٦دا فەرهاد پاشای وەزیر بەدەستی ئەنقەست هۆزی دونبولی و مەحموودیی بەگژیەکدا کرد. بدلیسی دەنووسێ: «لەو شەڕەدا لە هەشتا کەس پتر کوژران» (٧٦، ٣١٦ - ٣١٧). نەزەر بەگی سەرۆکی هۆزی دونبولیش لەم شەڕەدا کوژرا. قلیچ بەگی برای هەرچەندە لە بارەی ئەم مەسەلەیەوە شکاتیشی کرد، بەڵام هیچی بۆ بە هیچ نەکرا. بدلیسی نووسیویە: «ئەو کاتی شکاتەکە خرابووە پێش چاو منیش تێیدا هاوبەشیم دەکرد. فەرهاد پاشا بۆ دیزە بەدەرخۆنەکردنی کارەکە ناوبژیی لێ دەکردن و ئاشتی دەکردنەوە». (٧٦، ٣١٧)

به تێکڕایی، له پاش بۆ یەکەم جار دابەشکرانی کوردستان (١٥١٤) ئەم جۆره ڕووداوانه له مێژووی کورددا بووبوون به شتێکی خواسایی. سیاسەتی خراپی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی هەردووکیان بەرانبەر به گەلی کورد لەلایەن شاکانی ئێرانیش و سوڵتانەکانی عوسمانییەوەیش هەر وەکو خۆی بەردەوام بوو. هەر لەبەر ئەمەیش بوو ئەم سیاسەتەی که له سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە دەستی پێ کردبوو، سەرۆکه کوردەکانی له پێناوی مافی سەربەخۆییی خۆیاندا خستە سەر خەباتێ که ساڵای ساڵ پێوه چوو و نەبڕایەوە.

سەروساختی سەفەوییەکان لەگەڵ کورددا[١٧]

لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا، باری ئابووری - کۆمەڵایەتی و سیاسی لە وڵاتی ئێرانی دراوسێی کوردستاندا تا بڵێی تووش و نالەبار بوو. وڵاتی ئێران بەش بەش کرابوو، هەر بەشەی بووبوو بە وردە دەربەگایەتییێک بۆ خۆی. ئەو شەڕوشۆڕانەی لە نێوان ئەم دەرەبەگایەتییانەدا ڕوویان دەدا نەک هەر بووبوون بە کۆسپ لە پێش یەکگرتنێکی سیاسیی وڵاتەکە، بگرە پێوەندیی نێوخۆی وڵاتەکەیشی کرژ و تووش و دژوار دەکرد و گەشەکردنی بازرگانیی گۆج دەکرد. شار و گوند لە ئاکامی شەڕوشۆڕی نێوخۆی دەرەبەگایەتی بەتاڵان و بڕۆ دەچوون، خەڵکی وڵات ساف لە ساف ڕووت دەکرانەوە. بەم پێیەش ژیان و گوزەرانی زەحمەتکێشانی شار و گوندیش تا دەهات تووش و دژوارتر دەبوو. نارەزاییی تێکڕای خەڵک لە دژ فەرمانڕەواییی ئاق قۆیونلووان پتری پەرە دەستاند. لەم سەروبەندەدا فەرمانڕەواییی ئاق قۆیونلووان نەیدەتوانی دوایی بەم بارە نالەبارە بێنێ، چونکە ئەو فەرمارەواییە تەنیا هەر ناوەکەی مابووەوە.

بەم ڕەنگە، دەق لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا کاری لە ڕووی سیاسییەوە یەکخستنی وڵات و دەوڵەتێکی مەرکەزیی یەکگرتوو هێنانە گۆڕێ وەک ناچارییەکی مێژووینە زەق و زۆپ لە پێشێ قوت بووبووەوە. هەر لە ڕۆژگارێکی وا تووش و چەتووندا بوو کە شاسمایلی سەفەویی یەکەم کەوتە سەر کەڵکەڵەی لە ئازەربایجان دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ. شاسمایل لە باوکەوە، خۆی بەسۆرە و تۆرەی ئیمامی عەلی و پێشەوای شیعە و لە دایکەوە دایکی شاسمایل، عالەم شا بەییم (بەگم) کچی حەسەن بەگی ئاق قۆیونلوو بوو، خۆی بە میراتگری ڕاستەقانیی بنەماڵەی ئاق قۆیونلووان دادەنا. شاسمایل لە پێناوی هێنانەگۆڕێی دەوڵەتێکی تازەکوورەی بەهێز دەستی بە تێکۆشان و خەبات کرد و لە ساڵی ١٤٩٩دا لەگەڵ هاودەست و پەیڕەوانیدا

هاتنە شاری ئەردەبیل. لە پاش ساڵێک، بەیارمەتی و کۆمەکی حەوت هەزار دەروێشەوە، شیروان شا فەڕووخی یەساری بەزاند. هەر لەو ساڵەدا لە پاش شەڕوشۆڕێکی خوێناوی توانیی باکۆیش باوێتە سەر قەڵەمڕەوی خۆی. ئەو لەو شەڕەدا کە لە گوندی شەروور ڕووی دا ئەڵوەند میرزای ئاق قۆیونلووی بەزاند و سەروەت و سامانێکی لە ڕەوەئەسپ و ماین و پەز و ماڵات و ڕەشەوڵاخ و نەختینەی زۆر وەدەست هێنا. ئەڵوەند میرزای بەزیو هەر هێندەی بۆ لووا هەڵێتە ئەرزنجان. شاسمایلی سەفەوی لە ساڵی ١٥٠١دا چووە ناو تەورێزەوە و بەوپەڕی تەنتەنە و هەیت و هووتەوە بانگی شاهیەتیی خۆی ڕاهێشت.

ئیدی بەم جۆرە ئەوەبوو دەوڵەتی سەفەوی لە ئازەربایجان هاتە گۆڕێ و ئەم دەوڵەتە یەکسەر مەزەبی شیعەی کرد بە ئاینی ڕەسمیی خۆی و لەم ڕووەوە فەرمانی بەڕەسمی زانینی لەلایەن شای سەفەوییەوە بۆ دەرچوو. شاسمایلی یەکەم لەم دەوڵەت دامەزراندنەدا تیرە و هۆزە تورک زمانەکانی ئوستاجلوو و شاملوو و تەکەلوو و زولقەدەر و ئەفشار و قاچار (قاجار)ی بەیارمەتی و کۆمەگەوە هاتن و هەر ئەمانە سپای قزڵباشیان پێک هێنا. ئەم تیرە و هۆزانە لە هەموو وڵات داگیرکارییەکانی شادا هاوبەشییان دەکرد و هەریەکەیان لەسەر یەکێ لەو وڵاتانەی داگیر دەکران بەسەرۆک دادەندرا. ئەم سپای قزڵباشە کە لەلایەن شاسمایلی یەکەمەوە دامەزرێندرابوو هێزەکەی لە بنەڕەتدا لە لەشکری پیادە و بە زۆری سوارەی تیر و کەوان و شیر و نێز و تەورزین و نەجاخ و مەتاڵ بەدەست پێک هاتبوو.

بەم تەرزە، شاسمایلی سەفەویی یەکەم لەم سپا گەورە شەڕکەرە و لەو سۆفی و دەروێشانەی، کە بۆ لە ئێران و ئازەربایجان دامەزراندنی دەوڵەتێکی یەکگرتووی خڕ کردبوونەوە کەڵکی وەرگرت. بدلیسی دەنووسێ: «شیعەکان هەر کە ناوبانگ و ئازایەتیی شاسمایلیان بیستەوە لە سووریە و لە تورکیا و لە کوردستانەوە لێشاویان هێنا، هەموو لە ژێر ئاڵای سەفەوییەکاندا خڕ بوونەوە و یەکیان گرت» (٧٦, ٦٩). شاسمایل پشت بەم هێزە گەورە لە ڕووی

شەڕەنگێزی و بیروبڕواپتەوی و ورەبەرزییەوە چەکدارە، لە ساڵی ١٥٠٢دا لەو شەڕەدا کە لە نزیک هەمەدانەوە ڕووی دا سوڵتان مورادی ئاق قۆیوونلووی بەزاند، بەپێی زانیاریی سەرچاوەکان دە هەزار کەس لە ئاق قۆیوونلووەکان لەم شەڕەدا کوژران و زۆریشان لێ بەدیل گیران (٥٩، ٦٨، ١٣، ٨٣).

شاسمایلی یەکەم لە ساڵی ١٥١٠دا لە شەڕێکدا کە لەگەڵ ئۆیز بەگ شێبەک خانیدا (شەیبانی خانیشی پێ دەگوترێ) کرد بەسەرکەوت و شێبەک خانی بەزاند و لەگەڵ داگیرکردنی خۆراساندا، شارەکانی مەرو و بەڵخ و هەراتیشی داگیر کرد.

بەم جۆرە شاسمایلی یەکەم لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا بەسەر برێ دەرەبەگدا کە لە ئازەربایجان و ئێراندا ڕەگیان داکوتابوو زاڵ بوو و سەرکەوت. هەرچی زەویوزارێکی وەدەست هێنابوو، هەمووی بەشێوەی تیوول لە سەرکردەکانی قزڵباش بەش کرد. شەست کەس لەو ٧٤ میرانی ویلایەت و ئەیالەتانەی کە لە ناوەندی سەدەی ١٦هەمەوە بوون بەدەستدا و گوێ بەفەرمانی سەفەوییەکان ئازەربایجانی بوون. شاسمایلی یەکەم لە ساڵی ١٥٠٤دا کاغەزی بۆ سوڵتان بایەزیدی دووەم دەنووسی و داوای لێ دەکرد، ڕێگا لەو دەروێشانەی لە سۆرە و تۆرەی سەفەوییانن و بۆ زیارەتی ئەردەبیل دێن نەگرن. لەم بارەیەوە لە «مونشەئاتی سەلاتین»دا نووسراوە: «سوڵتان بایەزیدیش وەڵامی شاسمایلی دەدایەوە کە مەبەستی زۆر لەو دەروێشانەی بەتەمای زیارەتی ئەردەبیلن، زیارەت نییە، بگرە مەبەستیان لە سەربازی هەڵاتنە، ئەگەر بۆ ئازەربایجان هاتنیان هەروا بۆ پێنج و دوو ڕۆژێ بێ قەی ناکا» (٩٨، ٣٤٥ – ٣٤٦). ئەم کاغەز بۆ یەکدی ناردنەی شاسمایلی سەفەوی و سوڵتان بایەزید بوو بە سەرەتای ئەو شەڕوشۆڕە گەورە و خوێناوی و تێکگیرانە مەزەبییانەی کە لە دوارۆژدا ڕوویان دا. شیعەکانی وڵاتی عوسمانی لەم کارەی شاسمایلی سەفەوی بەخۆکەوتن و گیانیان گەشایەوە و ورە و زاتیان بزووت و لە دژ فەرمانڕەواییی سوڵتان سەرەڕۆییان کرد و ڕاست بوونەوە.

شا بۆ ئەوەی شیعەکانی سەربەخۆی بۆ ئازەربایجان بێنێ، نوور عەلی خەلیفەی ڕوومڵووی بۆ ئەو ناوچانە نارد. خەلیفە هەرکە گەیشتە هەرێمی قەرە حەسار چوار هەزار سواری لەو شیعانەی لە دژ سوڵتان ڕاپەڕیبوون لەگەڵ ماڵ و خێزانەکانیاندا کەوتنە یەک و یەکیان گرت (٥٩ ، ١٣٥) . خەلیفە لە گەڕانەوەدا برێ لە ویلایەتەکانی، لەمانە ئەرزنجان و مەلاتیە و خونس و زۆری دیکەی تالان کرد (١٣٥, ٥٩) . ئیدی هەر لەو دەمەوە، واتە لە ساڵی ١٥٠٦ەوە شا شالاوی وڵات داگیرکردنی لە سنووری ئازەربایجان و ئێران ترازاند و خۆی بۆ داگیرکردنی وڵاتی کوردستان و ئەرمەنستان و گورجستان و عیراقی عەرەب ئامادە کرد. شا بۆ یەکەم جار ملی لە داگیرکردنی کوردستان نا، چونکە خۆی بە خاوەنی هەق بەدەست و ڕاستەقانیی برێ لەو ویلایەتانەی کورد کە لەلایەن ئاق قۆیوونلووەکانەوە داگیر کرابوو دەزانی.

تالانکردنی ویلایەتەکانی کوردستان بەدەست قزڵباشان یەکەم دەستوەشاندنی دەوڵەتی سەفەوی بوو کە گەلی کورد بەچاوی ئومێدەوە تەماشا دەکرد و وای لێ چاوەڕوان نەبوو. هەر لە پاش ئەوە شاسمایلی سەفەوی میرنشینەکانی کوردستانی یەک لە دوای یەک داگیر کرد و بە سەرکردە قزڵباشەکانی سپاردن (٧٦, ١٢٤ ـ ٤٠٧) . بە پێی سەرچاوەکان، شاسمایلی سەفەوی لە سەرەتای حوکمڕانییدا (لە ساڵانی ١٥٠٠ ـ ١٥١٠) خۆی بە برێ داگیرکارییەوە خەریک کردوو و لە پێنج شەڕی گەورەدا بەسەر کەوتووە (٨, ٧٥) . هەر لەم سەروبەندەدا، شاسمایلی سەفەوی جگە لە وڵاتی ئازەربایجان و ئێران بەشێکی زۆری کوردستان و بەغدایشی داگیر کردووە (٣٩٢, ٩٢). لەم سیاسەتەی شاسمایل گەلی کورد لەچاو گەلەکانی دیکە پتری زەرەر و زیان لێ کەوتووە.

کارل مارکس شاسمایلی سەفەویی یەکەمی بە حوکمڕانێکی داگیرکەر لە قەڵەم دەدا و دەنووسێ: «ئەو، لە ماوەی چواردە ساڵ حوکمڕانییدا چواردە ئەیالەتی گرتووە» (١, ٢٠٦) . ئەم سیاسەتەی شایەکانی سەفەوی لەسەر دەڕۆیشتن تا دوادوای سەدەی ١٦هەم پێوە چووە و بەردەوام بووە. ئیسکەندەر

مونشی دەنووسێ: « شاسمایلی دووەم هەر یەکە لە میرانی تیرە و هۆزەکان ناوچەیێکی پێ دەبەخشی و بۆ کوردستانی دەنارد. بە نموونە ویلایەتی ئەلەشگەری بە سوولاق حوسەین تەکەلوو بەخشی و بۆ کوردستانی نارد» (٢١٢،٧٦). ئەم مەیلە لە شاسمایلی یەکەمدا زۆر خەست و خۆڵتر بوو. هەر لەبەر ئەمەیشە لە سەرەتای فەرمانڕەواییدا بە هێزی چەک دەستی بە داگیرکردنی کوردستان کرد. بدلیسی دەنووسێ: «ئەو ویلایەتی دیاربەکر و مووسڵ و سنجاری داگیر کرد. بۆ داگیرکردنی ویلایەتی جزیریش لەشکری نارد» (٧٦ , ١٢٤). ئیدی بەم ئاوایە، شاسمایلی سەفەویی یەکەم کە خۆی بەیەکەم داکۆکی لێکەر و لەسەرکەرەوەی شیعە دەزانی، بۆ بەربەرەکانێی سوڵتانەکانی عوسمانی، مەبەستی بەزۆر داگیرکردنی خاکی کوردستان و بە ناوە گوایە لە یاخی (مێژوونووسانی سەردەم کوردی لە نیشتمانی خۆ داکۆکیکەریان بە یاخی ناو دەبرد) خاوێنکردنەوەی ئەم وڵاتەی هێنایە پێشەوە.

١- بە پێی بیروبڕوای ڕەشید یاسەمی مەبەست لەم سیاسەتەی شا ئەوە بوو، ئەو دەستووری خێڵەکییەی کورد لەناو بدا (٦٩ , ٢٠٣). بەڵام لە ڕاستیدا شا دەیویست بەهەر نرخێ بێ فەرمانڕەوایی خۆی بپارێزێ و لە داگیرکردنی کوردستان سیاسەتی داگیرکاری خۆی بچەسپێنێ، نەک پایدۆست بەڕێژیمی میرایەتیی خێڵەکیی کورد بدات. هەر لەبەر ئەمەیش بوو هەردوو دەوڵەتە داگیرکەرەکە ڕووبەڕووی بەربەرەکانێی جیدیی گەلی کورد دەبوون.

٢- لە سەرێکی ترەوە، چ دەوڵەتی سەفەوی و چ دەوڵەتی عوسمانی نەک هەر مەبەستیان ئەوەبوو بناخەی دەستووری میرایەتیی هۆزەکی کوردان لەبەر یەک هەڵتەکێنن، بگرە سیاسەتی خاکی کوردستان بە نەجیوزادەی خۆدان و لەناوبردنی گەلی کوردیان بەکار دەهێنا، کوردیان وەدەر دەنا و پیاوی خۆیان لە جێیان دادەنا.

ئیتر بەم جۆرە ئەو سیاسەتەی سەفەوییەکان لە سەرەتای سەدەی

١٦هەمەوە لەسەری دەرۆیشتن هیچ ئاکامێکی چاکی بۆ سەفەوییەکان لێ نەکەوتەوە. هەرچی سوڵتان عوسمانییە لەم هەلومەرجە کەڵک وەدەست هێنەکان بوون و هەر لە سەرەتاوە سیاسەتێکی بەدەک و دەهۆ و فێڵبازانەیان بەکارهێنا و خۆیان بە پاسەوانی گەلی کورد و لەسەر هەڵدەی کورد و بە یەکەم لایەنگری مەزهەبی سوننی لە قەڵەم دا. لەدوای ئەمە کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕ و مۆڵگای پێشبڕکێی مەزەبیی هەردوو دەوڵەتەکە، بە تێکڕایی، سەروکاری شاسمایلی یەکەم لەگەڵ کورددا تا بڵێی خراپ و ناهەموار بوو.

لە پاش شەڕی چاڵدێران (١٥١٤) بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەدەست سەفەوییەکانەوە و بەشی ڕۆژئاوایشی بەدەست دەوڵەتی عوسمانییەوە مانەوە (١٠, ٣٠).

شاسمایلی سەفەوی ئەیالەتی ئەردەڵانی کرد بە مەڵبەندی تێدا کۆکردنەوەی خەرج و باجێ کە لە میرانی کورد کۆ دەکرایەوە و نێوی لێ نا (خەزێنەی ئەردەڵان). شا سپاییێکی جیاوازییشی لە کورد پێک هێنا و نێوی سپای کوردستانی لێ نا. دەبوا سپای کوردستان لە شەڕە هەرە گەورە و سەختەکاندا بەشداریی کردبا. بەو جۆرەی حەسەنی ڕوملوو نووسیویە، ئەو سپای کوردستانەی بۆ بەزاندنی ئاغا محەمەدی ڕوو ئەفسوون کە لە دژ فەرمانڕەواییی سەفەوییەکان ڕاست بووبووەوە ناردرا بوو (١٧٣, ٥٩) بەسەرکەوتنەوە گەڕابووەوە.

ئیتر شاسمایلی سەفەویی یەکەم، بەمە بنەمای بەستنەوەی سەرپاکی دەرەبەگەیەتییەکان بەیەک مەڵبەندەوە و لە ڕووی سیاسییەوە یەکخستنی وڵاتەکە و دامەزراندنی دەوڵەتێکی مەرکەزیی ڕۆنا. ئەمەش لەچاو سەردەمی خۆی هەنگاوێ بوو بەرەوپێش نرا. بەڵام بە دووروودرێژی دەوامکردنی ئەو شەڕوشۆڕانەی لە دەرەوەی وڵاتەکەدا، واتە، لە عیراقی عەرەب و ئەرمەنستان و گورجستان و بە تایبەت کوردستاندا و تالان و چەپاودانی خەڵکی ئەم وڵاتانە لەلایەن قزڵباشەکانەوە لایەنی هەرە خراپی سیاسەتی دەوڵەتی شاسمایلی سەفەویی یەکەم بوو. ئەم سیاسەتە دوای مەرگیشی، میراتگرانی

هەر بەو پێودانەی لەسەر ڕۆیشتن و بەردەوام بوون.

برێ لەو سەرکەوتنە گەورانەی شاسمایلی یەکەم لە تەمەنی لاوێتیدای وەدەست هێنابوون ئارەزووی ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە و بەربڵاو دروستکردنی تێدا هێنابووە گۆڕێ. بۆ بەجێهێنانی ئەم نیازەش تەنیا هەر ئەوەبوو پشت بە شیعە ببەستێ کە بە یەکە هێزی دەزانی، هەر لەبەر ئەمەیش بوو کە لە بەرایی فەرمانڕەواییدا، (١٥٠٤) لەسەر «بەگوێ نەکردنی» ئاین و مەزەب خەڵکێکی زۆری لە شاری تەورێز بە هەڵاواسین داوە. شاسمایلی سەفەوی یەکەم هێند لە خۆی بایی بوو بە لەشکرێکی کەمەوە بە بێ هیچ خۆسازکردنێ بە گژ لە شکرێکی دوو سەت هەزار کەسیی عوسمانیدا چوو و لە ئاکامدا بەزی و بە ژێر کەوت. کاتێکیش سپای عوسمانلی شاری تەورێزیان چۆڵ کرد، شا هاتە ناو تەورێزەوە و خەڵکەکەی گوایە، لەبەرئەوەی بەربەرەکانێی عوسمانییان نەکردبوو، سزادان (١١٣, ١٨١).

لەبەر هەندێکە، شاسمایلی سەفەوی لەو سیاسەتەیدا کە بەرانبەر بە کوردستانی بەکار هێنا ڕێگای بە ڕوودانی هێندێ هەڵە دا و سەرەنجام سەرۆک هۆزەکانی کورد لەگەڵ عوسمانییەکاندا یەکیان گرت و پڕوپاڵانتە لە دژی سەفەوییەکان پەرەی سەند.

بەکارهێنانی سیاسەتی چەوت و چێڵ و خراپی شا لە دژ سەرۆک هۆزەکانی کورد لە سەرای سوڵتانی نزیک خستنەوە و بەمە بناخەی ئەو شەڕانەی لە کوردستاندا درێژەیان کێشا دامەزرا (٧٦, ٤١٦).

ئیدی بەم تەرزە هەردوو دەوڵەتەکە، بۆ بەرژەوەندیی خۆیان تیرە و هۆزەکانی کوردیان لەیەک ڕاست کردەوە و بە گژیەکدیاندا کردن. ئەم سیاسەتە لە سەردەمی (١٥٢٣ـ ٢٤ـ ١٥٧٦) شا تاماسپی یەکەمدا بە شێوەیێکی توندوتیژ دەوامی کرد. هەر لەبەر ئەمەیش لە سەرەتایەکانی فەرمانڕەواییی ئەودا، چ لە ناو وڵاتەکەی خۆیاندا و چ لە دەرەوەی وڵاتەکەیانەوە برێ یاخی بوون لەدژ سەفەوییەکان ڕوویان دا. هەر لەو سەردەمەدا میر زولفوقاری سەرۆکی هۆزی کەڵهوڕی کورد بە کۆمەک و

یارمەتیی ئەو کوردە شەڕکەرانەی لە دەوروبەری لوڕستان بوون قەڵای بەغدای گرت و فەرمانڕەواییێکی سەربەخۆی کوردی لێ دەمەزراند (٨٣, ١٠ـ ١٢). بەڵام لەساڵی ١٥٢٩دا لەلایەن شاتاماسپەوە بەزی و بەژێر کەوت.

بەگوێرەی زانیاریی سەرچاوەکان، هەر لەو ساڵەدا ئوێلمە تەکەلوو، بەگلەربەگی تەورێز بە لەشکرێکی حەوت هەزار سوارەوە لە دژ شاتاماسپ ڕاست بووەوە و خەزێنەکەی شای لە شاری تەورێزەوە وەدەست هێنا و ماڵ و سامانی دارا و دەوڵەمەندەکانی سەرلەبەر مووسادەرە دەکرد. بەڵام لەبەرئەوەی زۆری پێ نەچوو لەشکری شا بەسەریدا زاڵ بوو، ناچار بەرەو ئەیالەتی وان هەڵات و گوێ بەفەرمانیی خۆی لە سوڵتان ڕاگەیاند (٨٣, ١٢, ١٨, ٧٦, ٤١٨). ئەم جۆرە ڕووداوانە پێوەندیی نێوان عوسمانی و ئێرانی پتر توندوتیژ و گرژتر کرد، هەر لەبەر ئەمە، تەنیا لە سەردەمی فەرمانڕەواییی شا تاماسپی یەکەمدا دەوڵەتی عوسمانی چوار جاری هەڵکردووەتەوە سەر ئازربایجان. چ لە سەروبەندی شەڕ و چ لە وچاندانێکی کاتەکیدا نەتەوەکانی کورد و ئەرمەنی و گورجی لەلایەن ئەم دوو دەوڵەتە داگیرکەرەوە تالان و بڕۆ کراون و وڵاتەکانیان بوون بە مەیدانی شەڕوشۆڕ.

لە ساڵانی ١٥٣٢ ـ ١٥٣٤دا کاتێ سوڵتان سولەیمانی غازی یەکەم هێرش و دووەم هێرشی بۆ سەر ئازەربایجان کرد ئەو قزڵباشانەی وەدووی لەشکری دژمن کەوتبوون و ڕاویان دەنان، چوونە نێو کوردستانەوە. بەپێی زانیاریی سەرچاوەکان شەڕەکە لە نێوان هەردوو لەشکرەکەدا بۆ یەکەم جار لە ویلایەتی ئەرجیش دەستی پێ کرد. حەسەنی ڕووملوو دەنووسێ: «لەم شەڕەدا سینان پاشا کوژرا و قزڵباشەکان قەڵاکەی ئەرجیشیان گرت و بە کوڕەکەی ئەحمەد سوڵتان سۆفی سپێردرا» (٥٩، ٢٦٠, ٧٤, ٦٩).

شا تاماسپی یەکەم لە ساڵی ١٥٣٣دا بە لەشکرێکی پێنج هەزار و چوار سەت کەسییەوە چوونە ناو کوردستانەوە و گرتنی میرنشینەکانی عادیل جەواز و ئەرجیشی لە کتێبەکەیدا نووسیوە (٨٣, ٣٤, ٣٩). هەر لەو سەروبەندەدا ویلایەتەکانی کوردستان یەک لە دوای یەک تالان کران.

بە گوێرەی «شەرەفنامە»، لە ساڵی ١٥٣٤دا شا تاماسپ ویلایەتەکانی ئەخلات و مووش و برێ ویلایەتی دیکەی کورد لە لایەن بەدرخان ئوستاجلووەوە تالان کراون (٤٤٢,٧٦). بەڵام لەشکرەکانی شا تووشی بەربەرەکانێی توندوتیژی گەلی کورد هاتوون. هەر لەبەر هەندێکەیش شەڕکەرانی لە زێد و نیشتمانی خۆ داکۆکیکەری ئازای کورد بەوپەڕی دڵڕەقییەوە مەحکەمە دەکران و دیوانیان بۆ دەگیرا. بدلیسی دەنووسێ، کاتێکی شا تاماسپ لە ساڵی ١٥٣٤دا قەڵایەکەی ئەرجیشی گرت، شەست کەس لەوانەی داکۆکییان لە قەڵایەکە کرد و لە دژ لەشکری شا ڕاپەڕین، لە تیرەی بەختی بریندار کران و بەدیل گیران. بەوپەڕی بێ بەزەییەوە، شا فەرمانی پێست گوروون و بە ئازار و ئەشکەنجەوە کوشتنیانی داوە (٤٤٢,٧٦).

ئەم هەموو ئەشکەنجە و ئازاردانە نەیدەتوانی بوونی نەتەوە و نژادی کورد لە نێو بەرێ. بەپێی زانیارییەکی لە «شەرەفنامەدا» نووسراوە، شاتاماسپی یەکەم بۆ ئەوەی بابانەکان بکا بە پیاوی خۆی سێ جاری لەگەڵدا بەشەڕ هاتوون، بەڵام لە هەموو جارێکدا بەزیوە و ژێرکەوتووە (٢٨٣,٧٦). حەسەن ڕوملوو دەڵێ: « شا تاماسپی یەکەم لە ساڵی ١٥٣٩دا بەهرام میرزای بۆ تالانکردنی کوردستان نارد. کوردستان تالان کرا و قزڵباشەکان بە تالانی گەورە و گرانەوە بۆ تەورێز گەڕانەوە» (٢٩٣,٥٩). هەر لەو ساڵەدا شاتاماسپ ویلایەتەکانی عادیلەجەواز و ئەرجیش و ئەخلاتی تالان کرد و قەڵای بارگیری گەمارۆ دا و پاش مانگێ گەمارۆدان قەڵایەکەی گرت و بە دیوانی ئەمیر مەعسووم بەگی سەفەویی سپارد (٧٦,٢٣٣ ـ ٢٣٤).

ئیتر بەم ئاوایە، بەدرێژاییی سەدەی ١٦هەم و پاش ئەو سەروبەندەش سیاسەتی تالانکردنی گەلی کورد و بەرباد و پەرێشانکردنی کوردستان لە لایەن دەوڵەتی سەفەوییەوە مێژوونووسانی دەرباریش ددانی پێدا دەنێن.

حەسەن ڕوملوو دەڵێ: «قزڵباشەکان بە فەرمانی شا تاماسپ هەر فیتنەکارێکی تورکیان، لەهەر جێگایێ وەگیر کەوتبا بێ سێ و دوو دەبوا

بیکوژن» (٣٠٦، ٥٩). یەکێ لە هۆیەکانی ئەم سیاسەتە خراپەی شا کە لە هەق گەلی کوردی بەکاری دەهێنا ئەوەبوو چونکە سوننی مەزەب بوون. چونکە ئەو ڕۆژگارە، شاکانی سەفەویش و سوڵتانەکانی عوسمانیش ئەو شەڕی داگیرکارییەی لە دژ یەکدییان دەکرد نێوی «جیهاد»یان لێ نابوو.

هەر لەبەر ئەوەش بوو قزڵباشەکان کوشتنی کورد و تالان و بڕۆکردنیان بە فەرمانێکی ئاینی دەزانی. وێڕای ئەمەیش هەردوو دەوڵەتەکە ئەم سیاسەتەیان بەرانبەر بە نەتەوەی ئەرمەنیش و گورجیش درێژە پێ دەدا و لەسەری دەڕۆیشتن، تەنیا هەر لە ساڵی ١٥٤٠ ـ ١٥٥٤ شاتاماسپ چوار جارانی هەڵکوتایە سەر گورجستان. حەسەن ڕووملوو دەنووسێ: «لە کاتی هەڵکردنەسەر و هێرشبردندا ئەو گورجییانەی پەنایان بۆ کەژ و کێو و کەنیسەکان بردبوو، هەرچییەکیان هەبوو و نەبوو لەلایەن لەشکری ئیسلامەوە تالان کرا و چەندین هەزار کەس لە گورجیی کافر بۆ جەهەندم نێردران» (٣٥٢، ٥٩).

ئیدی بەم جۆرە، ئەم شەڕانەی لە دژ گەلەکانی کورد و ئەمەنی و گورجی دەست پێ کرابوون هەرچەندە بە ناوی دین و مەزەبەوە پەردەپۆش دەکران، بەڵام لە بنەڕەتدا خزمەتی نیازی داگیرکاری و تالانکارییان دەکرد.

لە ساڵی ١٥٤٨دا کاتێ سوڵتان سولەیمانی غازی سێ جارانی هەڵکردە سەر ئازەربایجان دیسان کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕ. ئەیالەتی دیاربەکر بوو بە مۆڵگەی سپای دەوڵەتی عوسمانی و ئەیالەتی ئەرزنجانیش بوو بە مۆڵگەی قزڵباشەکان. ئەم لەشکرە داگیرکەرانەی لەم شوێنانەدا مۆڵیان خواردبوو میرنشینە کوردەکانیان یەک لەدوای یەک تالان و بڕۆ دەکرد. بەگوێرەی سەرچاوەکان هەر لە کاتی ئەو شەڕ و شالاو هێنانەدا ئەو دەستە قزڵباشانەی ئیسماعیل میرزا و سوڵتان قاجاری گوێگجە سەرکردایەتییان دەکردن لە ناوچە و هەرێمەکانی ئەرزەڕۆم و فارسدا، لە حەوت هەزار کەسیان پتر کوشتبوو. حەسەن ڕوومڵوو دەڵێ: «ئەم کوژراوانە پێنج هەزار کەسیان پتر لەو کوردە کرێکار و سنعاتکارانە بوون کە بە زۆری زۆردارەکی لە ویلایەتە

جیاوازەکانی کوردستانەوەیان خڕکردبوونەوە و بەگەڵ سپا خرابوون. لەو سەردەمەدا شاقولی ئەفشار کە تالانکردنی ویلایەتی ئەخلاتی پێ سپێردرابوو، پێنج هەزار ئەسپ و هەزار سەرمەڕ و پەنجا هەزار سەر مانگای بەتالان هێنابوو» (٧٣،٤٧ , ٣٣١،٥٩).

شا تاماسپی یەکەم ددان بە تالان و بڕۆکردنی میرنشینە کوردەکان لەلایەن قزڵباشەکانەوەدا دەنێ و دەنووسێ : « بۆ ڕاوەماسی دەچووین، لە ڕێگا تووشی بیست کەسی پیادە هاتین، لێمان پرسین، کێن، گوتیان، خەڵکی خونسین، میرنشینەکەمان بە جۆرێ تالان کراوە، ئەگەر لەوێ مابایینەوە لە برسان دەمردین. ئەوەتا بۆ دیاربەکر دەچین. شا دەنووسێ، بۆ حاڵیان گریام و بێزم لە سەوەوکاری ئەم کردەوانە هاتەوە کە ئەلقاس میرزا بوو» (٥٨ , ٨٣).

ئیدی بەم ڕەنگە لە سۆنگەی ئەوەی نەتەوەی کورد دراوسێی دوو دەوڵەتی گەورە و داگیرکەر بوو کارەکە تەنیا بە تێداچوونی سەر و تالانکردنی سەروەت و سامانەکەی نەدەبڕایەوە، بگرە وڵاتەکەشی وێران و بەرباد دەکرا و داری بەسەر بەردیەوە نەدەما . حەسەن ڕووملوو دەنووسێ: «خۆ ویلایەتی ئەرزنجان هەر بەجارێ لە ژێر سمی ئەسپی لەشکری شادا کاول و خاپوور کرا ، شارەکە ئاگری تێ بەردرا و تالان کرا و خاکی ئەو وڵاتە بەبای فەنا درا » (٥٩ , ٣٣٤). هێندێ لە مێژوونووسانی سەردەم بەکۆمەڵ قەلارکردنی کورد و ساف لەساف تالان و بڕۆکردنی وڵاتەکە و بەوپەڕی وێرانی و پەریشانی گەیاندنی بە نموومەی کەڵەمێردایەتی و قارەمانیەتیی سپای شا و سوڵتان لە قەڵەم دەدا .

حەسەن ڕووملوو لە باسی ڕووداوەکانی ساڵی ١٥٤٨ دەنووسێ، «شا لەشکری کردە سەر ویلایەتەکانی ئەخلات و گوێزەل دەرە و عادیلجەواز و خۆیشی هەڵی کردە سەر مووش و وای وێران کرد ئاسەوارێ لە خانووبەرە و دەغڵ و دان نەما » (٥٩ , ٣٣٣). هەر لەو ڕۆژگارەدا ویلایەتی خەرپووتیش تالان کراوە. ئیتر بەم جۆرە کوردی بەزۆر بۆ نێو ڕیزی لەشکری هەردوو دەوڵەت ڕاکێشراو دەبوو بە گوڕی و گاوگەردوونی شەڕی داگیرکاری و خاکی کوردستانیش بەتالان و بڕۆ دەچوو.

لە ئاکامی ئەوەی پاش شەڕی چاڵدێران سەرۆکەکانی تیرە و هۆزە کوردەکان کەوتنە ژێر تەئسیری عوسمانی و ئێرانەوە گەلێکی برا و هاوخوێن بوون بە دوژمنی باب کوشتەی یەکتر. لە ساڵی ١٥٥١دا بەفیتی حوکوومەتی سوڵتان هۆزی مەحموودی بەسەر هۆزی دونبولیی ناوچەی خوویدا دەدەن و سەرۆکی هۆزی دونبولی حاجی بەگی دونبولی دکوژرێ.

شاتاماسپیش بۆ وەڵامدانەوەی ئەمە مەعسووم بەگی سەفەوی و شەمسەدین خانی بدلیسی بۆ تاڵانکردنی کوردستان دەنێرێ. حەسەن ڕووملوو دەنووسێ: «لە کاتی ئەم هێرشەدا ویلایەتەکانی ئەرجیش و بارگیری و مووش و ئەخلات و عادیلەجەواز، سەرلەبەر تاڵان کراون و لە چوار سەت کەس زێتر کورد کوژران» حەسەن ڕووملوو درێژە بە قسەکانی دەدا و دەڵێ: «تەنیا هەر لە ویلایەتی ئەخلات سی هەزار سەرمەڕ و دە هەزار سەرمانگا و گامێش و هەزار ئەسپ بە تاڵان هێندراون» (٣٥٨, ٥٩).

لە ساڵی ١٥٥٢دا تاڵانکردنی کوردستان دیسان دووبارە بووەوە. بە گوێرەی نووسینی حەسەن ڕووملوو، هەر لەو ساڵەدا شا تاماسپ شازادەی ئێرانی بۆ تاڵانکردنی ویلایەتە کوردەوارییەکان ناردووە. لە ئاکامی شاڵاوبردندا کوردێکی زۆر کوژران و هەرچییەکیان هەبووە و نەبووە چەپاو دراوە و بەتاڵان ڕۆیشتووە. مێژوونووسی نێوبراو دەنووسێ: «قزڵباشەکان بەمێگەلەمەڕێکی زۆر و ڕەوە ئەسپێکی فرە و تاڵانییەکی ترەوە گەڕانەوە» (٣٧٢, ٥٩).

قازی ئەحمەدی قەزوینیش کاتێ دێتە سەر باسی ڕووداوەکانی ئەو ساڵانەی کوردستان، لەبارەی گرتنی قەڵای ئەخلات و گەمارۆدانی قەڵای ئەرجیش لەلایەن لەشکری شاوەی نووسیوە (١٠٠, ٣١٠). لە ساڵی ١٥٥٢دا سوڵتان سولەیمانی غازی بۆ چوارەم جار هێرشکردنە سەر ئازەربایجان خۆی ئامادە کرد. شا تاماسپ هەر کە بەم خەبەرەی زانی بۆ ئەوەی شەڕەکە بخاتە کوردستانەوە، لە ساڵی ١٥٥٣دا هێرشی کردە سەر ئەو وڵاتە. شا ویلایەتی ئەخلاتی کرد بە مۆڵگەی سپاکەی و لێرەوە هەڵی دەکوتایە سەر

ویلایەتەکــانی دیکەی کــوردســـتــان. بەپێی نووســینی حــەســەن ڕوومـلوو، بەفــەرمــانی شــا ویلایەتـەکـانی وان و بۆسـتــان و بدلیس و عــادیلەجــەواز و ئەرجیش و مـووش بەدەست قزڵباشـان تـاڵان کراون و سـەرلەبەر ئاگریان تێ بەردراون (٥٩ , ٣٧٦ , ٤٧ , ٧٦).

له هەمـووی سـەیرتر ئەوەیە، سـەرەڕای ئـەم هـەمـوو کوشـتن و بڕین و وڵات داگیرکردن و تاڵان و بڕۆکردنەی کورد لەلایەن هەردوو دەوڵەتی دراوسێوە بڕێ لە مێژوونووسـانی سەرا و دەرباری چەرخ و سەردەم هێشتا کوردیان بە ڕێگر و تاڵانکەر و دز و جەردە لە قەڵەم داوە (١١٣ , ٤٣٠). کەچی شەمسی تەبریزی ئاوهای نووسیوە:

دزد دیــدم کـو کـنــد دزدی ولی
دزد مـارا بین کـه او دزدید کـرد

بە کوردییەکەی :

دزم دیوە دزی بکا، بەڵام تۆ تەماشای
دزەکەی ئێمە کە: ئەو کوردیشی دزی

جـا چ پێوەندیی عوسـمـانی و چ پێوەندیی سـەفـەوییـەکان بە گـەلی کوردەوە شـێوەیـێکی هێند ناقـوڵای گرتبوو، حـوکـوومـەتی سـوڵتـان ئەو سـەرەک هۆزە کــوردانەی پاراســتـنی ســەر سنوورەکــانی عــوســمــلانی ـ ئێــرانیــان پێ سپـێردرابوو، نازناوی پاشای دابوونێ و پـاشایەکانی سـەفەویش هەر ئەوانەی ئەم کـارەیان بۆ ئەوان دەکرد نازنـاوی سـوڵتـانیـان دابوونێ و بـەمـە گـاڵتــەیان بەیەک دەکرد. بە پێی بڕوای ئەمـانە گوایە کورد نە شایان، نـە سوڵتـانیـان لێ هەڵدەکەوێ، بەڵام مـێژوو بۆ خـۆی شـایەتی ئەوەیە کـە سـیـمـا و ڕەنگ و ڕووی گەورە گەورە لە نەتەوەی کورد هـەڵکەوتوون. خـۆلاسـە، پێوەندیی دەوڵەتی ئێران و دەوڵەتی عـوسـمـانی هـەر لەسـەر هەمـان تاس و حـەمام گیرسـابووەوە و هـەر بەو جۆرە بەکار دەهێندرا.

لە پاشـانیش هـەر ئـەم سیاسـەتەی بێ گـۆڕان دەوامی دەکرد. لە سـەردەمی

شاسمایلی دووەم (١٥٧٦ ـ ١٥٧٨) شا سوڵتان محەمەد (١٥٧٨ ـ ١٥٨٧)دا ناکۆکیی نێوان سەرکردە قزڵباشەکان توندوتیژ بوو و مەترسیی لەت و پەتبوونی وڵاتەکە بە چەند وردە دەرەبەگایەتییەکەوە زیادی کرد.

سەرەک هۆزانی کوردیش کەڵکیان لەم بارودۆخە وەرگرت. هێندێکیان لە پێناوی سەربەخۆییدا دەستیان بە خەبات دەکرد و هێندێکیشیان دەبوون بە پەیڕەو و پیاوی دەوڵەتی عوسمانی.

بدلیسی دەنووسێ: « لە سەردەمی شا سوڵتان محەمەددا فەرمانڕەواییی سەفەوییەکان دایە کزی و بێ هێزی، لە ساڵی ١٥٨٣دا ئەمیر بەگی سەرۆکی هۆزی موکریش وەک میرانی کوردستان و لوڕستان و ئەردەڵان بوو بە دەستدا و گوێ بەفەرمانی سوڵتان مورادی سێیەم» (٧٦, ٢٩١). لەم سەروبەندەدا بڕێ ناوچە و هەرێمی ئازەربایجان لەلایەن سپای عوسمانییەوە داگیر کرابوون.

بە پێی بیر و بڕوای یەکێ لە مێژوونووسانی سەردەم، ئیسکەندەر مونشی، سوڵتان مورادی سێیەم گوایە بە فیت و دنەی سەرەک هۆزە کوردەکان هێرشی بردووەتە سەر ئازەربایجان. مێژوونووسی نێوبراو دەنووسێ: «هێندێ کوردی مایەفیتنە و شۆفار، لەمانە غازی قڕان و شاقولی بولبولان و هی دیکە بەو بەندوباوەی کە تایبەت بە خاوەن زەویوزارە، کەڵکیان لە بارودۆخی کات و شوێن وەردەگرت» (٤٧, ٢٣١). بەڵام بەلای ئێمەوە هێرشەکەی سوڵتان مورادی سێیەمیش بۆ سەر ئازەربایجان، وەک هێرش و شەڕوشۆڕەکانی پێشوو، هەر لە ئاکامی ڕکەبەری و پێشبڕکێی هەردوو دەوڵەتەکەوە سەری هەڵداوە، ئەوەی پێویستە بگوترێ، لەو شەڕەدا زۆربەی کورد بە تەواوەتی چووبوونە پاڵ دەوڵەتی عوسمانی و لە دژی سەفەوییەکان شەڕیان دەکرد. هەر لەبەر ئەمەیش بوو کە لە ساڵی ١٥٨٥دا لە شەڕەکەی شارۆکەی سەعد ئابادی لای تەورێز و چڵدیری لای شیروان کوردێکی زۆر کوژران.

لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتیی شا عەباسی سەفەویی یەکەمدا (١٥٨٧ ـ ١٦٢٨) سیاسەتی پێشوو لە هەق کورد بە جۆرێکی دیکە بوو. لە سەرێکەوە بۆ

پاراستنی خاکی خۆی لە شاڵاوی ئۆیزبەگەکان ١٥ هەزار ماڵە کوردی بۆ خۆراسان کۆچ پێ کردن و لە سەرێکی دیکەوە لەگەڵ سەرەک هۆزە کوردەکاندا سەروساختی خزمایەتیی (زەڕین کولاهی خوشکی شا عەباس دراوە بە بەگزادەی ئەردەڵان، خان ئەحمەد. بڕوانە «١١٤ـ١٠٠ ـ ١٠١») بنیات نا و لە بەرانبەر دەسبزێویی عوسمانییەکاندا داکۆکیی لێ دەکردن و لەسەری دەکردنەوە، چونکە شاکانی سەفەویش و سوڵتانەکانی عوسمانیش لەوە چاک گەیشتبوون کە کوردەکان لە شایێک، یا لە سوڵتانێکی (دادپەروەر) دەگەڕێن هەر بۆیەش ئەوان لە هێندێ بار و حاڵەتاندا سەرۆک هۆزە کوردەکانیان بەلای خۆیاندا ڕادەکێشا و پتریان وشار و شاڵاو بۆ دەهێنان.

ئیتر بەم جۆرە گەلی کوردی بەر وشار و شاڵاوی دوو دەوڵەتی دراوسێ کەوتوو، لە شەڕەکانی عوسمانی و ئێرانیدا کە بە درێژاییی سەدەی ١٦هەم دەوامی کرد زەرەر و زیانی لە ئەندازە بەدەر کردووە و کوشتارێکی زۆری داوە. هەر ئەو شەڕانە بۆ خەڵکی ئازەربایجانیش ماڵوێرانی و فەلاکەتێکی گەورە و گران بووە. سەبارەت بەوە کە بڕێ ویلایەتی ئازەربایجان بەر وشار و شاڵاوی عوسمانییەکان کەوتوون هەر بەجارێ بەرباد بوون و ئاسەواریان نەماوە. بدلیسی دەنووسێ: «لە سەردەمی شا سوڵتان محەمەددا سوڵتان عەلیی سەرۆکی هۆزی دونبولی بەسەر ئەو هۆزەدا ڕادەگەیشت، بەڵام لەبەر شەڕ و هەرا، ئەم ناوچانە (ناوچەکانی خووی - ش.م) هیچ خەرج و باجێکی لێ وەدەست نەدەهات. سوڵتان عەلی لەو خەرج و باجەی لە دۆڵی ئەلەگەزی نەخچەوان و ناوچەکانی شەروور وەدەست دەهات کۆمەک دەکرا» (٧٦, ٣١٥).

لە شاڵاوبردنی عوسمانییەکاندا بۆ سەر ئازەربایجان تاوانی لە ئەندازە بەدەر ڕووی داوە. تەنانەت لە سەروکاتی سوڵتان مورادی سێیەمدا ١٥ هەزار کەس لە خەڵکی تەورێز لە یەک ڕۆژدا لە ناوبران (٧٨, ٢٧٦). هەر لە سەروبەندی ئەو داگیرکرانەدا بڕێ لە شار و گوندی ئازەربایجان لەلایەن عوسمانییەکانەوە بەڕێوەدەبران. ئەمانە داوای خەرج و باجێکی زۆریان لەم شار و گوندانە دەکرد. بدلیسی دەنووسێ: «لە ئاکامی تاڵانکردنی مەراغە

بەدەست عوسمانییەکان و کۆچ و ڕەوکردنی خەڵکەکە بۆ شوێنانی دیکە لە جیاتی هەموو ساڵێ ١٥ خەروار زێڕ، تەنها خەرواریٚ خرِ دەکرایەوە» (٢٩٤ ,٧٦).

ئیدی بەم جۆرە شەڕی ئێران و عوسمانیی درێژخایێن نەک هەر گەشەکردنی ژیانی ئابووری کورد، بگرە هی خەڵکی ئازەربایجانیشی شەل و گۆج دەکرد و هەر بەجاریٚ تێکی دەشێواند و تووشی نەهاتیی دەکرد. بێگومان ژیانی کوردەکان لەو سەردەمەدا زۆر خراپ و نالەبارتر بووە.

وێڕای ئەم هەموو ڕووداوە مێژووییینە و سیاسییانەی باسمان کردن باری ژیانی ئەو کوردانەی بووبوون بە دەستدا و گویٚ بە فەرمانی سەفەوییەکان، لەچاو ئەو کوردانەی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون دەتوانین بڵێین هێندە نالەبار و گران نەبوو، هۆی ئەمەیش ئەوە بوو کە میرانی کورد خزمایەتییان لەگەڵ شاکانی سەفەوییدا پێک هێنابوو. بە نموونە، ژنەکەی میری حەسەن کێف، مەلیک خەلیل خوشکی شاسمایلی یەکەم و یەکیٚ لە ژنەکانی شاتاماسپی یەکەم خوشکی یەکیٚ لە میرانی کورد و خوشکی شا عەباسی یەکەم، زەڕین کولاە ژنی فەرمانڕەوای ئەردەڵان، خان ئەحمەد خان بوو (١١٤ ـ ١٠٠ ,١٠١). ئەم پێوەندی و خزمایەتییەی نێوان خەڵکی کورد و خەڵکی ئازەری، کەم و زۆریٚ کارێکی چاک و ئیجابیی لە مەسەلەی دۆستایەتی و وەفاداریدا دەکرد.

بە گوێرەی زانیاریی سەرچاوەکان شکانی بنەماڵەی سەفەوی لە هێندیٚ حاڵاتدا لە خاکی ئازەربایجان میرنشینیان بۆ کورد تەرخان کردووە و بۆ بەڕێوەبردنی ئەیالەت و ویلایەتی دیکەی ئێرانی کوردیان دادەنا (٧٦, ٤٤٠ ـ ٤٥٠). بێگومان کارێکی وا لەلایەن عوسمانییەکانەوە هەرگیز نەدیتراوە و کەسیش نەیگوتووە.

سەروساختی عوسمانییەکان لەگەڵ کورددا

لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا نوێنەری هەشتەمینی بنەماڵەی عوسمانی سوڵتان بایەزیدی یەکەم، کەلە ئاسیای بچووکدا فەرمانڕەوایی دەکرد، درێژەی بەو سیاسەتە دەدا کە بۆ پێکەوەنانی ئیمپراتۆرییەتێکی بەربڵاو بەکاری دەبرد. بنەمای ئابووریی ئەو فەرمانڕەواییەی، سوڵتان سەرۆکایەتیی دەکرد، ئەو نیشتەنییە گوندی و شارییە زەحمەتکێشانە پێکیان دەهێنا کە لەلایەن دەرەبەگەکانەوە دەچەوسێنرانەوە. هەرچی بنەما کۆمەڵایەتیەکەشی بوو، ئەوە خاوەن زەویوزار: ئەو پیاوە گەورە دەرەبەگە جەنگاوەر و چینی ڕۆحانییەی سەروو و نەجیوزادانە بوون کە پشتیان بەو چەوساندنەوەیە ئەستوور بوو، پشتیوانەی جەنگیی دەوڵەتی عوسمانی جگە لەو زەحمەتکێشانەی ژیانی کۆچەرایەتییان بەسەر دەبرد هاونیشتمانی تورکی بەزۆرەملێ بۆ ڕیزی سپا هێندراو و خەڵکی ژێر دەست و دیلی ویلایەتەکان بوو.

سوڵتان بۆ خۆی هەمەکارەی سەرانسەری وڵات بوو و دەسەڵاتی لە هەموو سنوورێ بەدەر بوو. بۆ بەڕێوەبردنی ویلایەت و ئەیالەتەکان فەرمانڕەوای خاوەن زەویوزاری گەورەی دادەنا و نازناوی پاشایەتیی دەدانێ. لە دەربارەی سوڵتاندا سەرەک وەزیر (وزیر اعظم)ی بە پلەی هەرە گەورەی وەزیفە دەژمێردرا . لەبەر ئەوە هەموو وەزیر و پاشاکانی سوڵتان لە هەموو شەڕەکانی حوکوومەتدا بەشدارییان دەکرد. سوڵتانە تورکەکان کە خێوی ئەوپەڕی دەسەڵات و حوکمڕانی بوون لەسەر سیاسەتێکی تا بڵێی دڵڕەقانەی زۆردارانە دەڕۆیشتن، تەنانەت هەر کاتێکیان ئارەزوو لێ بووایە سەری سەرەک وەزیریشیان دەپەڕاند (٧٣, ٥٧٢، ١٢٨, ٥٧). بە پێی زانیارییەکی لە سەرچاوەکاندا نووسراون سوڵتانی وا لە ڕیزی سوڵتانەکانی عوسمانیدا هەڵکەوتووە نۆزدە برای خۆی لە ڕۆژێکدا تاساندوون (٧٨ ، ٣٠١, ٥٣, ٥٥١).

ئیدی بەم جۆرە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا، جگە لە دەوڵەتی سەفەوی، حوکوومەتی بە دەسەڵاتی عوسمانیش لە بەشی ڕۆژاوای باکوری کوردستانی لە هەموو سەرێکەوە کز و لاوازدا هەر خۆی حەساوبوو. عوسمانییەکان لە مێژبوو بەنیازی دامەزراندنی ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەوە بوون، بۆ بەدیهێنانی ئەم نیازەشیان، کوردستان سەرنجی زۆر ڕادەکێشان، چونکە کوردستان جگە لەوە کە لە شەڕی داگیرکاریی سوڵتانەکاندا هاوبەش بوونی میرانی کوردی بە زەویوزار دابین دەکرد، هەروەها بەرانبەر بە حوکوومەتی سەفەوی خاوەن دەسڕۆییەکی مادی و مەعنەویش بوو. وەک لەپێشەوە باسمان کرد ئەم دەسڕۆیی و ئیمکاناتەی لە کوردستاندا هەبوون سەرنجی دەوڵەتی سەفەویی دراوسێیشی ڕادەکێشا. جگە لەمانە بە نیازی داگیرکردنی ئەرمەنستان و گورجستانیشەوە چاوی بڕیبووە ئازەربایجانیش. چونکە لە سەدەی ١٦هەمدا ئاوریشمی ئازەربایجانیش وەک پەز و خوری و بەرهەمی دیکەی کوردستان لەو کەرەستە خاوانە بوون بازاڕەکانی ڕۆژهەلات و ڕۆژاوایان دەوڵەمەند کردبوو، لە سەرێکی دیکەشەوە حوکوومەتی عوسمانی دەیویست ئاغایەتیی ڕێگاوبانەکانی بازرگانی و شەڕوشۆڕی نێوان ڕۆژهەلات و ڕۆژاوا وەدەستەخۆ گرێ.

ئیدی بەم ڕەنگە ئەم پێشبڕکێیە، یا هی دیکەی نێوان دوو دەوڵەتە گەورەکە هەر لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە کوردستانی خستە بارێکی پڕ مەترسی و نالەبارەوە. سوڵتان بایەزیدی دووەم لە پێشان بەرانبەر بە کوردستان سیاسەتێکی بە دەک و دەهۆی نەرمی بەکارهێنا. ئەم بەپێچەوانەی شاسمایلی یەکەمەوە بەرانبەر بە نەتەوەی کورد دەستی لە سیاسەتی چەک بەکارهێنان هەڵگرت. بۆ ئەوەی سەرلەبەری سەرۆک و میرەکانی تیرە و هۆزە سوننی مەزەبەکانی کورد بەلای خۆدا ڕاکێشێ، خۆی بەمیراتگری ئیسلامەتی و داکۆکی لێکەری مەزەبی سوننی لە قەڵەم دەدا.

حوکوومەتی سوڵتان، بۆ داگیرکردنی کوردستان نیازی ڕاستەقانیی خۆی بە دروشمی ئاینییەوە پێچا و بڕیاری دا کەڵک لەو میرە کوردانە وەرگرێ کە

له دەوڵەتی سەفەوی لالووت و نارازی بوون. بەپێی کتێبی (مونشەئاتی سەلاتین) ئەو کاغەزەی سوڵتان بایەزید له ساڵی ١٥٠٣دا بۆ میری چەمەشکەزەک، حاجی ڕۆستەم بەگی ناردووه جارێکی دیکه ئەم ڕاستییه ڕوون دەکاتەوه. لەم کاغەزەدا نووسراوه: «حاجی بەگ، سڵاو! دوای سڵاو، ئەم نامەیەی لەلایەن پادشاوەتان بۆ نێردراوه بخوێننەوه و بزانن قزڵباشەکان، ماوەیێکی دووردرێژ لەگەڵ سەرکردەکانی دەوڵەتی بایندوردا ملیان له دوژمنایەتی دەنا و دەستدرێژییان دەکرده سەر پایەی بڵیندمان. وا ئەلئەقران کەیوان و چاوەشمان بۆ ویلایەتی ئێوه نارد. هەموو ڕاستییەکان له ئێوه ڕوون و ئاشکران، بەم نامەیه ئاگادارتان دەکەم کە هەر ڕووداوێکی لەبارەی ئەو ناوەوەی دەزانن هەمووی لەم دوو کەسە بگەیێنن و بزانن کە ئەم کارەی ئێوه دەبێ به مایەی بەزەیی شاهانەی ئێمە». (٩٨, ٣٥٣).

حاجی ڕۆستەم بەگ بەم داخوازەی سوڵتان ڕازی نەبوو، له ساڵی ١٥٠٩دا میرنشینەکەی خۆی دا بەدەست شاسمایلی سەفەوییەوه. سوڵتان بایەزیدی دووەم، بۆ لەدژ دەوڵەتی سەفەوی بزواندنی میر و سەرەک هۆزانی کورد، مەولانا ئیدریسی بدلیسیی، بۆ بەجێ هێنانی ئەم نیازە، به پێناوێکی زۆر لەبار زانی. بەم نیازەوه مەولانا ئیدریس بۆ دەرباری سوڵتان بانگ کرا و بەناوی مێژوونووسی دەوڵەتی عوسمانی له دەرباری سوڵتاندا دامەزرا (١٢٣, ٥٣٠). له ڕاستیشدا ئەم پیاوه یەکسەر بۆ کوردستان ڕەوانه کرا و له بەرژەوەندی حوکوومەتی عوسمانی زۆر به جەختەوه دەستی بەکار کرد.

ئیدی بەم ئاوایه کوردستان بووه مەڵبەندی چاوڕاو و پڕوپاگانتەی ئاینی و مەیدانی شەڕی سارد له نێوان پادشای دوو دەوڵەتی سیاسەت دژ بەیەکدی. لەم سەروبەندەدا سوڵتان بایەزیدی دووەم مرد. سوڵتان سەلیمی کوڕە چکۆلەی به یارمەتیی سپاوه برا گەورەکانی هەموو کوشتن و خۆی چووه سەر تەختی پادشایەتی (٥٧, ١٢٨) (١٥١٢ ـ ١٥٢٠). ئەم پادشایه لەبەر ئەوەی له دەربارەی خۆدا بەوپەڕی دڵڕەقی و بێ بەزەیییەوه هەموو کارێکی له قازانج و بەرژەوەندی خۆی جێبەجێ کردووه به نازناوی (یاوز) ناوبانگی دەرکردووه (٥٧, ١٢٨).

سوڵتان سەلیمی یەکەم هەر لەسەر ئەو سیاسەتە ڕۆیشت کە باوکی لەدژ کورد لە سەری دەڕۆیشت. خۆ ڕەنگ نەبوو کەسێ بۆرە مەیلێکی بە لای مەزەبی شیعەدا بزوابا، هەر یەکسەر باسی سەری بوو و پێستی دەگوورا. سووڵاق زادە جەخت لەسەر ئەمە دەکا، دەڵێ: «هەرکە سوڵتان چووە سەر تەخت، یەکسەر ڕاوێژکارانی دەوڵەتی خڕکردەوە، پێی گوتن: «ئەوەتا شاسمایل کە بووە بەکیسرای عەجەم، بووە بە خاوەنی هەموو ئێران زەمین و عێراقی عەرەب و ئازەربایجان و گەنجەو شیروان و گێلان و مازەندەران و تەبەرستان و گشت کوردستان، بەتایبەت ویلایەتەکانی گورجستانی سەرلەبەر خستوونە ژێر دەستی خۆیەوە. لەبەر ئەمە دەبێ لە پێش هەموو شتێکدا تیرەی شیعە سەرپاکیان لەناو بەرین و دنیا لە گەڕیان ڕزگار کەین» (٣٥٩,٨٥). فەرمانی دا هەرچی شیعەی خاکی دەوڵەتی عوسمانی هەن، لە تەمەنی حەوت ساڵییەوە تا حەفتا ساڵی، یا بکوژرێن یا زیندان کرێن. بە پێی ئەم فەرمانە بە تۆمەتی شیعەگەرێتییەوە چل هەزار کەس کوژران و ئەوانەی ماشنەوە نێو چاوانیان داخ کردن و بۆ بەشی ئەوروپایان ڕادان (٩٨, ٣٩٥, ٥٣, ٢٥٨).

ئۆرووج بەگی بەیات دەنووسێ: «سوڵتان سەلیم بە فەرمانی ڕەسمی، هەموو جۆرە هاوپێوەندی گرتنێکی ڕەعیەتی خۆی لەگەڵ ڕەعیەتی شاسمایل قەدەغە کرد و مەزەبی شیعەگەریی بە شتێکی لە یاسا بەدەر و شیعەی بەکافر جاڕداوە» (٤٦, ١٤٨).

ئیدی بەم ڕەنگە سوڵتان سەلیم ناوەوەی وڵاتی عوسمانیی لە لایەنگرانی شیعە پاک کردەوە و کاری چاووڕاو و پڕوپاڵانتەی لە ناو میر و سەرەک هۆزە کوردەکاندا تەواو کرد. سوڵتان نامەیێکی بۆ شاسمایل نارد، داوای هێندێ لەو شوێنانەی قزڵباشەکان گرتبوویان لێ کردەوە، بەڵام شاسمایل وەڵامی بەباشە نەدایەوە. سوڵتان سەلیمیش ئەمەی کرد بە بیانوو و یەکسەر هەڵی کردە سەر ئازەربایجان. کارل مارکس نووسیویە: « لەم شەڕەدا سەرپاکی عوسمانییەکان هاوبەشییان دەکرد» (١, ٢٠٦).

بەپێی سەرچاوەکانی مێژوو لە دوو سەد هەزار شەڕکەر پتر لەم شەڕەدا

هاوبەشـیـیـان کردووە (٥٩ , ١٤٣ , ١١٣ , ١٨٠). لەم هێـرشـەدا بەزۆری مـیـر و سـەرۆکە کوردەکان بە هێزی چەکداری خۆوە هـاوبەشییان دەکرد. سـوڵتـان سەلیم هێزەکانی خۆی بە چەکی ئاگردار ئامادە کردبوو. لە ساڵی ١٥١٤دا لە خـاکی کوردسـتـانەوە هەڵی کووتایە سـەر ئازەربایجـان، بەڵام لەشکرە غەیرە نیـزامـیـیـەکانی بەتایبـەت لـە کـوردەکـان، نەیانـدەویست شـەڕ لەگـەڵ خـەڵکی ئازەربایجـاندا بکەن. بەپێی مێژوونووسانی تورک لەم شەڕەدا لەشـکری غەیرە نیزامیی سـوڵتان مانیان گرت، نەچوونە پێشـێ. بەم مانگرتنە سـوڵتان هەمدەم پاشـا و ئیسکەندەر پاشـا و باڵیـەمـەز عوسـمان ئاغای سـەگبـان باشی کە لە پیـاوە گەورە نزیکەکـانـی خـۆی بوون، کـوشتن (٨٥٠ , ٣٧٨). پاشـان سـوڵتـان سـەلیم لە بەردەم لەشکرەکەیدا ڕادەوەسـتێ، دەڵێ: «من وا لە پێشـەوە دەڕۆم، ئەوەی پیـاوە وەدووم کـەوێ!» و ئەسـپـی خـۆ تاو دەدا (٥٣ , ٢٦١ , ١٢٨ , ٥٧). لە سـاڵی ١٥١٤دا لەشکری عـوسـمـانی لە دووری ١٤٠ کـیلۆمـەتریی تـەورێز، لە جـێگایەکدا، چاڵدێرانی پێ دەڵێن، لەگـەڵ لەشـکری شـادا ڕووبەڕووی یەکـدی وەسـتـان. شـەڕێکی توندوتیـژ لـە نێـوان هـەردوو لـەشکردا دەسـتی پـێ کـرد. گـونـابادی لە باسـی ئەم شـەڕەدا کـە بۆ ئەو سـەروبـەندە زۆر سـامـناک بووە، دەنووسێ: «لەبەر ئەوەی لەشکری ڕۆم (عـوسـمـانی ـ ش.م) زۆر لە کێش بەدەر بووە، لە تروکـەیەکـدا پێنج شـەش هـەزار تفـەنگ بـەجارێ ئاگـردەدرا و لەتاو دووکـەڵ دنیا دەبوو بە شـەوەزەنگ» (١١٣ , ١٧١). لەبەر ئەمە قزڵباشـەکان کە زۆر مـەردانە و بە جەرگـەوە دەگژ دژمن ڕادەچوون و شـەڕیان دەکرد، بەرانبـەر بە چەکی ئاگردار نەیانتوانی خۆ ڕاگرن، ناچار کشانەوە.

بەپێی نووسینی حەسـەنی ڕوومـلوو، لە هـەردوولا پێنج هـەزار کـەس کوژراون و زۆریشـان لێ بەدیل گـیـراون. حـوسـەین بەگی لەلەی شـاسـمـایلی یەکـەم و محەمـەد خانی ئوسـتـاجلوو، فەرمانڕەوای دیاربەکریش لە نێـو ئەم کوژراوانەدا بوون (٥٩ , ١٤٩).

پاش سـەرکـەوتنەکەی چاڵدێران لەشکری عوسـمانی یەکڕاست هەڵی کردە سـەر شـای تەورێز. پاش ئەوەی شـەش ڕۆژی تێـدا مـایەوە، چۆڵی کـرد و

گەڕایەوە، چونکە سوڵتان بڕیاری دابوو خاکی کوردستان و حەڵەب و شام و میسریش بگرێ. بەپێی قسەی مێژوونووسی تورک سەلیم سابت داگیرکردنی ئەم وڵاتانە تا ساڵی ١٥١٨ ئینجا بڕاوەتەوە. (١٣,٧٤).

پاش ئەوەی کوردستان بوو بە دەسدا و پەیڕەوی فەرمانڕەواییی سوڵتانی عوسمانی، جگە لەوە سەرلەبەری تیرە و هۆزەکانی کورد لە سپای عوسمانیدا هاوبەشییان دەکرد، سپای کوردستانیش بە جیا، ساز کرا. هەروەها لە هەمان کاتیشدا ئەیالەتی دیاربەکر کە هەرچی خەرج و باجێکی لە کوردستان بۆ حوکوومەتی عوسمانی کۆ دەکرایەوە لەوێ دادەنرا، نێونرا خەزێنەی دیاربەکر.

ئیدی بەم جۆرە دەبوا سپای کوردستان لە هەموو شەڕوشۆڕەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا هاوبەشیی کردبا و هەمیشە لە ڕێزی پێشەوەی قوشوونی عوسمانیدا بووایە. هەر لەو سەروبەندەدا حوکوومەتی سوڵتان جگە لە داگیرکارییەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە ئەورووپایش، لەگەڵ یۆنانستان و ئاوستریا و مەجارستان و سربستان و ئیتالیا و ئەڵمانیا و ڕووسیاشدا شەڕی دەکرد. هۆردووی عوسمانی کەڵکی لە چەکی ئاگردار، کە لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتدا بەدەگمەن دەدیترا، وەرگرت و توانیی چەند بەشێ لە خاکی ڕۆژهەڵاتی نێوەند و نزیک داگیرکا. بەڵام ئەو شەڕوشۆڕە دووروودرێژانەی کە حوکوومەتی عوسمانی لەگەڵ شاکانی سەفەویدا دەیکرد، ئەورووپای تا ڕادەیێ لە مەترسیی عوسمانی ڕزگار کرد. کەواتا دەتوانین بڵێین کورد لە سەرلەبەری شەڕوشۆڕەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا هاوبەشیی کردووە.

بەپێی نووسینی هێندێ مێژوونووس، هەر لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە شەڕی عوسمانی هەڵگیرساوە و شەڕێ نەبووە خوێنی کوردی تێدا نەڕژابێ. سەرباریش هێندێ مێژوونووسی تورک وا ئیدیعا دەکەن کە ئەو هەموو شەڕوشۆڕە خوێناوییانە کە ٢٠٠ ساڵی خایاندووە و بە ناوی شیعە و سوننییەوە درێژەی پێ دراوە بۆ داگیرکاری وڵاتی خەڵک نەبووە، بگرە بۆ ڕزگارکردنی خەڵکەکە بووە. جەهانگیری کوڕی زەینەڵ دەڵێ، سوڵتان سەلیم

کە لە ئەورپا ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەی ئیسلامیی دامەزراندووە، نیازی ئەوەبوو کوردستان و ئازەربایجان لە بن دەسەڵاتی فارس و عەجەم ڕزگار کا (٧٢, ١١٤ ـ ١١٥). بەڵام مێژووی گەلی کورد ڕاستیی ئەوەی چاک ئاشکرا کرد کە سوڵتانەکانی عوسمانی ئەو ڕزگاریخوازییەیان بۆ ئەو میللەتانە چۆن جێبەجێ کرد، تەڕ جێبەجێیان کرد!

بەڕاستی شەڕوشۆڕەکانی سەدەی ١٦هەمی عوسمانی ـ ئێران بەپێی سرشتیان شێوەیەکی دیکەی ئەو شەڕوشۆڕانەی دەرەبەگەکانی ئەورووپا بوون کە لە سەدەی ١١ ـ١٣دا بە ناوی خاچپەرستییەوە دەیانکرد.

لە پاش مەرگی سوڵتان سەلیمی یەکەم سوڵتان سولەیمان غازی کوڕی (١٥١٩ ـ ١٥٦٦) هەر لەسەر ئەو سیاسەتەی باوکی ڕۆیشت. سوڵتان سلێمان لە سەروبەندی سەڵتەنەتی خۆیدا چوار جاری هەڵکردە سەر ئازەربایجان و لە هەموو هەڵکردنە سەر و شەڕوشۆڕەکاندا خاکی کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕ. لە سەردەمی سوڵتان سلێمان غازیدا لە ڕووی ئابووری و سیاسی و مەعنەوییەوە تەنگ پێ هەڵچنینی سیاسی و ئابووریی کورد هێندەی دیکە زیادی کرد. ئەو ڕێککەوتنەی بەناوی خودموختاری بۆ کوردستان بڕیار درابوو، هەر بەجارێ لەبیر کرا و میرنشینەکانی کورد بە ئاشکرا دەستدرێژییان کرایە سەر. بەپێی زانیارییەکی لە «شەرەفنامە» دا نووسراوە هەر لە ساڵی ١٥١٨ ڕا ئەیالەتی کلس داگیر کرا و خرایە سەر زەویوزاری تایبەکاری سوڵتان (٧٦, ٢٤٧).

لە ساڵی ١٥٣١دا سوڵتان سولەیمانی غازی لەشکرێکی پەنجا هەزار کەسیی بەسەرکردایەتیی فیل پاشای فەرمانڕەوای دیاربەکر و ئوێلمە تەکەلوو بۆ سەر میرنشینی بدلیس نارد، داگیری بکا. لە ئاکامی سێ ساڵ شەڕی بێ پشوودان شەرەفخانی میری بدلیس کوژرا و بە هەزاران خێزان و بنەماڵەی کوردی تێدا چوون، بەڵام میرنشینی بدلیس بەدەستی میر شەمسەدینی کوڕی میر شەرەفەدینەوە مایەوە. لە ساڵی ١٥٣٥دا سوڵتان سولەیمان غازی ئەو میرنشینەی بە تەڵەکەبازی و دەک و دەهۆ لە دەست کردەوە و داگیری کرد و

بە دەست ئوێلمە تەکەلووەوەی دا. میر شەمسەدینیش نەیکردە نامەردی یەکڕاست چووە پاڵ شا تاماسپی یەکەم (٤٤٣,٧٦). سوڵتان سولەیمانی غازی سوبحان بەگی میری میرنشینی چەپاخچووری کوشت و میرنشینەکەی دا بەیەکێ لە نەجیوزادانی عوسمانی. سوڵتان هێندێ سەرەک هۆز و تیرە کوردی بە بڕوبیانووی سەیر و سەمەرەوە وەگیر دەهێنان و زەویوزارەکانیانی لێ داگیر دەکردن. بدلیسی دەنووسێ :«سوڵتان هاشم بەگی سەرۆکی تیرەی ڕزقی بە هێندێ بیانووی جۆراوجۆرەوە کوشت و میرنشینەکەی بە زۆری زۆردارەکی لێ داگیر کرد و دای بە یەکێ لە نەجیوزادانی عوسمانی» (٢٤٧,٧٦).

لەبەر ئەمە نەتەوەی کورد لە دژ ئەم زوڵم و زۆر و بێدادییەی سوڵتان ڕادەپەڕی و دەستی دەدایە چەک، یا دەگژ فەرمانڕەواییی عوسمان ڕادەچوو و ملی لە خەبات و بەربەرەکانێ دەنا، یا ناچار زێد و نیشتمانی باب و باپیری خۆی بەجێ دەهێشت. بدلیسی دەنووسێ :« سوڵتان سولەیمانی غازی میرنشینی ئاگاکیسی داگیر کرد و بە نەجیوزادانی عوسمانیی بەخشی، ئەرکەمەز بەگی میراتگری ڕاستەقینەی ئەم میرنشینە لەداخان سوێی بووەوە و شێت بوو. بەهائودینیش وڵاتی خۆی بەجێ هێشت، چوو بۆ عەرەبستان» (٢٢٠,٧٦).

سوڵتانەکانی عوسمانی پارە و پوول و دیاری و بەرتیلێکی زۆریان لە میرە کوردەکان وەردەگرت و فەرمانڕەواییی میرنشینێکیان، لەوانی پارە و بەرتیلیان لێ وەردەگرتن، بە چوار پێنج کەسان دەبەخشی و بەم کارە دزێوە چەپەڵە میر و سەرەک تیرە و هۆزەکانی کوردەکانیان لێکدی بە دژمن دەکردن و تۆوی کینە و ڕک و ئاژاوەیان لە نێواندا دەچاندن و دەگژ یەکدییان ڕادەکردن. بە نموونە، لە سەدەی ١٦هەمدا عوسمانییەکان گوندی میناری سەر بە میرنشینی گردگانیان بەم جۆرە فرۆشت و لە ئاکامدا ئەمە بوو بە مایەی شەڕی تیرەگەری و دووبەرەکی و دوژمنایەتیی نێوان ناسر بەگ و شاقولی بەگ. بەڵام شاقولی بەگ چوو بۆ ئەستەمبووڵ و دەمی سوڵتانی بە

پارە و پووڵێکی زۆر و دیاریی زەوەندە شیرین کرد و بەسەر ناسر بەگدا زاڵ بوو. بدلیسی لەم بارەیەوە دەنووسێ: «سوڵتان، ناسر بەگ و سێ کەسی لە هاوڕێیانی کوشت و بۆ ئەوەی خەڵکی پێ چاوترسێن کا لاشەکانیانی لەسەر دوڕیانان هەڵواسی» (٧٦, ٢٤٢, ٢٤٣).

سەرەنجام، سوڵتان سولەیمانی غازی لە ساڵی ١٥٣٣دا هەڵی کردە سەر ئازەربایجان و لە ساڵی ١٥٣٤دا بەغدای گرت و ئیدی بەم جۆرە خاکی کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕوشۆڕ و سەرلەبەری تیرە و هۆزی کورد تاڵان و بڕۆ کران. ئیتر بەم چەشنە شەڕی نێوان عوسمانی و ئێران بۆ نەتەوەی کورد پڕ مەینەتیترین ڕووداو بوو. کێ سوودی لەم شەڕوشۆڕە وەرگرت؟ لە نەجیوزادەی عوسمانی و قزڵباش و ناوبەناویش چەند سەرەک هۆزێکی کورد بەولاوە کەسی دیکە سوودی لەم شەڕانە وەرنەدەگرت. ئەمانە لەسەر حیسابی خوێنی زەحمەتکێشانی کورد گیرفانیان پڕ دەکرد و دەبوون بە خێوی سەروەت و سامان. وەک بدلیسی بەدیاری دەخا، بەدر بەگی فەرمانڕەوای جزیر لەو هەموو هێرش و داگیرکارییانەدا کە سوڵتان غازی لە ساڵی ١٥٣٣دا بۆ سەر تەورێز و بەغدا و وانی کردن هاوبەش بووە. خەرجی ڕۆژانەی دیوەخانی (٥٠٠) درهەم (١٨) و خەرجی چاشت و شێوی (١٠٠) درهەم بووە (٧٦, ١٢٧). دیارە ئەم هەموو خەرجە قورس و گرانە بە تاڵانی و چەپاوی شەڕوشۆڕ و ڕەنجی شانی زەحمەتکێشان پڕ دەکرایەوە.

بەم چەشنە لە سەرچاوەکاندا بەدیار دەکەوێ کە سەدەی ١٦هەم لە مێژووی نەتەوەی کورددا دەست پێکرانی سەردەمی هەرە قورس و گرانی لە کورددرانە. هەر لەم چەرخە بەپاشەوە میرنشینەکانی کورد کە سەربەخۆی تەواویش نەبوون، بەجارێ سەربەخۆییان لەدەست دا. مەگەر چەند تیرە و هۆزێکی کورد نەبن کە بە کوشت و کوشتار و قڕانێکی گەورە و سەربزێوی و سەرکێشییەکی زۆرەوە توانیبێتیان بۆ ماوەیێ سەبەخۆ بژین.

نەک هەر کوردستان، بگرە ئەرمەنستانیش و گورجستانیش چەندین جار بەر شالاوی عوسمانی و ئێران کەوتوون و تاڵان و بڕۆ کراون. لە ساڵی

١٥٤٣دا مووسا پاشای فەرمانڕەوای ئەرزەڕۆم هەڵی کردە سەر گورجستان، بڕێ گوند و شارۆکەی ئەو وڵاتەی سووتاند و وێرانی کرد و گەڕایەوە» (٣٠٦, ٥٩). خەڵکی گورجستان بۆ پاراستنی سەربەخۆیی وڵاتەکەیان بەر شالاو و دڕندەییتیی بێ ئامانی عوسمانییان دەکەوتن.

بەپێی سەرچاوەکان لە ساڵی ١٥٤٩دا ئیسکەندەر پاشای فەرمانڕەوای وان بە لەشکری کوردستانەوە هێرشی بردە سەر یەریڤان و شار و دێهاتێکی زۆری تالان کرد و سووتاند و ورد و باریک بۆی گەڕاوە (٣٤٢, ٥٩).

بەم چەشنە، بەتەواوەتی بەدیار دەکەوێ کە دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێران جگە لە تالان و بڕۆکردنی وڵاتانی ئەو نەتەوانەی کە لەچاو خۆدا کەمتر بوون، تەنانەت بوونی بوون ئاسایی ئەو نەتەوانەشیان دوا دەبڕییەوە و داریان بەسەر پەردوویانەوە نەدەهێشتن. هەرکە شەڕوشۆڕی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە داگیرکەرە، کاتەکی، پشوویەکی دەدا، تیرە و هۆزی کورد دەرفەتیان لێک دێنا و دەگژ یەک ڕاچوون و تێک بەردەبوون.

بەدرێژاییی سەدەی ١٦هەم هەر تیرە و هۆزێکی کورد لەدژ فەرمانڕەوایی سەفەوی بوایە و دژمنایەتی لەگەڵ کردبا ئەوە لەلایەن سوڵتانی عوسمانییەوە پێشوازیی لێ دەکرا و ڕێزی لێ دەگیرا و بگرە پاداشت و خەڵاتی گەورەشی دەدرایێ و هەر تیرە و هۆزێکی کوردیش لەدژ فەرمانڕەوایی بنەماڵەی عوسمانی بوایە و دژمنایەتیی لەگەڵ کردبا ئەوە لەلایەن سەفەوییەکانەوە پێشوازیی لێ دەکرا و دەستی ڕێزی بۆ لەسەر سینگ دادەنرا و پاداشت و خەڵاتی گەورەی پێشکێش دەکرا. «شەرەفنامە» دەنووسێ: «سوڵتان سولەیمانی غازی بۆ دابینکردنی کاروباری محەمەد خانی سەرۆکی هۆزی مەحموودی کە ڕووی لە شا تاماسپی یەکەم وەرگێڕابوو و بووبوو بە پیاوی، ڕۆژانە (١٠٠) ئاقچەی بۆ بڕیبووەوە» (٣٠٤, ٧٦).

لە ساڵی ١٥٤١دا سوڵتان سولەیمان هەڵدەکوتێتە سەر هۆزی موکریی سەر بە شا تاماسپی یەکەم. لە سەردەمی ئەم هێرشەدا ئەیالەتی ئەردەڵان تالان دەکرێ و ماڵ و خێزانێکی زۆر لە کوردان بێ خان و مان دەمێننەوە و

پەرێشــان دەبن. ئیــدی بەم جــۆرە، دەبینی مــێــژووی کــورد پڕە لەم ڕووداوە براکوژی و ماڵوێرانییانە.

ئەم بارودۆخــە درێژخایەنــە زەوینەی بۆ ئەوە خــۆش کــردووە کــە نەتــەوەیێکی هــەرە کۆنی ڕۆژهــەڵاتی وەکو کورد بکەوێتە ژێر باری دیلێتییەوە.

لە ساڵی ١٥٥٢دا حەسەن بەگی سەرۆکی هۆزی مەحموودی، حاجی بەگی دونبولیی بەفیتی سولٚتان کوشت و سولٚتـان شیرێکی کالان زێڕی بە پاداشت پێ بەخــشی. بدلیسی دەنووسێ: «ســولٚتــان لە پاداشــتی ئەمــەدا لــە پاوەنانەی سێ هەزار سەر پەز و ئاژەڵی هۆزی مەحموودی خۆش بوو» (٣٠٧,٧٦).

کەواتا سیاسەتی سولٚتان ئەوەبوو نەتەوەیێکی هاوخوێن و برای یەکی دەگژ یەکدی ڕادەکرد و منەتی ئەوەی بەســەردا دەکرد لــە خــاکی وڵاتــەکــەی خــۆیدا مــافی پەز و ئاژەڵ لەوەڕاندنی داوەتێ و ئەم مــافــەی بە پاداشــت و خــەڵات بۆ دەدایە قــەڵەم! ســولٚتــان ســولەیمانی غــازی بۆ داگیــرکــردنی ئــەیالەتی ئەردەڵان چوار شەڕی خوێناویی هەڵایساند. بدلیسی دەنووسێ: «ئەو، لە پاش ١٩ ساڵ ئەوجــا توانیی، لە ســاڵی ١٥٦١دا ئەیالەتی ئــەردەڵان بخــاتە ســەر قــەڵەمڕەوی خۆی» (٧٦, ٨٤ ـ٨٧).

حــوکوومــەتی سولٚتان بۆ پێ ڕەوابینینی مافی مــیرایەتیی پشــتــاوپشت بە مــیرات بۆ بــەجێــمــاوی مــیــرە کوردەکــان لە پێــشــان ئەم مــیــرە کــوردانەی بە لەشکرەکــانیــانەوە بــۆ ســەر دەوڵەتی ســەفــەوی دەناردن و شــەڕی پــێ دەکــردن، ئەگــەر لە شــەڕدا ســەرکــەوتبــان ئەوە ئەوســا مــافی مــیــرایەتیی بەخــەڵات پێ دەبەخشین. لە سـاڵی ١٥٦٣دا ئیسکەندەر پاشـای وەزیر میرنشینی حەکاریی بە زەینەڵ بەگ نــەبەخــشی تــا نەچووە ســــەر کــوردی ئازەربایجــان و تــاڵانی نەکــردن. زەینەڵ بەگ لـە ناوچەی ســەڵمــاس لەگــەڵ بـایەندور بـەگی بـرایدا بەگژیەکدا چوون. لە پاش شەڕێکی کە لە نێوان دوو برادا ڕووی دا بایەندور بەگ ژێر کــەوت و بەزی. ژمــارەیێکی زۆر لە کــورد کــوژران و بە دیل گــیــران. بدلیــسی لەم بارەوە دەنووسێ: «زەینەڵ بە تاڵانیــیــەکی زۆر و زەوەنــدەوە هــاتە کن وەزیر و بەم جۆرە کرا بە میری حەکاری» (٧٦, ١٠١, ١٠٢).

ژیانێکی تا ڕادەیێ ئارام و بێ شەڕوشۆڕ بۆ نەتەوەی کورد لە سەردەمی سوڵتان سەلیمی دووەمدا (١٥٦٦ ـ ١٥٧٤) فەراهەم بووە. چونکە لە سەردەمی ئەودا ئاگری شەڕوشۆڕی نێوان عوسمانی و ئێران خامۆش بووەوە و هیچ شەڕێ ڕووی نەدا، بەڵام لە سەروبەندی سوڵتان موڕادی سێیەمدا سەرلەنوێ ئاگری شەڕی نێوان عوسمانی و ئێران هەڵایسایەوە و بە تێکڕایی کورد قڕانکردن دەستی پێ کردەوە.

سوڵتان موڕادی سێیەم هەلی لە کزی و کەنەفتیی دەوڵەتی سەفەوی وەچەنگ هێنا، کوردەکانی ئازەربایجانی لە دژ سەفەوییەکان ڕاست کردەوە، ئەرکی بەجێهێنانی ئەم کارەشی لە ئەستۆی خوسرەو پاشای میرمیرانی ویلایەتی وان خست، پاشان هەڵی کوتایە سەر ناوچەکانی سەڵماس و خووی و ورمیێ سەر بە ئازەربایجان، پاشانیش تیرە و هۆزە کوردەکانی دەوروبەری سوڵدووز و میاندواو و مەراغەی لە دژ دەوڵەتی ئێران ڕاست کردەوە.

هەر لەو ساڵەدا زەینەڵ بەگ، میری حەکاری، دووبارە بۆ تاڵان و بڕۆکردنی کوردی ئازەربایجان بەڕێ خرایەوە. زەینەڵ بەگ ناوچەکانی مەرەند و گەرگەر و زوونووس تاڵان دەکا و لە پاشان بەدەستی قزڵباشەکان دەکوژرێ. بەپێی «شەرەفنامە» زەکەرییای کوڕی بۆ وەدەست هێنانەوەی مافی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی خۆی پارە و پوڵێکی لە ژمارە بەدەری بەحوکوومەتی عوسمانی داوە» (٧٦, ١٠٤).

مونشەئاتی سەلاتین دەڵێ: «سوڵتان موراد خانی سێیەم ئەم شەڕکەرانەی بەو فەرمانڕەوا خاوەن لەشکرە کوردانەشەوە کە بەهێزی چەکداری خۆیانەوە لە شەڕی ڕۆژهەڵاتدا هاوبەشییان کردبوو، قەدر گرتووە» (٩٨, ٩٠, ٩١).

ئیدی بەم جۆرە سوڵتانەکانی عوسمانی بڕیارنامەکەی سوڵتان سەلیمی یەکەمیان بەتاڵ کردەوە و پلە و پایەی میرایەتی کە دەبوو بەمیرات لە بابەوە بۆ کوڕ مابایەوە بە پارە و پوڵێکی زۆر، یا بەمیراتگرەکە خۆی، یا بە نەجیوزادەیێ لە نەجیوزادەکانی عوسمانییان دەدا.

هەر لەبەر ئەمە بوو کە میرمیران و میری برێ لە ئەیالەت و ویلایەتەکانی کوردستان لە ناوەندی سەدەی ١٦هەمدا لە پاشاکانی عوسمانی بوون.

بدلیسی دەنووسێ: «عەلی پاشای میرمیرانی مووسڵ بۆ وێدانەوەی میرنشینی حەزۆ بە محەمەد بەگی میراتگری ڕاستەقینەی خۆی دیارییەکی زۆری لێ ساند، بەڵان ئەو دیارییانە چاوی پاشای تێر نەکرد» (٧٦, ٢٠٥ - ٢٠٦). خوسرەو پاشای میرمیرانی ئەیالەتی وان، مەلیک سولەیمانی میری حەسەن کێفی ناچار کرد دەست لە مافی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی خۆی هەڵگرێ. بدلیسی دەنووسێ: «میرنشینی ڕوهای بە حەوت سەت هەزار ئاقچە دایێ، بەڵام لە پاشان ئەویشی لە دەست کردەوە» (٧٦, ١٦٠).

هێندێ جار کاربەدەستانی عوسمانی پارە و پوولێکی زۆریان لە سەرەک هۆزەکانی کورد دەستاند و هیچ جۆرە کۆمەکێکیان پێ نەدەکردن. بدلیسی دەڵێ: «حەسەن، میری خێزان، گوندە جوان و بەهاتەکانی ویلایەتەکەی و خاکی بە میرات بۆ بەجێماوی خۆی فرۆشت. حەسەن، ئەو پارە و دراوەی لەم وڵات فرۆتنە وەچنگ کەوت، هەمووی بۆ هەمەکارە و نەجیوزادانی عوسمانی خەرج کرد، بەڵام وێڕای ئەو هەموو بەرتیلەیش هیچی بۆ بە هیچ نەکرا» (٢١٦-٢١٧).

هێندێ لە سەرۆک تیرە و هۆز و میرە کورد، بۆ خۆ لەکن سوڵتانی عوسمانی شیرنکردن و خۆ لە ڕک و شاڵاو ڕزگارکردن دەچوون هەڵیان دەکردە ناوچە کورد نشینەکانی ئازەربایجان و هەرچییەکیان بە تاڵان دەهێنا دەیانکرد بە دیاریی دەستیان و زاری سوڵتانیان پێ چەور دەکرد. لە ساڵی ١٥٨١دا سوڵتان مورادی سێیەم دەیویست سزای سلێمانی میری سەرخان بدا. سلێمانیش کە بەمەی زانی نەیکردە نامەردی، هەڵستا، چوو بەسەر گوند و دێهاتی قزڵباشەکانیدا دا. بدلیسی لەم بارەیەوە دەنووسێ: « بەو دیل و سامانە زۆرەی بە دەرباری سوڵتانی پێشکێش کرد، سوڵتان لێی خۆش بوو» (٧٦, ٢٧٩, ٢٨٠) .

ئیدی بەم جۆرە، ئەم ڕاستییانە جارێکی دیکەش پێوەندی خراپ و سەلبیی

سوڵتان لەگەڵ نەتەوەی کورددا، بەڕوونی ئیسپات دەکا. سەرەڕای ئەمانەش، سوڵتان بەڕەسمی داگیرکردن و زەوتکردنی ئەیالەت و ویلایەتە بە بڕشت و بەپیتەکانی کوردستان، خەرج و باجی بڕێ زەویوزاری بەقۆچانی بۆ خۆی خستە لاوە. بەپێی نووسینی بدلیسی: «دەبوو خەرج و باجی سەرلەبەری ئەو کافرانەی لە ناوچەکانی مەیا فارقین و جەسقەدا دەژیان بە سوڵتان درابا» (٢٤٧,٧٦). خەرج و باجی ئەم جۆرە ناوچە بەقۆچانانە نەک بە عەینییات، دەبوو بە پارە و دراوی نەختینە پڕکرابایەوە (٣٥٤,٧٦).

ئەم شەڕوشۆڕانەی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران کە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە دەستیان پێ کردبوو، تەنیا بە ماڵوێرانیی کوردستان و ئەرمەنستان و گورجستان نەدەوەستا، ژیانی ئابووریی زەحمەتکێشانی هەردوو دەوڵەتی شەڕکەریشی خانەوێران دەکرد. چونکە هەموو قورساییی شەڕەکان دەکەوتە سەر شانی جەماوەری خەڵکەکە، هەر لەبەر ئەمەیشە خەڵکی وەڕەز و بێزار لەو بارودۆخە نالەبارە، لەدژ حوکوومەت یاخی دەبوو، دەستی لێ دەدایە چەک و تەنانەت دەستی بۆ خراپەکاری و تیرۆریش درێژ دەکرد.

وەزیر خانی نووسیاری تورک دەنووسێ: «لە ساڵی ١٥٦٨دا محەمەد پاشای سوقوڵڵوو شێتێکی پەتیارە کوشتی. لە پاش ئەمە بارودۆخ هێندەی دیکە شێوا و بۆ وەسەرباری خۆ هێنانەوەی خەزێنەی دەوڵەت هیچی وای تێدا نەمابوو شتێکی پێ بەشتێ بکرێ (١٢٨,٧٧). بەڵام نووسیاری تورک پیاوکوژەکەی بە ڕیاکارییەوە، بە شێت لەقەڵەم داوە.

لە ڕەوتی ڕووداوان وا بە دیار دەکەوێ کە سەرەک وەزیر بەدەست نیشتمانپەروەران کوژراوە، نەک بە دەستی شێتێکی پەتیارە، چونکە لەو سەروبەندەدا، جگە لەسەر بزێوی و بزووتنەوەی خەڵکەکە خۆی، لە نێو سپاشدا سەربزێوی و یاخیبوون لە دژ میری ڕووی دابوو (٥٣,٤٣٢ ـ ٤٣٣). وەزیر خان کە باسی شەڕی نێوان عوسمانی و ئێرانی سەدەی ١٦هەم دەکا دەنووسێ: «ئەم شەڕە ئەنجامەکەی بەپێچەوانە گەڕا، سەدان عوسمانی لە

خـۆڕایی و بە بەلاش و بێ سـۆنگە کـوژران و خـەزێنەی دەوڵەت هیـچی تێـدا نەما» (١٢٨, ٩٣).

سـپای عـوسـمـانی لەتاو فـەلاکـەتێکی سـەرانسـەری وڵاتـی گرتبـووەوە، بە ئاشکرا و ڕاشکاوی لە شــەڕکـردن دەســتـی سـارد ببـووەوە و نەدەپـەڕژایە سەرکوتکردن و لەنێوبردنـی یاخیبوون و سەربزێوی. سوڵتان مورادی سێیەم لە سـاڵی ١٥٨٣دا مـیـرانی کـوردسـتـانی بە فـەرمـاندەی حـەسـەن پاشـا بۆ تاڵانکردنی خـەزێنەی تیـفلێسێ ناردووە. بدلیسی کـە بۆ خـۆی لەم شـەڕ و تاڵانکارییـەدا هـاوبەش بووە دەنووسێ: «لەشکری گـورجی گـەلێ زۆرتر بوو، کـەچی وێڕای ئەوەش گـورجـیـیـەکـان سـەرکـەوتـن» (٧٦, ٢٧٠ ـ ٢٧١). ئەم قسەیەی نووسیاری «شەرەفنامە» ڕاستیی ئەوەی لە سـەرەوە گوتمان جارێکی دیکە دەچەسپێنێ و ئیسپاتی دەکا. بە گوێرەی هێندێ نووسینی نووسـیارانی تورک، لە سـەروەختی سوڵتـان مورادی سێیـەمدا هەر لە نێو ڕیزی سپادا دە جار سـەرپێچی و یاخیبوون ڕووی داوە (٥٨, ٤٣٣ ـ ٤٣٦). هـەرچی سەردەمی سـوڵتـان مـحـەمـەدی سێـیـەمـە (١٥٩٤ـ ٩٥ ـ٦٦٣) خـۆ ئەوە لە ویلایەتەکـانی دەوڵەتی عوسمـانی و هەرچی وڵاتێکی عـوسمانی داگیری کردبوو، سەربزێوی و یاخـیـبـوون بووبوو بە شـتـێکی بـاو و هـەر بابایێ هـەڵدەسـتـا، برێ خـەڵکی وەدووی خۆی دەدا و لە عـوسمـانی ڕاست دەبۆوە. سـوڵتـان بۆ سـەرکوتکردنی ئەو یاخـیـبـوون و لـێ ڕاسـینانە لـەشکری گـەورە و گـرانی دەنارد، بـەڵام هیچ ئەنجامێکی بەخوایشتی خۆی لێ وەگیر نەدەکەوت. سـەلیم سابیت دەنووسێ: «لەشکر لەبەرئەوەی بەدڵ و گـیـان لەدژ یاخـیـیـان شـەڕیان نەدەکـرد، سـپـای ئیـسـلام ژێر کـەوت» (١٦, ٧٤). ئەحـمـەد ڕاسـیم دەنـووسێ: «لەو ڕۆژەدا کـە سـوڵتـان مـحـەمـەدی سـێیـەم چووە سـەر تەختی پاتشـایەتیی عـوسمـانی، بۆ چاوترسـاندن ، خـەڵکێکی زۆری ئیـعدام کـرد و زۆریشـی لـێ دەست پەڕاندن» نووسـیـاری تورک درێژە بە قسـەکانـی دەدا ، دەڵێ: «بۆ بەڕێوەبردنی کـاروباری وڵاتەکە سیاسـەتی نێوخۆ، ئەمەی دەویست» (٥٣, ٤٥٦).

هـەر لـە ســـەرەتـای ســـەدەی شـــازدەهـەمـــەوە بگرە، شـــان بە شـــانـی ئەو

سەربزێوی و یاخیبوونانەی لە دژ دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێران ڕوویان دەدا، تیرە و هۆزەکانی کوردیش بۆ وەدەستهێنانی سەربەخۆیی و ئازادیی خۆیان دەستیان دابووە خەبات و تێکۆشان. لەم خەباتەدا، تەنانەت دەستیان دایە چەکیش. برێ لەم سەربزێوی و یاخیبوونی تیرە و هۆزە کوردانە کە لەم سەردەمەدا ڕوویان دا، بوون بە بنەمای بزووتنەوەی ئەو ڕزگاریخوازییە میللییەی کە لە سەدەکانی پاش ئەو ساوە تا ئێستا هەر بەردەوامە و نە بڕاوەتەوە و ڕێگایان بۆ خۆش کرد.

سەروکاری خراپ و سەلبیی حوکوومەتی عوسمانی لەگەڵ نەتەوەی کورددا، لەلایەن پیاوانی پێشکەوتنخوازی تورکەوە، بەوپەڕی تورەییەوە ڕەخنەی لێ دەگیرا. زیا پاشا (١٩) لە شیعرێکیدا بەسەردێڕی «ئەی کوردی زۆر لێکراو»ەوە دەینووسی:

به ڕوو تێکردن و ڕوو وەرگێڕانی دنیا پشت مەبەستە
چەمبەری دەوران هەر بە بارێکدا ناخولێتەوە
ڕۆژێ دێ لە خشتە دەرچێ
زۆردار ئاخرییەکەی گرفتاری زۆردارییەک هەر دەبێ
هەڵبەتە خانەی ئەو مانە هەر وێران دەبێ
(٩٨، ٩٤).

ڕاپەڕینی خێڵەکیی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا

برێ ڕووداو کە هەر لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە لە ژیانی گەلی کورددا ڕوویان دا، ئەم نەتەوەیەی تووشی شەڕ و هەرایێکی سەخت کرد. هەر لە پاش شەڕی چاڵدێران (١٥١٤) کوردستان کرا بە دوو بەشەوە. برێ میرنشینی کورد سەربەخۆیی خۆیان بەڕەسمی لە دەست دا. سەر بە دەوڵەتی عوسمانی و سەفەویکردنی کوردستان خۆشبەختی و بەختەوەریی بۆ کورد نەهێنا. بەپێچەوانەوە، گەشەکردنی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ئەم گەلەی بە جارێ شێواند و خاکی کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕوشۆڕی دوورودرێژ و گەلی کورد بوو بە هێزی مادی و مەعنەویی ئەم شەڕوشۆڕانە. مێژوونووسانی سەردەمی بدلیسی خۆیشی وای بەدیار دەخەن کە لە شەڕوشۆڕی نێوان عوسمانی و سەفەویدا برێ ویلایەتی کورد سووتێندران و تالان کران (١٠٠, ٢٩٠، ٣٠١, ٥٩, ٣٥٦, ٣٧٠).

خەرج و باج و سەرانە و موڵکانەیێکی زۆر قورس و گران بەسەر کورددا سەپێندرابوو. دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی نەتەوەیێکی هاوخوێن و برای یەکدییان لێکدی ڕاست دەکردەوە و ئاگری دژمنایەتیی نێوانیان خۆش دەکرد. پشت بەو ڕاستییانەی لە سەرچاوەکاندا نووسراون، بە درێژاییی سەدەی ١٦هەم تەنیا هەر لە شەڕوشۆڕەکانی عوسمانی و ئێران و شەڕی تیرەگەریی نێوخۆ نزیکەی ١١٢ هەزار کورد پتر لە نێو چوون، بدلیسی کە بۆ خۆی دان بەم بارە نالەبارە لە توان و تاو بەدەرەدا دەنێ، ژیانی میرە کوردێکی جانفولاد (جانپۆلاد ـ وەرگێڕ) ناو بە نموونە دێنێتەوە، دەنووسێ: «تا ئاخر و ئۆخری تەمەنی لە ٧٠ کوڕ تەنێ هەر (١٠) کوڕی بە سەرسەلامەتی ماونەوە» (٢٠) (٧٦, ٢٢٥). ئەم ژمارەیە با زۆریشی فوو تێ کرابێ وا دەگەیێنێ کە زۆربەی ئەو خەڵکە لەو شەڕانەدا بۆ نەتەوەی کورد هیچ مەعنایەکی نەبوو، لە ناوچوون.

ئیدی بەم جۆرە، لەم ڕاستییانە ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە لە ئاکامی دەست تێوەردانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی لە کوردستاندا هێزی بەشەری کەم بووەتەوە و باری ئابووری بە جارێک تێک چووە و مانی مان ئاسایی نەتەوەی کورد کەوتووەتە مەترسییەکی گەورەوە. یەکێ لەو ڕووداوانەی لە سەدەی ١٦هەمدا ورەی بە گیانی کوردەواری بەردابوو سەرەڕۆیی و کەللەشەقیی کاربەدەستان و هەمەکارەی سوڵتان و شا بەکۆمەڵ و بە دەسەجەمعی کورد قەلارکردن بوو. بەپێی سەرچاوەکان لە سەردەمی سوڵتان موڕادی سێیەمدا لە جیاتی تورکێ کە بەدەست کوردێ کوژرا بوو سەت نەجیوزادەی کورد ئیعدام کراوە. بدلیسی دەنووسێ: «سەرلەبەری ماڵ و سامانی ئەوانەی ئیعدام کران وەسەر خەزێنەی سوڵتان خرا» (٧٦, ١٣٤). ئەوەی ڕاستی بێ، کورد لە سەدەی ١٦هەمدا دەبوو بەگوڕیی ناکۆکیی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی و بەئاگری ئەم ناکۆکی و کێشە و هەرایەوە دەسووتا. بە نموونە شا تاماسپی یەکەم هەر کە لە بەلای عوسمانیدا مەیل و بزوانی تیرەی دونبولی وەگومان کەوت ٤٠٠ کەسی بەیەک قەڵەم لەم تیرەیە، بە ئەحمەد بەگ و سمایل بەگ و جەعفەر بەگیشەوە کوشت. بدلیسی دەنووسێ: «٣٠ کەسی دیکەش، لەوانی لە دەرباری شادا خزمەتیان دەکرد، کوژران»[٢١] (٧٦, ٣١٣). ئیدی بەم جۆرە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا بەبن دیلێتیی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی کەوتنی کورد مێژووی ئەم نەتەوەیەی بەم جۆرە ڕووداوە خوێناوییانە تژی کرد. هەر لەم سەردەمەدا دەست لە چارەنووسی کورد تێوەردانی عوسمانی و سەفەوی کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پتری پەرە دەستاند پاڵی بە سەرلەبەری تیرە و هۆزە کوردەکانەوە دەنا لە دژ هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بۆ سەربەخۆیی خۆیان دەست دەنە خەبات و تێکۆشان. هەروەک ڕابردوو ئەم بزووتنەوانەی سەدەی ١٦هەمیش کە کورد لە دژ دەست تێوەردانی بیانی دەیکرد و هێندەی یاخیبوونی گوندییان گرینگ بوون. دیسان هەر سەرەک هۆز و تیرەکانی کورد ڕێبەرییان دەکرد و ئەوان چاوساغی بوون.

له سـەرەتای سـەدەی ١٦هەمـدا بۆ یەکـەم جـار یاخـیـبـوونەکـەی هۆزی مـەلیکیش ڕووی دا، چونکە نوور عـەلی خەلیفـە، کە لە سـاڵی ١٥٠٦دا لە لایەن شاسمایلی یەکەمەوە بەفەرمانڕەوای چەمەشکەزەک و سـەرکردەی قزڵباشان دەمەزرێندرا بوو لەگەڵ هۆزی مـەلکیشـدا بەو زەبروزەنگ و بێ بەزەیێتییەوە هەڵدەسـووڕا. ئەم کـابرایە هەمـیشـە خـەریکی ئەوەبوو کوشت و کـوشـتـاری دەسـەجـەمـعـیی دەنایەوە و هـەر ناوچە و هـەرێمێ بەدەنگ هـاتبـا یەکسـەر دەیسووتاند و وێرانی دەکرد. تەنانەت خەڵکێکی زۆر لە کوردی چەمەشکەزەک کـە لێی بەدەنگ هـاتبـوون و ملیـان بـۆ نەدەدا، بۆ نـاوچەی خـۆراسـان دوور خـرابوونەوە (٢٢) (٦٧ , ٣٨٣). لەبەر ئەمـە هۆزی مـەلکیش بۆ دوایی بە سەرەڕۆیی نوور عەلی خەلیفە هێنان دەستی دایە چەک. یاخییەکان داوای لە میرایەتیی چەمەشکەزەک خستنی نوور عەلی خـەلیفـە و سەرلەنوێ دانانەوەی سەرۆکی پێشـووی هۆزەکە، ڕۆسـتـەم بەگـیان دەکـرد. بۆ بەجێـهێنانی ئەم خـواسـتـەش بڕیاریان دا ڕۆسـتـەم بەگ بۆ کـوردسـتـان بانگ کـەن و بۆ ئەم مەبەستە نوێنەریان بۆ عێراق و ئیسفەهان نارد.

بدلیـسی دەنووسێ: «دەست پێکرانی شـەڕی چاڵدێران ئەم بزووتنەوەی یاخـیـبـوونەی دامـرکـاندەوە (٧٦ , ١٦٤ , ١٦٥). بەڵام ئەم یاخـیـبـوونە کـە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا دەسـتـی پێ کردبوو، بوو بەسەرەتـای ئەو خەباتەی کە لە دژ بیانییان پێوەچوو و بەردەوام بوو. لە پاش ئەمە یاخیبوونی خێڵەکی لە دژ هـەردوو دەوڵەتی خۆ لە چارەنووسی کورد هـەڵقورتێن دوای نەبڕایەوە و بێ ناوبڕ هـەر پێوەچـوو. بزووتنەوەی یاخـیـبـوون لە پاش یەکەم دابەشکرانی کـوردسـتـان (١٥١٤) پتـری پەرەسـاند و زێتـری گـوڕ گـرت. بە تایبـەت لە سـەروبەندی سـوڵتـان سلێـمـانی غـازیدا[٢٣] (٣٤) (١٥١٩ – ١٥٦٦) چەند یاخیبوونێکی خێڵەکی ڕووی دا. یەکێ لەمانە یاخیبوونی ڕووزەکییەکان بوو.

میرنشینی بدلیس لە ساڵی ١٥٣٥دا لە لایەن سوڵتان سلێمانی غازییەوە داگیـر کرا. بـەڵام هۆزی ڕووزەکیش وەک سـەرتۆپی هۆز و تیـرە کوردەکـانی سەر بەم میرنشینە سەری بۆ فەرمانڕەوایی دانەنەواند و نەبوو بە دەستدای و

کار گەیشتە دەستدانە چەک و شەڕ و تێکگیران. یاخییەکان لەم شەڕ و تێکگیرانەدا کە سێ ساڵی خایاند داوای لە میرنشینی وەدەرنانی کاربەدەستانی عوسمانی و سەبەخۆیی خێڵەکییان دەکرد. سوڵتان بۆ سەرکوتکردنی ئەم سەربزێوی و یاخیبوونە گەلێ میرە کوردی بۆ شەڕ تەیار و سەفەربەر کرد، بەڵام بەهیچ ئاکامێ نەگەیشت، چونکە گەلی کورد لەو سەفەربەرەدا بەڕاستی و بەدڵ لەگەڵ یاخییەکاندا شەڕیان نەدەکرد و هەر کە هەلێکیان بۆ هەڵدەکەوت یەکسەر دەچوونە پاڵ یاخییەکان. لەبەر ئەمە سوڵتان سلێمانی غازی دەستی لە سیاسەتی بە تۆبزی و زۆر لێکردنی یاخییەکان هەڵگرت و بۆ لە خشتەبردنیان دەستی دایە دەک و دەهۆ گێڕان و کەڵەکبازی.

بدلیسی دەنووسێ: «سوڵتانی لە سیاسەتی زۆرداری بەکارهێناندا دۆڕاو لە سەرێکەوە بە هۆی بەهائەدین میری حەزۆوە(٢٤) خەبەری بۆ یاخییەکان نارد گۆیا لێیان خۆش دەبێ و لە سەرێکی دیکەوە بەڵێن و گفتێکی چەوری بە ئیبراهیم بەگ و قاسمی سەرکردەی یاخییەکان دا و(٢٥) بەم جۆرە قەڵای بدلیس داگیر کرا» (٧٦, ٣٦٠, ٣٦١).

لە ساڵی ١٥٣٨دا بە داگیرکردنی قەڵای بدلیس بزووتنەوەی سەربزێوی و یاخیبوون دایە باری کزی و دامرکایەوە. سوڵتان لە بری وەی لە یاخییەکان خۆش بێ بەوپەڕی دڵڕەقییەوەی سزادان. بەپێی زانیارییێکی کە لە «شەرەفنامە»دا نووسراوە، ٤٠٠ کەس لە هۆزی ڕووزەکی لەو یاخیبوونەدا هاوبەشییان کردبوو، زێد و نیشتمانی خۆیان بەجێ هێشت و بۆ ئازەربایجان کۆچیان کرد و خۆیان لە سزای سوڵتان رزگار کرد (٧٦, ٤٤٣). بەڵام یاخییێکی زۆر بە فەرمانی سوڵتان لە سێدارە دران و میرنشینی بدلیس بەبن باری دیلێتیی عوسمانییان کەوت. پاش یاخیبوونی هۆزی ڕووزەکی سەربزێوی و یاخیبوونی تیرە و هۆزە کوردەکان هەر پێوە دەچوو و نەدەبڕایەوە. هەر چەند کورد تەنگەتاوکردنی کاربەدەستانی شا و سوڵتان توندوتیژ دەبوو، بزووتنەوەی خەبات و بەربەرەکانێیش بەو پێیە پەرەی دەستاند و توندوتیژتر دەبوو. بەتایبەت خەرج و باج و میرانەیێکی لە سەدەی

١٦هەمدا وەردەگیرا بەجارێ بڕستی لە میرانی کورد بڕیبوو، هەر سەرەک هۆزێ خەرج و باج پێدرانی لە کێشدا نەبووایە بێ سێ و دوو هەڵدەواسرا و سوڵتان دەستی بەسەر موڵک و سامانیەوە دەگرت و لێی داگیر دەکرد. هەر لەبەر ئەمە لە نیوەی دووەمی سەدەی ١٦هەمدا بەربەرەکانێ لەدژ خەرج و باج ساندنی گران و لە توان بەدەر بزووتنەوەی یاخیبوونی بۆ سەربەخۆیی بەهێز کرد. بزووتنەوەی ئەم سەردەمە تیرە و هۆزە کوردەکانی ئێرانیشی گرتبووەوە. لە ساڵی ١٥٦٤دا شا تاماسپی یەکەم ساڵانە. داوای ١٠ هەزار سەر هێستری لە میری لوڕستانی گەورە(٢٦) دەکرد. هەروەها ئەم خواستەشی بەرەوڕووی محەمەد بەگی میری لوڕستانی بچوکیش کردبووەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی کە محەمەدی بەگ نەیدەتوانی ئەم خەرج و باجە گرانە بۆ شا پڕکاتەوە سەد کەس لە نەجیوزادانی لوڕستان زیندان کران. قازی ئەحمەدی قەزوینی دەنووسێ: «محەمەدی جوامێرێکی وابوو، زیارەتکەران کە بە لوڕستاندا تێ دەپەڕین کۆمەگ و یارمەتییان هەمیشە لەو دەستاند، بەڵام لە ساڵی ١٥٦٤دا گیرا و لە قەڵای ئەڵەمووت لە زیندان خرا (١٠٠ ـ ١٧٤). ئیدی بەم جۆرە ئەم ڕووداوە بوو بەمایەی وروژانی نێو هۆزەکان و لە ئاکامدا، دەستدانە چەک و ڕاپەڕین. خەڵکەکە وایان بیر دەکردەوە کە ئەگەر خەرج و باج لەسەر میرنشینەکەیان سووک کرێ، ئەوانیش ژیان و گوزەرانیان بەش بەحاڵی خۆیان خۆش دەبێ. هەر لەبەر ئەمە لەدژی ئەو خەرج و باج گرانەی بەسەر میرنشینەکەیاندا سەپێندرابوو، زۆر بەجەرگەوە خەباتیان دەکرد.

کاتێ محەمەدی بەگ لەگەڵ نەجیوزادەکانی لوڕستاندا پێکەوە لە قەڵای ئەڵەمووت زیندان کرا، هەر سێ کوڕەکانی جەهانگیر و شاوێردی و عەلی خان لە ناوچەی خوڕەم ئاباددا دەستیان بە خەباتی چکدارانە کرد. زۆربەی تیرە و هۆزەکانی لوڕ لەم بزووتنەوەیەدا هاوبەشییان کرد. سەرلەبەری خەڵکەکە داوای بەردانی محەمەدی بەگ و هاوڕێیانیان دەکرد و لە هەمەدان و ئیسفەهان و ناوچەکانی دیکەدا پەلاماری کاربەدەستانی شایان دەدا و دەیانکوشتن.

هەر لەو سەروبەندەدا، لە گێلانیش، یاخیبوون لە دژی سەفەوییەکان سەری هەڵدابوو. لەبەر ئەمە شا تاماسپی یەکەم لە پەرەساندن و تەنینەوەی یاخیبوونی لورِستان ترسی لێ نیشت و بۆ سەرکوتکردنی ئەم بزووتنەوەیە تەواو بەخۆ کەوت، بەڵام پەنای بۆ تەگبیر و چارەسەرێ برد، دادی نەدا و هیچ سوودێکی لێ وەگیر نەکەوت. بدلیسی دەنووسێ: «شارۆستەمی فەرمانرِەوای لورِستان و سەرکردە و میرە قزڵباشەکانی تری سەرسنوورەکان بۆ لەنێوبردنی مەترسیی یاخیبوونەکە هەوڵێکی زۆریان دا، بەڵام بێ ئاکام بوو» (٧٦, ٥٠). سەبارەت بەمە کاربەدەستانی دەربار و شارۆستەم بەگ لە شایان گەیاند، یەکە رِێگای دامرکاندنەوەی یاخیبوونەکە ئەوەیە کە محەمەدی بەگ و هاورِێیانی لە زیندان ئازاد کرێن. ئیدی بەم جۆرە شا فەرمانی لە زیندان ئازادکرانی محەمەدی بەگ و هاورِێیانی دا و بەمە سەربزێوی و یاخیبوونەکەی لورِستانی سەرکوت کرد و کوژاندەوە.

لە ئاکامی ئەم یاخیبوونەدا محەمەدی بەگ لەو خەرج و باجە قورس و گرانەی کە دەبوو بۆ خەزێنەی شای پرِکاتەوە ئازاد بوو و کرا بە میری سەربەخۆی لورِستانیش. بدلیسی دەنووسێ: «محەمەدی بەگ بە لە خۆرِازیکردنی شاتاماسپی یەکەم و پاشان شاسمایلی دووەم، خەرج و باجی کەم دەدا و بەمە سەربەخۆیی خۆی پاراست» (٧٦, ٥٢). لە سەدەی ١٦هەمدا تیرە و هۆزە کوردەکانی سەر بە عوسمانی و سەفەوی لەدژ زوڵم و نیزامی خەرج و باج ئەستێنی خەباتیان دەکرد و لە هێندێ حاڵەتدا لەم خەباتەدا یەکیشیان دەگرت. ئیسکەندەر مونشی دەنووسێ: «کورد هەر کە هەست بە مەترسی دژمن دەکەن دەگەڵ یەکدی رِێک دەکەون و یەک دەگرن، بەڵام هەر کە ئەم مەترسییە لە گۆرِێدا نەما دەبنەوە دژمنی گیانی یەک و شیر و تیر لێک دەسوون» (٤٧, ٧٨١).

بە پێی زانیاریی سەرچاوەکان لە ساڵانی ٣٢ – ٣٨ی سەدەی ١٦هەمدا، لە بەشە کوردستانی عوسمانیدا سەربزێوی و رِاپەرِینی کورد لە نوێوە سەری هەڵداوەتەوە.

لەسەر ئەوەی زیائەدین، سەرۆکی پێشووی هۆزی سلێمانی کە لە میافارقین دەژیان لەگەڵ محەمەد ئۆوستاجلووی سەرکردەی قزڵباشان کە فەرمانڕەوای دیاربەکر بوو، خزمایەتی و دۆستایەتیی دامەزراند، سوڵتان سەلیم کوردستانی داگیر کرد و ولاتەکەی سەرلەبەر بوو بە مڵکی تایبەکاری سوڵتان. لە سەردەمی سوڵتان سلێمانی غازیدا خەرج و باجێکی لە کێش بەدەر بەسەر ئەو هۆزەدا، کە لەو میرنشینە دەژیان، سەپێندرا. سوڵتان ئەرکی کۆکردنەوەی ئەو خەرج و باجانەی لە ئەستۆی بالوول بەگی میری میافارقین هاوێشت، بەڵام بالوول بەگ نەیتوانی ئەو خەرج و باجانە کۆکاتەوە و بە خەزێنەی دیاربەکری بسپێرێ.

بدلیسی دەنووسێ: «لە ئاکامی ئەو هێرشانەی تورکەکان دەیانکردە سەر خاکی عەجەم، هۆزی سلێمانی تووشی بارێکی تووش و نالەبار بوون. سەردەمێکی دوورودرێژ بوو، لەتاو خەرج و باج و سەرانەی سوڵتان ناچار هەموو کۆچیان کرد» (٢٧٠ ,٢٦٧ ,٧٦).

ئەم تیرە و هۆزە کوردانە میرنشینەکانی خۆیان بە میرنشینەکانی خۆیان بەجێ هێشت، هەموو ڕوویان لە سەرسنوورەکانی ئازەربایجان کرد، چونکە ئەوانەی لەو سەرسنوورانە دەژیان باری خەرج و باج لێ ساندرانیان لە هی دیکە تا ئەندازەیێ سووکتر بوو. ئیدی بەم ڕەنگە هۆزی سلێمانی هیچ خەرج و باجێکیان بە سوڵتان نەدا. خەبات و تێکۆشان لە دژ خەرج و باجی قورس و گرانی لە وزەبەدەر، ویلایەتەکانی دیکەی کوردستانیشی گرتەوە. پاش هۆزی سلێمانی هۆزەکانی دیکەیش ئەستۆی خۆیان لە هەموو جۆرە ڕەسمی خەرج و باج دانێ قوتار کرد. شاسوار ناوێ جڵەوی ئەو خەباتەی وەدەستەخۆ گرت. شاسوار بۆ خۆی میر لیوای قەڵای بایەزید بوو[٢٧]. بدلیسی دەنووسێ: «شاسوار لە هەزار سواری پتر لە هۆزی سلێمانی و هۆزەکانی دیکە لە دەوری خۆ خڕ کردەوە و قەرەپوولێکی خەرج و باج بە سوڵتان نەدا» (٢٧٠ ,٧٦).

بەهلوول بەگ نێردرا، بچێ خەرج و باجی ئەو ناوچانە خڕ کاتەوە و بە

خەزێنەی دیاربەکری بسپێرێ. بەڵام هۆزی سلێمانی ملیان بۆ نەدا و کار بەدەست دانە چەک و تەقە و لێکدان گەیشت. سەرەنجام بالوول بەگ کوژرا و خەرج و باجیش خڕ نەکرایەوە. پاش کوژرانی بالوول بەگ ئەمیر خانی کوڕی جڵەوی سەرکردایەتیی هۆزەکەی وەدەستە خۆ گرت. بەڵام ئەمیش لەگەڵ هۆزەکەیدا خراپ ڕەفتاری کرد و بزووتنەوەی سەربزێوی و یاخیبوون لە نێو هۆزەکەدا بەهەڵاواسینی ئەمیر خان و لایەنگرانی پێشی لە بزووتنەوەی یاخیبوونەکە گرت و دای مرکاندەوە.

سوڵتان عومەر بەگی برای ئەمیر خانی کرد بە میری میافارقین. بدلیسی دەنووسێ: «دەبوو عومەر بەگ هەموو ساڵێ چوار خەروار[٢٨] زێڕ و چەندین خەرج و باجی دیکەی بە خەزێنەی دیاربەکر دابا» (٧٦، ٢٧١). بەڵام بە فەرمانی سوڵتان محەمەدی سێیەم میرنشینی میافارقین لەدەست عومەر بەگ، کە میراتگری ڕاستەقینەی میرنشینەکە بوو، دەرهێندرا و بە ئیبراهیم بەگی ئاقساق درا. پاش ئەم ڕووداوە عومەر بەگ بە کۆمەک و یارمەتی بڕێ لە میرانی کورد هەوڵی دا خەرج و باجەکانی سوڵتان بۆ خۆی کۆکاتەوە، بەڵام هیچی پێ نەکرا. لە پاشان بە هێزی چەکدارەکانی خۆیەوە لە دژ سوڵتان ڕاپەڕی. بەڵام سەبارەت بەوە کە هێزەکەی کەم بوو، ملی لە خراپەکاری ناو لەبەر ئەمە بدلیسی بە ڕێگر و تالانکەری لە قەڵەم داوە (٧٦، ٢٧١).

یەکێ لە سەربزێوی و یاخیبوونانەی لەو سەروبەندەدا ڕوویان داوە، سەربزێوی و یاخیبوونەکەی هۆزی بوختییە کە بۆ خۆیان سەر بە فەرمانڕەواییی عوسمانی بوون. ئەم یاخیبوونە لە بنەڕەتدا لەدژ ئەو میرە ڕووی داوە کە سوڵتانی عوسمانی بەزۆرەملێ و تۆبزێ بەسەر هۆزەکەیدا سەپاندبووی.

بەپێی زانیاری سەرچاوەکان فەرهاد پاشای وەزیر لە ساڵی ١٥٨٢دا ١١٢هەزار فلوورینی لە میر عەزیز ناوێ ساند و کردی بە میری جزیر، بەڵام هۆزی بوختی لەبەرئەوەی میر ناسری میراتگری ڕاستەقانیی میرنشینەکەیان دەویست، لە فەرهاد پاشایان ڕاگەیاند، کە بەپێی فەرمانی سوڵتان سلێمانی

غازی هۆزەکان دەبێ خۆیان میر بۆ خۆیان هەڵبژێرن و گوتیان: «ئێمە میر عەزیزمان ناگەرەکە، بگرە میر ناسرمان گەرەکە».

بدلیسی دەنووسێ: « وەزیر لەم قسانە ڕکی هەڵستا و یەکسەر فەرمانی کوشتنی میر ناسری دا» (٧١ - ١٣٦).

تیرە و هۆزە کوردەکانی جزیر سەرلەبەر لەم ڕووداوە تووڕە بوون. پاشان هەر سێ براکانی میر ناسر، میر شەرف و عیزەدین و میر ئەبداڵ دەستیان دایە خەباتی چەکدارانە و هۆزی بوختی هەر لە یەکەم ڕۆژەوە دەستیان دایە چەک و خەباتکردن. تیرە و هۆزەکان، دەرکردنی میر عەزیز کە بە دەسکێنیی فەرهاد پاشا سەروبەر نرابوو و کرابوو بە میری جزیر، تۆڵەساندنەوەی میر ناسریان لە پێشەخۆ دانا. هۆزی بوختی بڕێ شار و گوندی سەر بە ئەیالەتی جزیریان بە هێزی چەک گرت و وەسەر قەڵەمڕەوی خۆیانیان خستن. میر عەزیز کە بارودۆخەکەی بەو ئاوایە دیت یەکسەر بۆ ئەستەمبووڵ هەڵات. بەڵام لایەنگرانی میر عەزیز لە شەڕی خۆیان سارد نەبوونەوە. شەڕەکە چل ڕۆژی خایاند و بە سەرکەوتنی هۆزی بوختی شکایەوە. ئەم ڕووداوە سوڵتان موڕادی سێیەمی زۆر تورە کرد. سوڵتان لەشکرێکی گەورەوگرانی لە میرانی کوردستان بە سەرکردایەتیی حوسەین پاشای میر میرانی ئەیالەتی مووسڵەوە بۆ سەر جزیر نارد و بەیاناتێکی زۆری بۆ دان، کە دەبێ بەهەر نرخێ بێ، ئەیالەتەکە گۆیا لە دەستدرێژیی دەستدرێژکەران رزگار بکەن. بدلیسی دەنووسێ: « سوڵتان بۆ ئەوەی دەرزی پەند و عیبرەت بەوانەی سواری سەری خۆیان بوون و ئاڵای یاخیبوونیان هەڵکردووە، بۆ دادا، حوسەین پاشای ڕاسپارد سزای میر شەرف و براکانی بدا» (٧٦, ١٣٩). بەڵام لەم شەڕەشدا دیسانەکە هەر میر عەزیز و لایەنگرانی بەزین و ژێرکەوتن، بگرە میر عەزیز بۆ خۆی کوژرا. ئیدی بەو ئاوایە سەربزێوی و یاخیبوون درێژەی کێشا و پێوە چوو. میر شەرف بوو بە فەرمانڕەوای جزیر و بەمە سەربزێوییەکەی هۆزی بوختی بە سەرکەوتنەوە دوایی هات. یەکێ لەو میرە کوردانەی کە خاکی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی لە دەست چوو لە سەدەی

١٦هەمدا میر سەیفەدینی سەرۆکی تیرەی یەزیدی بوو.

میر سەیفەدین لەلایەن سوڵتان غازییەوە میرنشینەکەی لێ داگیر کرابوو. ئەمیش نەیکردە نامەردی لە دژ حوسەین بەگ کە کرابوو بە میری ویلایەتی سوهران، ڕاپەڕی. سەبارەت بەوە سەرپاکی ئەندامانی تیرەکەی لەگەڵیدا یەک دڵ و یەک گیان بوون یاخی بوو و بەکۆمەکی تیرەکەیەوە دەگژ حوسەین بەگی سەرۆکی تیرەی داسنی ڕاچوو و بەزاندی. لەم شەڕەدا لە ٥٠٠ کەس پتر لە تیرەی داسنی کوژران. سوڵتانی عوسمانی ئەم ڕووداوەی پێ ناخۆش بوو، دیسانەوە بۆ سزادانی ئەو کوردانەی ئازادانە دەبزووتن لەشکری لەسەر کردن. بدلیسی دەنووسێ: « سوڵتان لەگەڵ میرانی کوردستاندا پێکەوە وەدووی میر سەیفەدین کەوتن، هەوڵی دا ویلایەتی سوهران داگیرکا، بەڵام ئاکامێکی چاکی لێ وەچەنگ نەکەوت» (٧٦, ٢٧٥ـ ٢٧٦).

میر سەیفەدین توانیی سەربەخۆیی میرنشینەکەی بپارێزێ و بوو بە سەرۆکی تیرەکەی. ئەو یاخیبوون و سەربزێوییانەی لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە دەستیان پێ کردبوو سەرتۆپی ئەندامانی تیرەو و هۆزەکانی کورد هاوبەشییان تێدا دەکرد. ئەم سەربزێوی و ڕاپەڕینانە هێندێ جار بە سەرکەوتن و هێندێ جار بە بەزین و ژێرکەوتنەوە بە ئاکام دەگەیشتن. بەڵام یاخییەکان لە سەرێکەوە سەربەخۆیی میرنشینەکانیان بۆ خۆیان مسۆگەر دەکرد و لەسەرێکی دیکەوە هەلومەرجیان بۆ ملهوڕی و هەر کە بۆ خۆیەتیی هەمە کارە و کاربەدەستانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی خۆش دەکرد.

بەپێی سەرچاوەکان، لە سەدەکانی ١٦ـ ١٧ بڕێ میرنشین لە کوردستان توانیویانە سەربەستیی خۆیان بپارێزن و ئازاد بژین. تەنانەت هەڵۆخانی میری ئەردەلان لە ساڵی ١٥٨٨دا میرنشینێکی ئازاد و سەربەخۆی دامەزراندووە. بدلیسی دەنووسێ: «هەڵۆخان سەربەستانە و ئازاد ئەمێستاکەش بەبێ کۆسپ و تەگەرە فەرمانڕەواییی خۆی بەڕێوە دەبا» (٧٦, ٨٩).

لەسەر داخوازی گەلی کورد ئیبراهیم پاشای میر میرانی دیاربەکر لە دەوروبەری ساڵی ١٥٩٣دا زیندان کرا و لە سەردەمی سوڵتان محەمەدی سێیەمدا کوژرا. بدلیسی دەنووسێ: «سوڵتان محەمەدی سێیەم بۆ ترساندنی دژمنەکانی، لە مەیدانی ئەستەمبووڵ هەڵی واسی»[٢٩] (٧٦, ٢٤٩).

ئیتر بەم ڕەنگە سەربزێوی و یاخیبوونەکانی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا جەماوەری خەڵک بە دڵ و بەگیانەوە هاوبەشییان تێدا دەکرد، بەڵام ئەوی ڕاستی بێ ئەم یاخیبوونانە سەرەک هۆز و تیرە کوردەکان سوودیان لێ وەردەگرتن و بە قازانجی ئەوان دەگەڕان. ئەم بزووتنەوەی سەربزێوییانە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی مەرکەزیی کوردستان نەبوو، بگرە بۆ بە جیا جیا پاراستنی سەربەخۆیی میرنشینەکان سوودیان لێ وەردەگیرا. جگە لەمەش ئەم یاخیبوونانە بە بتوونی و تێکڕا لە هەموو میرنشینەکاندا لە یەک کاتدا و بە ڕێکوپێکی ڕوویان نەدەدا، بگرە بە وچان و ناوبەناوێکی دووری یەک لێرە و یەک لەوێ و پەڕاگەندە ڕوویان دەدا. هەر لەبەر ئەمەشە سوڵتانەکانی عوسمانی بۆ سەرکوتکردن و دامرکاندنەوەیان زۆر جار هەر سوودیان لە میرە کوردەکان خۆیان و هێزەکانیان وەردەگرت (٧٦, ١٣٩ ـ ٢٧٦ـ ٣٦١).

بۆ سەرکوتکردن و دامرکاندنەوەی ڕاپەڕین و سەربزێویی تیرە و هۆزە کوردەکان پاشاکانی عوسمانی زۆر دڵڕەقانەتر ڕەفتاریان لەگەڵ دەکردن. بەپێی نووسینی هێندێ مێژوونووس، موراد پاشای قویوچی، بۆیە «قویوچی»یان پێ گوتووە، چونکە لاشەی کوردەکانی بەسەدان هەڵ دەداشتە هەڵدێران و بەدەها بیری لێ دەکردن (٨٩, ٤٦).

بەم ئاوایە، لایەنی هەرە بەرچاوی ئەو سەربزێوی و یاخیبوونە خێڵەکییانەی کورد لەدژ دەست تێوەردان و خۆ لە کاروباری کورد هەڵقوتاندنی عوسمانی و سەفەوی لە سەدەی ١٦هەمدا لەوەدایە کە هەست و خوستی خەبات لە پێناوی سەربەخۆیی نەتەوەی کورد هێندەی دیکە بەگرتر کرد و بوو بەبنەڕەتی بزووتنەوەی رزگاریخوازیی نەتەوەی کورد.

جزیرا بۆتان و مەم و زین

٣

بەشی سێیەم

میرنشینی بدلیس
بەپێی شەرەفنامە
لە سەدەکانی ١٥، ١٦دا

لەم بەشەدا بەکورتی لە میرنشینەکانی کورد، بەتایبەتی میرنشینی بدلیس لە سەدەی ١٥ـ ١٦هەمدا، دەدوێین. هەروەها جگە لەمە، لە هەڵکەوتی باری جوغرافیاییی میرنشینەکە و خەڵکەکەی و مێژووی سیاسی و پێڕۆی بەڕێوەبەربەریەتی و رۆشنبیری و شارستانێتیشی دەکۆڵینەوە.

کورتەباسێ دەربارەی میرنشینەکانی کورد

وەک لێی کۆڵدراوەتەوە، کورد شاشیان هەبووە و فەرمانڕەوای گەورە و بە دەسەڵاتیشیان هەبوون. بێ گومان شا و فەرمانڕەواکانیان لەو جۆرە شا و فەرمانڕەوا خاوەن مافە گەورانە نەبوون دەسەڵاتیان بەسەر دەوڵەتی مەرکەزیی کوردستاندا ڕۆیشتبێ، بەڵکو فەرمانڕەواگەلێ بوون دەسەڵاتی پاتشایەکی سەربەخۆ، یان نیوە سەربەخۆیان بووە و بەس.

هەر لەو سەروبەندانەدا «لە سەدەکانی ١٠ ـ ١٢دا» ئەم شانشینانە نەک تەنیا هەر لە خاکی کوردستان، بگرە لە خاکی کوردستانیش و میسریش و سووریاشدا دامەزراون. قازی ئەحمەدی قەزوینی لەبارەی ئەم شانشینانەی بە شێوەیێکی فرەوانتر کۆڵیوەتەوە و زانیاریی بەربڵاوتری نووسیوە (١٠١, ١٦٧ ـ ١٧٤). بدلیسی لکی یەکەمی «شەرفنامە» ی کە بریتییە لە پێنچ بەش بۆ ئەم شانشینانە تەرخان کردووە (٧٦, ١٩ ـ ٨١). قەزوینی کە لەم باسە دەدوێ لەبەرئەوەی پتری پشت بە «روضـة الصـفـا» و «جـهـان آرا» بەستووە، ڕووداوەکان کوتومت لێک دەچن. بدلیسی لکی دووەمی کتێبەکەی بۆ ئەو فەرمانڕەوایانە تەرخان کردووە کە لە هێندێ بارودۆخدا خودبەیان بەنێوەوە خوێندراوەتەوە و دراوی زێڕیان بەنێوەوە لێ دراوە (٧٦, ٨٢ ـ ١٤٩).

بدلیسی لکی سێیەمی کتێبەکەی کردووە بەسێ بە شەوە. بەشی یەکەمیان ٩ فەسڵە و لەبارەی میرەکانی دیکەی کوردستان زانیاریی بەنرخی تێدایە (٧٦, ١٤٩ ـ ٢٦٩). نووسیار بەشی دووەمی هەر ئەو لکەی کردووە بە دوو فەسڵەوە و لەم فەسڵانەدا مێژووی میرنشینەکانی کوردی بە شێوەیێکی بەرفرەوان ڕوون کردووەتەوە (٧٦, ٢٧٠ ـ ٣٢١).

بدلیسی لە لکی سێیەمی بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»دا باسی مێژووی کوردی ئێران دەکا (٧٦, ٣٢٢ ـ ٣٢٤). ئیتر بەم جۆرە بدلیسی لە کتێبەکەیدا،

لەمەڕ شا و فەرمانڕەوا و میرانی کورد زانیاریی زۆر بەسوود دەنووسێ. شەرەفخان زۆربەی ئەمانە بە ڕەگ و ڕەگەما دەباتەوە سەر عەرەبان. ئەم ئیددیعایەش لەگەڵ تەبیعەتی ئەو ڕۆژگارەدا زۆر دەگونجێ. چونکە ئەو نەجیوزادانەی پێش فەتحی ئیسلامی خۆیان بە ڕەچەڵەک دەبردەوە سەر شاکانی ئێران و پاش فەتحی ئیسلامی خۆیان بە سەرکردە ولاتگرە عەرەبەکانەوە دەبەست کەم نەبوون. هێندێ لەو نەجیوزادانەی شانازییان بەم خۆ پێوە هەڵاواسینەوە دەکرد هەر لە ناوەندی سەدەی ١٦هەمەوە مەیلیان بە لای بەرەی عوسمانیدا بزووت و هەر لەبەر ئەمە دەبینی نازناوی وەکو پاشا و ئەفەندی و ئی دی لەنێو نەجیوزادانی کورددا هاتە گۆڕێ.

هیچ گومان لەوەدا نییە کە بنەماڵەیێکی کوردی بەڕەگ و ڕەچەڵەک کورد خۆی بە عەرەبەوە یا عەجەمەوە یا تورکەوە هەڵاواسیبێ ئەمە لەوە بەولاوە نەبووە کە لە نەتەوەکەی خۆی لاری بووە. ئەم بارودۆخە بۆ ئەو دەوڵەتە دراوسێیانەی کورد کە لەسەر سیاسەتی تواندنەوەی کورد کە بە ژمارە لە خۆیان کەمتر بوون لەناو بۆتەی نەتەوەکەی خۆیاندا بارودۆخێکی لەبار بووە. چونکە ئەو مێژوونووسە بۆرجوازییانەی سوودیان لەم مەیل بزوانە وەرگرتووە، کورد، کە مێژوویان لە پێش لەدایکبوونی عیسایشەوە ڕوون و ئاشکرایە، بە ڕەچەڵەک جارێ دەبەنەوە سەر فارس و جارێ دەیانکەن بە عارەب و جارێ دەیانکەن بە تورکی چیایی. هەر لەبەر ئەمەیشە ئەو مێژوونووسە هاوچەرخانەی لە ڕەچەڵەکی کوردیان کۆڵیوەتەوە هێشتا نەکەوتوونە سەر یەک ڕاستەڕێ، تەنانەت بدلیسی خۆیشی کە لە کار تێکردنی سەردەم و بیر و بڕوای مێژوونووسانی عەرەب و ئێران ڕزگار نەبووە و نەیتوانیوە لە بارەی نەتەوەکەی خۆیەوە بیر و بڕوایەکی بنەبڕ و بێ کێشە و یەکلا دەربڕێ (٧٦, ١٢ـ١٣).

مێژووی میرنشینەکانی کورد کە بەپێی «شەرەفنامە» بەکورتی لەسەری دەدوێین، ڕاستت دەوێ بۆ خۆی لێکۆڵینەوەیێکی زانستانەی بەجیای دەوێ. جا هەر لەبەر ئەمەیشە کە تەنیا بەوەندە دادەکەوین و مێژووی فەرمانڕەوایانی

که باو و باپیرانی نووسیاری «شەرەفنامە»، شەرەفخانی بدلیسی لەوانن، بەپێی «شەرەفنامە» شی دەکەینەوە و لێی دەکۆڵینەوە، چونکە بدلیسی خۆی لەمەڕ بارودۆخی خۆڕسکی هەمان میرنشین، لەمەڕ خەڵکەکەی، لەمەڕ مێژووی سیاسی، لەمەڕ شکڵ و شێوەی موڵکداری و خەرج و باج، کەم و زۆر دواوە. شەرەفخان، لەبارەی هونەر و هونەرکاریی میرنشینی بدلیسەوە کە لەگەڵ میرنشینەکانی دیکەدا جیاوازە، لەبارەی بازرگانییەوەی، لەبارەی رۆشنبیری و شارستانێتییەوەی زانیاری چاکی نووسیوە و لکی چوارەمی کتێبەکەی بۆ باسی هەمان میرنشین تەرخان کردووە.

میرنشینی بدلیس لە سەدەی ١٥. ١٦دا

هەڵکەوتی باری جوغرافیایی و خەڵکەکەی

شاری بدلیس کە لە باشووری ڕۆژاوای گۆلی وان هەڵکەوتووە، یەکێکە لە شارە هەرە کۆنەکان. بەو جۆرەی بدلیسی نووسیویە، لە پێشان لە گوێ چۆمی وان قەلای بدلیس ڕۆنراوە و لە پاشان بەهەر چوار دەوری قەلاکەدا شارەکەیش ڕۆنراوە (٧٦ , ٣٣٥ ,٤٨ , ٣١٥). فەیرووزابادی دەڵێ: «بدلیس ناوی شارێکی جوانە لە نزیک ئەخلات» (١١١ , ٢١٥). شەمسەدین سامی نووسیویە: «شاری بدلیس کە لە کوردستانە لە سەردەمی ناوەنددا سەردەمانێکی دوور مەڵبەندی فەرمانڕەواییەکی چکۆلەی کورد بووە. لەبەرئەوەی دەوروبەری باخ و شینایییە شارەکە زۆر گەورە و فرەوان دێتە پێش چاو. بدلیس هەوای خۆش و ئاوی سازگار و ساردە» (٨١ , ١٢٣٩).

حاجی زەینەلعابیدینی شیروانی دەنووسێ: «شاری بدلیس کە لە ڕۆژاوای ئەخلاتە لەبەر ئەوە کە لە نێوان دوو چیادا هەڵکەوتووە، خانووبەرەکانی لێکدی بەرز و نزمتر دێنە پێش چاو. لەم شارەدا نزیکەی پێنچ هەزار خانووی دڵگیر لە بەردی داتاشراو هەڵنراوە و ئەم خانووانە سەرنجی پیاو ڕادەکێشێ» (٥٨ , ١٣٢).

لەمەڕ ئاو و هەوا و تەبیاتی بدلیس برێ نووسیار، با کەمیش بن، دوواون. بدلیسی دەڵێ: «بدلیس لە نێوان ئازەربایجان و دیاربەکر و ئەرمەنستاندا دەربەندێکی ئەوتۆیە کە بەشێکی زۆری حاجییەکانی ئاسیا و بازرگان و گەڕیدەکانی ئەوروپا و گەڕیدەیێکی زۆری دنیا دەبێ لەوێوە تێ پەڕن» (٧٦ , ٣٣٩).

شاری بدلیس لە باکوورەوە لەگەڵ چۆمی موراد و لە باشوورەوە لەگەڵ چۆمی دیجلە و لە ڕۆژاواوە لەگەڵ چۆمی فورات و لە ڕۆژهەلاتەوە لەگەڵ گۆلی

وان کەوشەنیان لێک دەگەڕێتەوە. چۆمی ڕەببات کە بەناوەندی شاری بدلیسدا دەڕوا دیمەنێکی جوانی تایبەکاری دەداتێ. فەرمانڕەوایانی ئەم شارە کە لە ١٩ گەڕەک پێک هاتووە خانووبەرەییێکی کۆمەڵەکیی زۆریان تێدا ڕۆناوە. میرنشینی بدلیس کە لە سەدەکانی ناوەنددا مەڵبەندێکی گەورەی بازرگانی بووە چەند میرنشینێکی لە دەوری خۆی خڕ کردبووەوە و بووبوون بە یەک. بدلیسی دەنووسێ: «میرنشینی بوختی و میرنشینی نیوە سەربەخۆی ئەخلاتیش لە پاشان لەگەڵ بدلیسدا یەکیان گرت» (٧٦، ٣٥١). بەڵام لە ئاکامی بوومەلەرزە بەسامەکەی ساڵی ١٢٤٦ و پاشان هێرشی مەغوول و شەڕ و هەرای نێوان عوسمانی و ئێران لە سەدەی ١٦هەمدا ئەخلات تێک چووە و لەبەریەک هەڵتەکاوە.

«شەرەفنامە» وای بەدیار دەخا کە: «ئیستاکەش هەر شوێنێکی ئەخلاتی کۆن هەڵدەکەندرێ، ئاسەوارێکی کە لە ژیانی خەڵکی ئەو سەردەمانە دەدوێ، بە دیار دەکەوێ» (٧٦، ٣٥٣) ئیتر بەم جۆرە ئەخلاتیش بووە بە یەکێ لەو شارە کۆنانەی کە سەر بە میرنشینی بدلیس بوون. ناوچەییێکی دیکەی سەر بەمیرنشینی بدلیس ولاتی مووشە.

مووش یەکێکە لە شارە هەرە کۆنەکان. بدلیسی نووسیویە: « باو و باپیرانی من کە لێرە فەرمانڕەواییان کردووە... لەسەر چیاکان قەلاێیکی نوێیان ڕۆنابوو» (٧٦، ٣٥٣). مووش ڕاستانی چاک و نەوراییی باش و لێڕەواری دەوڵەمەندیشی زۆرن. بەوەی کە چۆمی فورات بە باکووری ڕاستانەکانی مووش و قەرەسوو بە ناوەندیدا دەڕۆن، ئەمە دیمەنێکی خۆکردی جوانی پێ بەخشیوە.

یەکێ لە ناوچەکانی دیکەی بدلیس ناوچەی خنۆسە. خنۆس زۆزان و کوێستانی زۆر جوانی هەن. بەپێی کتێبەکەی کاتب چەلەبی ناوچەی خنۆس یەکێ بووە لە ناوچەکانی سەر بە میرنشینی بدلیس (١٠٣، ٤١٥). لە خنۆس گۆلێ هەیە، حەوت کیلۆمەتر درێژە، گۆلی شلوێی پێ دەڵێن (٧٦، ٣٥٥). بێ لەمە، دوو کانیاوی بە کوڵی جوانیش لە جوانیی خۆکردی ئەم شارە زێدە

دەکــەن و هێندەی دیکەی دەڕازێننەوە. بوخـــتــیش و خنۆســـیش لە ڕووی دەسکەوتخێزی و بڕشتەوە بایەخێکی گەورەیان هەبووە.

برێ لەو مێژوونووسانەی لە مێژووی بدلیسیان کۆڵیوەتەوە، لەمانە قازی ئەحمەدی قەزوینی و گونابادی کە هاوچەرخی بدلیسی بوون، نووسیویانە کە مـــیـــرنشـــینی عـــیـــمـــادییـــەش ســـەر بە ویلایەتی بدلیس بووە (١٠١, ٢٨٦, ١١٣, ٢٤٩). ئەم میرنشینە کۆنترین شاری کوردستانە.

حـەمدوڵلای موستەوفی دەنووسێ: « ئەم شارە عیمادودەولەی دەیلەمی سەرلەنوێ ڕۆی ناوەتەوە و نێوی عیمادییەی لێ ناوە» (٦٣, ٤٥). بدلیسی لە «شەرەفنامە»کەیدا بەشێکی تایبەتی بۆ میرنشینی عیمادییە تەرخان کردووە و تا سەردەمی خۆی (دوا دوای سەدەی ١٦هەم) مێژووی میرنشینی ناوبراوی نووسیوە. بێگومان زانیارییەکی لە «شەرەفنامە»دا کە یەکە کتێبی مێژووی کوردە نووسراوە دەبێ بە ڕاست لە قەڵەم بدرێ. بەم جۆرە، جگە لە برێ لە شارۆکە و گوند کە لە سەدەی ١٥ـ ١٦هەمدا سەر بە میرنشینی بدلیس بوون میرنشینە گرینگەکانی وەکو ئەخلات و مووش و خنۆس. دەتوانین بڵێین هەر سەر بە بدلیس بوون.

بەپێی زانیارییێکی لە «شەرەفنامە»دا تۆمار کراوە، هەر لەم سەروبەندەدا قەڵا گرینگەکانی وەکو ئەخلات و بدلیس و مووش و ئۆنیک و ئەختەمار و کەفەندووز و کەلهۆک و فەیرووز و سەلم و گولخار و تانیک و سوولی[1] لە ژێر دەستی میرنشینی بدلیسدا بوون (٧٦, ٤٢٤). لە ژێر دەست فەرمانڕەوایی میرانی بدلیسدا بوونی ئەم قەلایانە بۆ ئەو سەروبەندە لە مێژووی ئەم میرنشینەدا زۆر گرینگ بوون.

خەڵکەکە

خەڵکی میرنشینی بدلیس لە چاو خۆیدا تا ڕادەیێ لە ڕەگەزی جۆراوجۆر پێک هاتبوو. لەم ولاتە ماڵە ئاسووری و ئەرمەنییێکی زۆر بەرچاو دەکەوتن. بەلام زۆربەی خەڵکەکە لە تیرە و هۆزەکانی کورد پێک هاتبوون. «شەرفنامە»

دەڵێ: «چوار هەزاری خەڵکەکەی میرنشینی بدلیس ئەرمەنی بوون»[٢] (٣٤١ ,٧٦).

بەپێی « شەرفنامە» بیست و چوار بنەچەکەی هۆزی کورد لە میرنشینی بدلیس دەژیان. (٣٦١ ,٧٦). بەم پێیە ئەگەر هەر هۆزێ، دوو هەزار کەسی بەرکەوێ دەتوانین بڵێین ئەو سەردەمە تەنیا میرنشینی بدلیس ٤٨ هەزار کەسی تێدا ژیاوە. بەڵام بەپێی قسەی شەمسەدین سامی کە لە پاشان نووسیویە، ئەم میرنشینە ١٧٢ گوند و سێ هەزار کەس بوو و سێ یەکێکی ئەم خەڵکەیش ئەرمەنی بوون[٣] (١٢٣ ,٨١).

بەم پێیە زانیارییێکی «شەرەفنامە» لەمەڕ ژمارەی خەڵکەکەوەی نووسیوە لەگەڵ زانیارییەکەی « قاموس الاعلام»ەکەی شەمسەدین سامیدا جیاوازە. بەلای ئێمەوە هەردوو نووسیار ڕاستیان نووسیوە. بەڵام ئەوەی ئەم جیاوازەییەی هێناوەتە گۆڕێ ڕووداوی کۆمەڵایەتی و سیاسین. واتە هەروەک لە میرنشینەکانی دیکەی کورددا ڕووی داوە، میرنشینی بدلیسیش هەر لە پاش وەژێر دەسەڵات کەوتنی دەوڵەتی عوسمانی ژمارەی خەڵکەکە وردە وردە ڕووی کردووەتە کەم و کورتی و داوێتییە باری کزی. هۆی بنەڕەتی ئەمەیش دەبێ لە شەڕوشۆڕەکانی نێوان عوسمانی و ئێراندا بدۆزینەوە.

هۆزی هەرە بە هێزی کوردی میرنشینی بدلیس هۆزی ڕووزەکی بوو و هەر لەبەر ئەمیشە کە ئەم هۆزە دەورێکی زۆر گەورەی لە مێژووی ئەم میرنشینەدا گێڕاوە.

بدلیسی دەنووسێ: «ئەو شا بەهێزانەی کەوتبوونە سەر کەڵکەڵەی داگیرکردنی کوردستان دەبوو لە پێشان لەگەڵ فەرمانڕەوایانی بدلیس و هۆزی ڕووزەکیدا بەشەڕ بێن، چونکە بەبێ وەژێربارهێنانی هۆزی ڕووزەکی هیچ هۆزێکی دیکەی کوردیان بۆ نەدەهاتە ژێربار و هەموو کر و کۆششێکیان خەیاڵی خاو بوو» (٣٦٠ ,٧٦). خەبات و بەربەرەکانێی کوردی بدلیس لە ساڵی ١٤٧٩ـ١٤٨١دا لەدژ فەرمانڕەوایانی ئاق قۆیونلوو و لە ساڵی ١٥٣٥ ـ ١٥٨٣دا لەدژ دەسەڵات و ئاغایەتیی عوسمانی کردوویانە دەشێ بە نموونەی ئازایەتی

و خۆڕاگریی هۆزی ڕووزەکی لە قەڵەم بدرێ.

لە «شـەرەفنامـە»دا نووسـراوە: «هێنـدەی بەردی قـەڵای بدلیس سـەری هۆزی ڕووزەکی بڕدراوە» (٧٦, ٣٦٠). لەبەر ئەمە فەرمانڕەواییی بدلیس سەبارەت بە زۆریی هۆزی ڕووزەکی لە سەرێکەوە و ئازایەتی و مێرخاسی و گەڕناسییان لە سەرێکی دیکەوە، بەدێژاییی سەدەکان هەر بەدەست میرانی ئەم هۆزە ئازا و نەبەزەوە بووە.

مێژووی سیاسیی بدلیس

بەپێی نووسینی بدلیسی ڕدێن سپییانی ڕووزەکی عیزەدین و زیائەدین کە هەرتکیان برابوون و بەنژاد، بنەچەکەی کیسرا[٤] بوون، لە ئەخلاتەوە بۆ بدلیس بانگ کراون (٧٦, ٣٦٠) عیزەدین دەبێ بە فەرمانڕەوای بدلیس و زیائەدین دەبێ بە فەرمانڕەوای حەزۆ، کە ساسۆنیشی پێ دەگوترێ. بەڵام لە پاشان زیائەدین بە فرۆفێڵ فەرمانڕەواییی بدلیس داگیر دەکا و عیزەدینی برای دەنێرێ بۆ حەزۆ. بە بنەچەکە چوونەوە سەر کیسرای فەرمانڕەوایانی بدلیس لە «شەرەفنامە»دا بە ڕاشکاوی بەرچاو دەکەوێ (٧٦, ٣٦٢).

پاش مردنی زیائەدین، پاشماوەکانی دوا بەدوای یەک فەرمانڕەواییی بدلیسیان کردووە. نووسیاری «شەرەفنامە» دەنووسێ: «هەر لە پاش ١١٠ ساڵ بدلیس بەدەست ئەو بنەماڵەیەوە نەماوە و کەوتووەتە دەستی بیانی» (٧٦, ٣٦٢). چونکە میرنشینی بدلیسیش وەک میرنشینەکانی دیکەی کوردستان کەوتووەتە ژێر دەسەڵاتی سەلجووقییەکانەوە. بدلیسی دەڵێ: «ئەوانەی لە مێژوودا نێویان نووسراوە و بەرچاوم کەوتن ١٨ کەسن و لە ٤٥ ساڵ پترە فەرمانڕەواییی دەکەن» (٧٦, ٣٦٤).

دەوڵەتشای سەمەرقەندی دەڵێ: «سوڵتان جەلالەدینی خوارەزمشا بەرانبەر لەشکری مەغوول بەزی و هاتە ئازەربایجان و لێرەش هەڵی نەکرد، چووە بدلیس و لەوێ کیژی مەلیک ئەشرەفی هێنا»[٥] (٦٦, ١٦٢)، بدلیسیش لە کتێبەکەی خۆیدا هەر ئەم ڕووداوەی وەک دەوڵەتشای سەمەرقەندی نووسیووە

و دەڵێ: «کە سوڵتان جەلالەدین لە ساڵی ١٢٢٥دا هاتە بدلیس، ئەوسا مەلیک ئەشرەف فەرمانڕەوا بوو» (٧٦, ٣٦٩, ٩٧, ٣٣٤).

مەلیک پێش ئەوەی ببێ بەفەرمانڕەوای بدلیس ژیاوە و بووە بەسەرلەشکری ئەییوبییەکان. ئەم پیاوە بێ ئەوەی سەر بە هیچ شایەک بێ بۆ چەنانێ سەربەخۆ فەرمانڕەوایی کردووە و پاشان مردووە. لە پاش وی مەلیک مەجدەدینی برای ئەرکی میرایەتیی لە ئەستۆی خۆ گرتووە، بدلیسی دەنووسێ: «لە پاش وی (لە پاش مەلیک مەجدەدین) کوڕەکانی یەک لە دوای یەک فەرمانڕەواییان کردووە و تا سەروبەندی ئەمیر تەیمووری کویرەکان کەسیان تخون نەکەوتووە» (٧٦, ٣٧٢). لەم سەردەمەدا ڕووداوێکی ئەوتۆ لە میرنشینی بدلیس کە شایانی نووسین بێ ڕووی نەداوە.

دوای مەلیک مەجدەدین باسی فەرمانڕەوایی عیزەدین و ئەمیر ئەبوبەکر و میر شێخ شەرەف و پاشان میر زیائەدینی هاوچەرخی تەیمووری لەنگ کە بەدیداری یەکدی گەیشتوون دوا بەدوای یەک لە «شەرەفنامە»دا تۆمار کراوە. بەڵام بەگوێرەی هێندێ سەرچاوەی دیکەی ئەو سەردەمە فەرمانڕەوای بدلیس لە سەردەمی تەیمووری لەنگدا میر زیائەدین نییە، بگرە حاجی شەرەفە و ئەم بەدیداری تەیمووری لەنگ گەیشتووە.

شەرەفەدین عەلی یەزدی کە باسی لە ساڵی ١٣٩٣دا بۆ وڵاتی کوردستان هاتنی تەیمووری لەنگ دەکا، دەڵێ: «حاجی شەرەف، فەرمانڕەوای بدلیس کە لە سەرانسەری کوردستاندا بە سەرڕاستی و یەکڕەنگی ناووبانگی ڕۆیشتبوو بە دیداری تەیمووری لەنگ گەیشت و ئەسپی چاک و ڕەسەنی بەدیاری پێشکێش کرد. تەیموریش پاداشت و خەڵاتی خۆی دایە و بدلیسی لەگەڵ بەشەکانی دیکەیدا سەرلەنوێ بە خۆی دایەوە»[٦] (٧٧, ٦٨٧).

مێژوونووسێکی زۆری ئەو سەردەمە (نظام الدین شامی و بوداق قزوینی) هەمان ڕووداویان لە کتێبەکانیاندا وەکو خۆی نووسیوە (١٢٦, ١٥٢, ١٥٤, ٢١٦). بە نموونە ف. میتسۆپسکیش دەڵێ: « میر شەرەف هات بۆ کن تەیموور و بەوپەڕی ڕێزەوەی پێشواز لێ کرد و سوڵحنامە و ڕێک

کەوتننامەی دایە و بەمە سەرانسەری وڵاتەکە سەرسووک و ئاسوودە بوو» (۱٤, ٤۱).

بدلیسی دەڵێ: «حاجی شەرەف کلیلی قەڵای بدلیس و ئەخلات و مووش و قەڵاکانی دیکەی برد، چوو بۆ دیداری تەیموور لەنگ و دیاریی گرانبایی پێشکێش کرد. تەیمووریش پێشوازییەکی گەرمی لێ کرد و بە خەڵات و بەراتێکی زۆرەوەی ڕێز لێ ناو چەند ناوچەیێکی دیکەی بۆ هاویشتە سەر میرنشینەکەی، لەم بارەوە فەرمانێکیشی بۆ دەکرد» (۷٦, ۳۷۲).

لە «شەرەفنامە» دا نووسراوە ئەم فەرمانە تا ساڵی ۱٥۳۳یش پارێزراوە. بدلیسی دەنووسێ: «لە میرنشینی بدلیسدا هەرا و هوریا و ئاژاوە ڕووی دا، لە ساڵی ۱٥۳۳دا شەرەفخان کوژرا، شەمسەدین خانی کوڕی کە لەگەڵ ڕووزەکییەکاندا بەرەو ئێران چوون فەرمانەکەی تەیموور لەنگ و چەند فەرمانێکی شاکانی تریش لەم هەرا و هوریایەدا لە ناو چوون (۷٦, ۳۷۳). بەم جۆرە لە بارەی چاوپێکەوتن و بەدیداری یەک گەیشتنەکەی میر زیائەدین و تەیموور لەنگ نە لە «شەرەفنامە»دا و نە لە سەرچاوەیێکی دیکەدا تووشی هیچ باس و خواسێ نایەین، تەنانەت ئەو مێژوونووسانەی لە پاشان هاتوون و باسی مێژووی کوردستانیان نووسیوە دەڵێن ئەوەی چاوی بە تەیموور لەنگ کەوتووە حاجی شەرەفی فەرمانڕەوای بدلیس بووە (۷٦, ۳۳٥).

بەم پێیە، گومان لەوەدا نییە کە حاجی شەرەف فەرمانڕەوای بدلیس بووە، بەڵام بە دیداری تەیموور لەنگ گەیشتنەکەی جێی گومانە، چونکە وەک لە پێشەوە گوتمان فەرمانڕەوای بدلیس لەو سەردەمەدا حاجی شەرەفی کوڕی زیائەدین بووە ئەمەیش بۆ بەڵگە لە «شەرەفنامە»ش و سەرچاوەکانی دیکەشدا کراوە. حاجی شەرەف بەوپەڕی ژیری و دووربینییەوە ئەمەی لە پێش چاوگرتووە و لەگەڵ دژمنێکی بەهێز و دەسەڵاتداردا ڕێک کەوتووە و بەمە توانیویە سەربەخۆیی خۆی بپارێزێ.

پاش حاجی شەرەف مەلیک شەمسەدینی کوڕی (لە دەوروبەری ۱۳۹۹ - ۱٤۲٥دا) بووە بە جێگری باوکی و چووەتە سەر تەختی فەرمانڕەوایی

بدلیس. سەردەمی مەلیک شەمسەدین لە مێژووی میرشینی بدلیسدا بە سەرسووکی و کپییەوە بەسەر نەچووە. لە سەردەمی تەیموور لەنگدا قەرەیوسفی قەرەقۆیونلووی قاچاخ پاش مەرگی تەیموور، لە ساڵی ١٤٠٥دا لەگەڵ هاوپەیمان و پەیڕەوانی خۆیدا لە پێشان هەڵاتووە بۆ دیاربەکر و پاشان پەنای وەبەر فەرمانڕەوای بدلیس، مەلیک شەمسەدین بردووە. بەپێی نووسینی ف. مێتسۆپسکی مەلیک شەمسەدین بە نان و نمەکەوەی پێشوازی لێ کردووە و بەچەک و ئەسپ و هێستر و هەموو پێداویستێکی شەڕ ئامادە و تەیاری کردووە (٤١, ٢٢ ـ ٢٣).

خوندەمیر دەنووسێ: «کاتێکی قەرەیوسف بۆ دیاربەکر هات، لەگەڵ فەرمانڕەوای ئەخلات و بیلبیس(٧) (بدلیس ش.م) مەلیک شەمسەدیندا دۆستایەتیی گرت و بوو بەخزمی. مەلیک شەمسەدین کچی قەرەیوسفی هێنا» (٦٤, ٤٦١).

بدلیسی دەنووسێ: «قەرەیوسف کیژی خۆی لە مەلیک شەمسەدین مارە بڕی. مەلیک شەمسەدینیش ناوچەی پاسین و ئۆنیکی خستە ژێر دەستی» (٧٦, ٣٧٦, ٩٧, ٣٣٦).

ئیدی بەم تەرزە پاش ئەوە کە قەرەیوسف بڕێ هێزی لە دەوری خۆ خڕ کردەوە لە ساڵی ١٤٠٦دا هەڵی کوتایە سەر قەڵای چوخور سەعد کە بە دەست ئەبوبەکری نەوەی تەیموور لەنگەوە بوو. لەو شەڕەدا قەرەیوسف سەرکەوت و جگە لەم قەڵایە قەڵاکانی مەرەند و نەخچەوان و شەروور و ماکۆیشی داگیر کرد.

بە گوێرەی نووسینی فۆن هاممەر فەرمانڕەواییی بنەماڵەی قەرەقۆیوونلووەکان لە ساڵی ١٣٧٥ەوە تا ساڵی ١٤٦٧ درێژی بووە (٩٩, ١٧). پشت بەزانیاریی سەرچاوەکان هەر چەندی هێز و دەسەڵاتی قەرەیوسف پەرەی دەستاند و بە ڕمێن و برەوتر دەبوو ڕێز و دەسەڵاتی شەمسەدینیش پەرەی دەستاند و مەیدانی قەڵەمڕەوی میرنشینەکەی هێندەی دیکە بەربڵاوتر و فرەوانتر دەبوو. عەبدڕەزاقی سەمەرقەندی لەم بارەوە دەنووسێ: «میر

شەرەفەدین و میرانی شوێنەکانی دیکە لەگەڵ قەرەیوسفدا ڕەفتاریان دەکرد» (١٠٨, ١٧٢). بدلیسی دەنووسێ: «دۆستایەتی و نێوان تەباییی میر شەمسەدین و قەرەیوسف بەڕادەیێ گەیشتبوو قەرەیوسف بە - کوڕم - ی نێو دەبرد» (٧٦, ٣٧٦, ٩٧, ٣٣٧).

ئیدی بەم جۆرە ئەم دەست تێکەڵی و ڕێک کەوتن و نێوان خۆشییە لە دژ بنەماڵەی تەیموور تا دەهات بنچەسپتر و پتەوتر دەبوو. کە قەرەیوسف بوو بە شا هەرێمەکانی مووش و ئەخلاتیشی بە سیورغال(٨) وەسەر میرنشینی بدلیس خست و بە فەرمانی ڕەسمیش چەسپاندی:

ڕەنووسی فەرمان

«فرزەندانی زۆر خۆشەویست خوای بەرز بەمنتان بێڵێ - سەردەستان و سەرپەلان و سەرلقان و سەرهەنگان و سەرداران و ئەمیران و گزیران و سەروەران و کوێخایان و ئاغایان و مەلیکانی کوردستان و بۆرە پیاگ و دەشتەوان و بارزگان و سەرناسانی دانیشتوانی بدلیس و ئەخلات و مووش و خەنووس و دەوروبەریان و ئەوانەش کە سەر بەوانن، با بزانن: کە بێ هیچ ڕۆدەروایسی دڵسۆزی بێ کەمایەسی و یەکرەنگی، بێ تڵتە و خڵتە و فیداکاری ڕیشەداری کوڕی گەورە و پایەبەرز و بەئاوەز و چاکەحەز و دەفریاڕەسی بێدەسان و پێکهێنەری مەبەسانم میری میرەکانی عەجەم: میر شەمسەدینی سەربڵند لە ئەندازە بەدەر بووە - لە خوام دەوێ هەرگیز پایەی نەوی نەوێ و هەتا قیامەت سەلامەت بێ چی ئاواتە دەستی کەوێ - ئێمەش لەلای خۆمانەوە بۆ پاداشتی شایانی ئەو بە ئەرکی خۆمانمان زانی کە وەک ڕۆژانی ڕابراو جەنابی میری ناوبراو بەهەموو جۆر چاودێری و بەزەمین پێ بەخشینی زۆر بیبەینە سەرووی ئامپایان. لەو بارەوە دڵی نەرمی پڕ بەزەییی شاهانەمان جارێ وەکو دەمخۆشکەرە ئەم فەرمانەمانی دەلاند: مەزنایەتی و میرایەتی و دەسەڵات و باج و پیتاکی دیوانی بدلیس و ئەخلات و خەنوس و مووش و دژ و قەلاکانی تر و زیادە پارچەی سەرخراو و پاژەزمینی لاوەیی

دەپاڵ خـزاو و ڕەپاڵ نراو کـە دەپێـشـداش هـەر هـی خـۆی بوون لە نوێ پێی دەبەخشینەوە و نابێ کەس بەشی تێدابێ و بەو هۆیەوە ئەم فەرمانە ڕوانەمان ـ دەی خوا پیرۆزی کاتن ـ لەسـەر هـەمـوو هـاووڵاتـیـان پەخش کرا و بڕیار درا کە میری دەست نیشانکراو ناوچە و مەڵبەند و پاوان و دەشت و کەژ و ئاوی و بەژێ کە بوویەتی هی خۆیەتی و بەسەریانۆ هەمەکارەس و نابێ کەس بەنیازی هاوبەش هیچ کـاتـێ بەلایدا بچێ یان لە دەورەشـی هـەڵـخـولـێ و کـەس نەکـا دەست و پێوەندی تووشی هەرا و کێشە بکا. هەر کێش بزانین نابارە و لیچی لەم فـەرمـانـە خـوارە دەکێشرێتە پای قـەنارە و سزای زۆر بێ ڕەزای دەدرێ. ئەرکی شـانی کـارداران و سـەرکـار و کـارگـوزاران و ڕیش چەرمـوان و سەرناسان و نێشتەجێ و دانیشتوانی بدلیس و ئەخلات و موش و خەنووس و شوێنەکان و کێڵگەکان و پاسداران و دژدارانە: هەمیشە زەلامەکانی میری پایەداری کوڕم بە گەورەی خۆیان بزانن و بەڕاسپێری و ئامۆژگاری و پەندی ڕند و بەهرەمەندی ڕەفتار بکەن و مل بۆ دۆزی بچەمێنن و خاوی و خلیسکی نەنوێنن. هەر تەگەرە و گرێیەکیشیان دێتەبەر پەنا بەپیاوی ئەو بەرن و هەر پسوولەی ئەو وەخوێنن و بەسەر شۆپی ویدا بڕۆن تا سەر و ماڵ نەدۆڕێنن. ئەو فەرمانە باوەڕنامە دەی مانگی مەولوودی ساڵی: هەشتسەد و بیست نویسرا و بەئیمزای بەرز و جێ گەورە ڕازێنراوە و خەملێندرا» (وەرگێڕانی هەژار ل: ٧٠٢,٧٠١ بۆ یادگـار نـاوبەناو دەسـتـم بۆ تەرجـەمـەکـەی مـام هەژاری شەرەفکەندی بردووە ـ وەرگێڕ)

لە ساڵی ١٤٢٠دا قەرەیوسف مرد، هەر لە پاش مردنی بە چل ڕۆژ شاهروخ میرزای کوڕی ئەمیر تەیموور هاتە کوردستان. بەپێی سەرچاوەکانی: «کاتێ شـاهروخ مـیـرزا لـە شـوێنێ، لە نـاوچەی ئەخـلات کـە «مـەرکـو»ی پـێ دەڵێن، دەهێورێ، فەرمانڕەوای بدلیس مەلیک شەمسەدینیش لەگەڵ میرانی دیکەی کوردستاندا چاوی بە شاهروخ دەکەوێ و پەیڕەوایەتیی خۆی لێ ڕادەگەیێنێ» (٣٧٨,٧٦ ـ ٣٧٩). پاش ئەمـە ئیـتر شـاهروخ مـیـرایەتیـیەکـەی بۆ تەسـدیق کـردووە. بەم ئاوایە، میر شەمسەدین بەوەی کە چەنانێ لەگەڵ قەرەیوسف و

پاشان لەگەڵ شاهروخ میرزادا نێوانیان خۆش بووە، توانیویە سەربەخۆیی خۆی بپارێزێ. ئەم زاتە لە چاو کەسانی سەردەمی خۆدا پیاوێکی ژیر و سیاسی بووە. لە ناو کورددا بە شەمسەدینی گەورە (شمس الدين الكبير) ناسراوە.

بەگوێرەی «شەرەفنامە» مەلیک شەمسەدین خودبەشی بەنێوەوە خوێندراوەتەوە و دراویشی بەنێوەوە لێ دراوە» (٣٧٩ ,٧٦). ئێدوارد براون دەنووسێ: «ئیسکەندەری قەرقۆیونلوو دەگەڵ شاهروخ بەشەڕ هات و بەزاندی... لە ساڵی ١٤٢٥دا فەرمانڕەوای ئەخلات، شەمسەدینی بەزاند» (٥١ ,٦٦).

لەم ڕاستییانە ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە سەردەمی مەلیک شەمسەدین بۆ میرنشینی بدلیس سەردەمێکی هەرە بەرز و بە برەو و ڕمێن بووە. هەر لەبەر ئەمەیشە کە ڕووداوی مردنی ئەم زاتە چ لە سەرچاوەکاندا و چ لە نووسینی لێکۆڵەوانەاندا بەر چەقی سەرنجی مێژوونووسان کەوتووە و زۆری بەتەنگەوە هاتوون.

ف. مێتسۆپسکی مردنی ئەم میرەی بەڕوونکرنەوەیێکی بەربڵاوەوە نووسیوە، دەڵێ: «ئیسکەندەری کوڕی قەرەیوسف لە ساڵی ١٤٢٥دا هاتە باکەش[٩] (بدلیس م.ش)، داوای قەڵای ئەخلاتی لە میر شەمسەدینی مێردی خوشکی کرد، بەڵام میر شەمسەدین ئەم داوایەی ئیسکەندەری ڕەت کردەوە و ئەویش لەسەر ئەمە کوشتی» (٤١ ,٢٧).

مردنی میر شەمسەدین لە «شەرەفنامە»دا بەم جۆرە نوسراوە: «لەبەرئەوەی کە ژنەکەی میر شەمسەدین کچە تورکمان بوو، زۆری حەز لە سواری و جریدبازی دەکرد. میر چەند جارێکی ژنەکەی تەمێ کردبوو: کە ئەم کارە لە نێو کوردەواریدا فەهێت و شوورەییە، بەڵام ژنە بە گوێی میر ناکا. میریش تووڕە دەبێ لێی دەدا و ددانێکی دەشکێنێ، ژنەش ناکاتە نامەردی، یەکڕاست ددانە شکاوەکەی بۆ ئیسکەندەری برای دەنێرێ. ئیسکەندەرە شێتیش دێ، میر شەمسەدین دەکوژێ» (٣٨٠ ,٧٦).

نووسـیار ئەم ڕووداوە وەک نەقڵ دەگێڕێتـەوە و وای بەدیار دەخا کـە هۆی بنەڕەتی کوژرانی ئەمیر کەبیر (میـر شـەمسـەدین) ئەوە بووە کە لە دەرباری شاهروخ نزیک کەوتووەتەوە (٧٦, ٣٨١, ٢٤, ١٤٩).

ئەگەر ناکۆکییە کۆمەڵاتییەکانی سەروبەندی نووسیار لە پێش چاو بگرین دڵمان بە قسەکەی دوایین ئاو دەخواتەوە، چونکە میر شـەمسـەدین وەختی خـۆی بۆیە لەگـەڵ فـەرمـانڕەوایی قـەرەقـۆیونلوودا ڕێک کـەوتبـوو، تا سـەربەخـۆیی مـیـرنشـینەکـەی پێ بپـارێزێ. دیارە کـە فـەرمـانڕەوایی قـەرەقـۆیونلووەکـانی ڕووی لە کـزی و بێ هێـزی کـرد، دەبوو خـۆی وەپاڵ فـەرمانڕەوایێکی بەهێـز و بە دەسـەڵات دابا، دەنا نـەیدەتوانی سـەربەخـۆیی میرنشینەکەی بپارێزێ. جا لەبەر ئەم هۆیە، شـەمسـەدین کە خۆ لە دەرباری شـاهروخ نزیک دەخاتەوە ئەمە کارێکە پڕ بەپڕی سرشتی ئەو سـەردەمەیە و دەبوا هەر وا بکرێ. بەڵام ئەم خۆ نزیکخستنەوەیە لە دەرباری شاهـروخ کە دژمنی بنەماڵەی قەرەقۆیونلوو بوو ئیسکەندەری توورە کردبوو و بوو بەهۆی کوژرانی میر شەمسەدین.

هێندی لەو مـێـژوونووسـانەی، چ لە سـەردەمی حـاجی شـەرەف و چ لە سەردەمی جێگری وییان کۆڵیوەتەوە ڕووداوەکانیان بەپێی سەرچاوەکان ڕوون نەکردووەتەوە، بگرە بە شێواوییان باس کردووە.

لە «شـەرەفنامـە» داگـوتراوە: «ئەو فـەرمـانەی تەیمووری لەنگ بە حـاجی شەرەفی بدلیسیی دابوو، تا ساڵی ١٥٣٣یش هـەر مابوو. بەڵام بە بۆنەی هەرا و بگرە و بەردەی بێ پشـووی ئەو سـەروبەندەوە شـەرەفخـان کـوژرا و مـیـر شـەمسـەدین خـانی کـوڕی بەرەو وڵاتی ئێـران چوو[١٠] ئا لەم تێکەولێکەیەدا فەرمانەکەی تەیمووری لەنگ لەگەڵ فەرمانەکانی شاکانی دیکەدا بۆ خۆی لە ناوچووە» (٧٦, ٣٧٣).

لێکۆڵەوانی ئاڵمـان فـرێچ سـەرەڕای ئەوەیش کە پشـتی بە «شـەرەفنامـە» بەسـتـووە، ڕووداوەکـەی بەهەڵە، بەم جـۆرە نووسـیـوە: «پاش مـردنی حـاجی شـەرەف مـیـر شـەمـسـەدینی کـوڕی بوو بە مـیـری بدلیس» (٩٧, ٣٣٦). لە

«شـەرەفنامـە»دا هـەرچەندە باسی چوونە ئێـرانێی نووسـراوە، بەڵام لەمــەڕ گەڕانەوەی هیچ نەنووسراوە (٩٧، ٣٣٦).

فرێچ تەنانەت مێژووی ڕووداوەکانیشی بەهەڵە نووسیوە. حاجی شـەرەفی کە لە سـەرەتای سـەدەی ١٥هەمـدا میری بدلیس بووە و میـر شـەمسـەدینی کوڕی لەگەڵ میر شـەرەفخانی نێوەڕاستی سـەدەی ١٦هەمدا و شەمسـەدین خانی کوڕیدا تێکەڵ کردووە. وا دیارە فرێچ بەهۆی وێکچوونی نێوەکان سەری لێ تێک چووە. بە بەندوباوی کـوردەواری نەوە، بە تـایبــەت لـە نێــو هـۆزی ڕووزەکیدا، بە نێوی باپیریەوە نێودەنرێ. وێ دەچێ فرێچ بەمەی نەزانیوە و بە گومانەوەی ڕووانیوەتە ئەوەی لە «شەرەفنامە»دا نووسراوە.

ئەمە لە کتێبی «تاریخ الکرد و کردستان»ەکەی محەمەد ئەمین زەکیشدا وەک کتـێبـەکەی فرێـچ هەروا بەهەڵە نوسـراوە. هۆی ئەمـەیش ڕوون و ئاشکرایە. محـەمەد ئەمین زەکی لە لێکۆڵینەوەکانیدا نەهاتووە پشت بە «شـەرەفنامـە»، کە یەکە سـەرچاوەی مێژووی کوردە، ببەستێ، بگرە هاتووە هەڵەکەی فرێچی کە کـتـێـبـێکی لە تەرزی «شــەرەفنامــە» داناوە، دووپات کـردووەتـەوە و زۆربەی لێکۆڵینەوەکانی هەر لەم کتێبە وەرگرتووە(١١).

ئێــمــەیش بەپێی ئەم دەســاوێژەی بەدەســتــمــانەوەیە، بیـروڕای هـەردوو نووسـیـاری نێوبراو بە پێکەڵی بەدوواوە دەدەین و ڕەتی دەکەینـەوە. یەکێ لەو ڕووداوانەی سـەروکاریان بەمیـرنشـینی بدلیسـەوە هـەیە و بە ڕاست و ڕەوانی لێی نەکـۆڵدراوەتەوە پاش مـەرگی تەیمـوور لەنگ (١٤٠٥) هـاتنی قـەرەیوسـفی قـەرەقـۆیونلوو بۆ مـیـرنشـینی بدلیس و کـیـژی خـۆ لـە مـیـر شـەمـسـەدین مــارەکــردنێــتی. نووســیــاری وتـاری «کــورد» ب. ف. مــینۆرسـکی لە «ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام» دا دەڵێ: «قـەرەیوسف هات بۆ کوردسـتـان، مـیر شەمسەدین کیژی خۆی لێ مارە کرد و بەمە فـەرمانڕەوایی خۆی پتـەو و قایم کرد» (١٣٢، ١٢٠٦).

ڕەشـید یاسـەمییش لە کتـێبـەکـەیدا (٦٩، ٢٠٢، ٢٠٣) هـەر ئـەم ڕایە دووبارە دەکاتەوە. چونکە یاسـەمی بۆ نووسـینی کتـێبـەکـەی زۆری پشت بە وتارەکـەی

ب. ف. مینۆرسکی بەستووە. محەمەد ئەمین زەکیش (١١٧, ١٧٤) لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا هەمان ڕووداوی وەک ئەو نووسیارانەی لە سەرەوە نێومان بردن، بێ کەم و زیاد دووبارە کردووەتەوە. بەڵام ئەو لە بەرگی دووەمی کتێبی «تاریخ الکرد و کردستان»ەکەیدا، کە بە سەرناوی «تاریخ الدول و الامارات الکردیة في العهد الاسلامي»ەوە دای ناوە هەڵەکەی پێشووی دووبارە نەکردۆتەوە و ڕووداوەکەی بەگوێرەی سەرچاوەکان نووسیوە.

ئێمە کاتێ باسی ئەم ڕووداوەمان کرد وەک کتێبەکانی ب. ف. مینۆرسکی و خوندەمیر و بدلیسی (٤١, ٢٧, ٦٤, ٥٦٨, ٧٦, ٣٧٦) دەڵێن، نەک میر شەمسەدین کیژی خۆی بەقەرەیوسف داوە، بەڵکو قەرەیوسف کیژی خۆی بە میر شەمسەدین داوە و داوای کۆمەگی لێ کردووە. ئیدی بەم ڕەنگە، پشت بەسەرچاوەکان، دەتوانین بڵێین ئەو ڕووداوە لە کتێبەکانی ب. ف. مینۆرسکی و ر. یاسەمی و محەمەد ئەمین زەکیدا بە هەڵە نووسراوە. پاش مردنی میر شەمسەدین میر شەرەفی کوڕی دەبێ بەفەرمانڕەوا (١٤٢٥-١٤٢٨). بەڵام میر شەرەف پیاوێکی نەکارە و تەوەزەل و بێ دەسەڵات بوو. «شەرەفنامە» دەنووسێ: «شەوانە لە کولخەنی گەرماواندا دەنووست و بەڕۆژ لە قەفەسێکی ئاسندا دادەنیشت و دەیگوت، جێگای نێرەکەو ئێرەیە» (٧٦, ٣٨١). بدلیسی دەڵێ: «سەرلەبەری تەمەنی خۆی بە فیڕۆ لە دەست دا و شتێکی وای نەکرد مێژوو بۆی بنووسێ» (٧٦, ٣٨١).

کاتێ میر شەرەف مرد، شەمسەدینی کوڕی هێشتا منداڵ بوو. بدلیسی دەنووسێ: «کاروباری میرنشینەکەی (میرنشینەکەی شەمسەدین) شاهم خاتوونی دایکی بەڕێوەی دەبرد» (٣٨٢،٧٦).

فرێچ شاهم خاتوونی بە شاە خاتوون نووسیوە (٩٧, ٣٣٧). محەمەد ئەمین زەکییش هەروەها بەهەڵە، بە شاە خاتوونی ژنی شەمسەدینی نێو هێناوە (١١٧, ٢٣٨). سەیر ئەوەیە هەردوو مێژوونووس وا بە دیاردەخەن کە ئەم زانیارییەیان پشت بە «شەرەفنامە» نووسیوە. کەچی «شەرەفنامە» نوسخەکەی پێتەربورگ و نوسخەکەی قاهیرەیشی، هەردووکیان بە شاهم

خاتوونی دایکی شەمسەدینیان نووسیوە (٧٦, ٣٨٢).

لەبەر ئەوە ئێمە ڕای فرێجیش و محەمەد ئەمین زەکیش لەو بارەوە کە ژنەکە نێوی شاە خاتوون و ژنی شەمسەددینە بەهەڵە دەزانین.

ئیتر لە پاشان شاهم خاتوون لەبەر ئەوە کە نەیتوانیوە کاروباری بدلیس بەڕێکی و پێکی بەڕێوە بەرێ، هۆزی ڕووزەکیی لێ بەگلەیی و گازن کەوتوون و لە ساڵی ١٤٠٣دا میرنشینەکە لە نێوان نەجیوزادانی ڕووزەکیدا تەخشان و پەخشان کراوە. ناوچەی ئەخلات میر محەمەد ئاغا نەسیرەدین دەستی بەسەردا گرتووە و ناوچەی مووشیش بەر عەبدوڕەحمان ئاغای قەواڵیسی کەوتووە. لە ساڵی ١٤٣٢دا شاهم[١٢] خاتوون مرد. تا ماوەیێ شاری بدلیس پڕبوو لە ئاژاوە و هەڵلا و بگر. بەڵام میر شەمسەدین گەورە بوو و میرایەتییەکەی وەدەستەخۆ گرت (١٤٣٢ـ ١٤٣٦). لە ماوەیێکی کەمدا سەرکەوتنێکی زۆری وەدەست هێنا و نازناوی «میر شەمسەدینی کۆڵنەدەر»ی درایێ (٧٦, ٣٨٦ ـ ٣٨٧). میر شەمسەدین چەندین خانومانی کۆمەڵایەتیی ڕۆناوە.

پاش میر شەمسەدین میر ئیبراهیمی کوڕی (١٤٣٦ ـ ١٤٣٨) لە جێی وی بووە بە فەرمانڕەوای بدلیس. سەردەمی ئەم میرە زۆری درێژە نەکێشاوە و بە سەرسووکی و بێ قرەوبرە بەسەرچووە. پاش مەرگی ئیبراهیم حاجی محەمەدی کوڕی چووەتەجێ (١٤٣٨ ـ ١٤٦٢). میر حاجی محەمەد فەرمانڕەوایێکی ژیر و سەرگران و سیاسی بووە. تەنانەت لە بەڕێوەبردنی کاروباری میرنشینەکەیدا سوودی لە ڕێز لێگیران و دەسەڵاتی دەوڵەتە دراوسێکانی خۆی وەرگرتووە. میر محەمەد بنیاتنێی داڵدە و خانومانێکی کۆمەڵایەتیی زۆرە لە بدلیس.

میر حاجی محەمەد وەسیەتی کردبوو، لە پاش مردنی ئیبراهیمی کوڕی لە جێی وی ببێ بە فەرمانڕەوای بدلیس. سەردەمی فەرمانڕەوایی میر ئیبراهیم (١٤٦٢ـ١٤٧١) بەهێمنی و بێ کێشمەکێش بەسەر چووە. لە ساڵی ١٤٥٣ حەسەن بەگی بایەندوری (ئوزون حەسەن) کە لە دیاربەکر و ئەرمەنستان

فـەرمـانڕەوا بوو، لـە سـاڵی ١٤٦٨دا قـەرەقـۆیونلووەکـانی بەزاند و برێ میـرنشینی کوردیشی خستە ژێر دەستی خۆیەوە. ئوزون حەسەن بەبۆنەی ئەوەوە کە میرەکانی بدلیس خزمایەتی و دۆستایەتییان لەگەڵ قەرەیوسفی قەرەقۆیونلوودا دامەزراندبوو، زۆری ڕک لە میرنشینی بدلیس دەبووەوە.

ئەبوبەکری تەهرانی دەنووسێ، لە ساڵی ١٤٦٨ـ ١٤٦٩دا ئوزون حەسەن شار و قەلاّیێکی زۆری لە کوردستان داگیر کرد. پێنج هەزار سواری بۆ گەمارۆدانی ویلایەتی بدلیس کردە سەری (٤٤، ٥٤٣). بدلیسی دەڵێ ئوزون حەسەن داگیرکردنی قەلاّی بدلیسی بە سلێمان بەگی کوڕی بیژەن سپارد. کوڕی بیژەن (بیژەن ئۆغلوو) قەلاّکەی سێ ساڵی ڕێک گەمارۆ دا (٧٦، ٣٨٨، ١٠٣، ٤١٤). لەبەر ئەوە کە گەمارۆدانەکە زۆری درێژە کێشا حاڵی بەرگری لێکەرانی قەلاّکە زۆر پەرێشان بوو و سەبارەت بە بڵاوبوونەوەی دەرد و ئاهۆی جۆراوجۆر خەڵکێکی زۆر لەناو چوون. بەو پێیە «شەرەفنامە» نوسیویە، لە بەرگریکەرانی قەلاّ، بە میر ئیبراهیمەوە تەنیا حەوت کەس مابوونەوە (٧٦، ٣٨٩، ١٠٣، ٤١٤).

بەپێی سەرچاوەکان وا بەدیار دەکەوێ لەشکری ئاق قۆیوونلووەکان لەلایەن بەرگریکەرانی قەلاّی بدلیسەوە تووشی بەربەرەکانێیەکی زۆر توند بوو. ئەبوبەکر تەهرانی دەنووسێ: «لە ساڵی ١٤٧١دا ئوزون حەسەنی»ی ساحێبقڕان بەسەرکردایەتیی سلێمان بەگی پۆرناک (بیژەن ئۆغلوو) بایەندوور بەگ لەشکرێکی دوو هەزار کەسیی سەرلەنوێ بۆ سەر قەلاّی بدلیس نارد» (٤٤، ٥٥٩). شاعیری پەسنوێژی سلێمان بەگ، کوڕی مەحموود (مەحمود ئۆغلوو) بەربەرەکانێی سەرسەختانەی سەرلەبەری تیرە و هۆزە کوردەکانی بدلیسی لە دژ ئاق قۆینلووەکان بەهەڵبەست هۆنیوەتەوە، دەڵێ:

«چ جار سەر بۆ سولەیمان نانەوێن کوردی بدلیسێ

ڕەگەز کورد یاری ئاورگێکە ئاوری هەر بئاییسێ»

(٧٩، ٣٨٩)، (تەرجەمەی هەژارە).

شەڕی دووردرێژخایەن میرنشینی بدلیسی لە هەموو سەرێکەوە لە دەست و پێ خست و لەبەر ئەمە میر ئیبراهیم داوای ڕێککەوتنی کرد. بدلیسی دەڵێ، حەسەن بەگ ئەنگوستیلەیێکی بەنیشانەی بۆ ڕێککەوتن ئامادەبوون بۆ میر ئیبراهیم نارد (٧٦ ,٣٨٩). بەڵام ئەبوبەکری تەهرانی دەنووسێ کاتێ میرە گەورەکانی بدلیس سەرپاک گەمارۆدران میر ئیبراهیم یاریکارەکەی خۆی لەگەڵ دایکیدا بۆ تکاکاری ناردە کن ئۆزوون حەسەن، ساحێبقڕانیش لێی خۆش بوو و لەشکرەکەی لە گەمارۆدانی بدلیس کێشاوە و چوو مووشی گەمارۆدا (٤٤ ,٥٤٣).

بەلای ئێمەوە هەردوو مێژوونووس باس و خواستی شەڕ و هەراکەی بدلیسیان بەڕاستی نەنووسیوە. بەڵام ئەم نوختەی جیاوازییەی نێوانیان لە دەمارگیریی نەتەوەیییەوە هاتووەتە گۆڕێ.

سەرەنجام، هەردوولا بە ڕێککەوتن قاییل بوون و میر ئیبراهیم بەرەو تەورێز چوو، بۆ کن ئۆزوون حەسەن. بەپێی «شەرەفنامە» دوازدە کەسی بە شان و شکۆ و گرەگر لە هۆزی ڕۆژەکی لەگەڵ میر ئیبراهیمدا هاتوون بۆ ئازەربایجان (٧٦ ,٣٩).

ئۆزوون حەسەن میر ئیبراهیمی بۆ ناوچەی قوم دوور خستەوە و بەڕواڵەت گۆیا کارێکی شیاوی پێ ڕەوا دیتووە، بەڵام ڕاستت گەرەکە میری بە بارمتە لەوێ دانابوو، چونکە هەر لە پاش گرتنی قەلای بدلیس بەربەرەکانێی کوردەکان لە میرنشینی بدلیس لە دژ ئاق قۆیونلووەکان هەر پێوە دەچوو و نەدەبڕایەوە. تەنانەت دەستەیێک لە کوردی بدلیس بەناوی یاریکاریی حەسەن عەلی بەگی میری مووشەوە بەرەو ناوچەی مووش بزووتن. ئەبوبەکری تەهرانی دەنووسێ:

«ساحێبقڕان هەر کە ئەم هەواڵەی بیست سۆفی خەلیلی بکتاشیی نارد، هەموویانی بەدیل گرتن... و چاوی هەمووشیانی هەڵکۆڵی» (٤٤ ,٤٦٣).

ئیدی بەم جۆرە میرنشینی بدلیس لەساڵی ١٧٤١ەوە تا ساڵی ١٤٩٨

بەدەست فەرمانڕەوایی ئاق قۆیونلووەکانەوە مایەوە. هەر لەو سەروبەندەدا هۆزی ڕۆژەکی هەرچەندە لە دژ ئاق قۆیونلووەکان چەندین جار ڕاپەڕین، بەڵام سەرنەکەوتن و بەزین (٧٦، ٣٩).

لە ساڵی ١٤٧٧دا ئۆزوون حەسەن دایە باری کزی و کەنەفتی. ئەو کوردانەی سوودیان لەم بارودۆخە وەردەگرت نەیاندەویست سەر بۆ ئاق قۆیونلووەکان دانەوێنن. بدلیسی دەنووسێ، یەعقووب بەگ، کوڕی حەسەن بەگ میر ئیبراهیمی لە قوم بە خنکاندن دا (٧٦، ٣٩٠). یەعقووب بەگ وای دەزانی بە لە ناودانی میر ئیبراهیم کوردی بدلیس دەمکوت دەکا. بەڵام کارەکە بەو جۆرە نەشکایەوە، بەربەرەکانێ هێندەی دیکە توندوتیژتر بوو و پتری پەرەسەند.

میر ئیبراهیم سێ کوڕی بەنێوی حەسەن عەلی و حوسێن عەلی و شا محەمەدەوە هەبوون. حەسەن و حوسێن عەلی کەڵکیان لە ناکۆکی و ناتەبایی ئەو سەروبەندە وەرگرت و کەڵکەڵەی ئەوەیان کەوتە سەر بێن بەخێوی میرنشینە پشتاوپشت بۆ بەجێماوەکانی خۆیان، لە ساڵی ١٤٩٥دا هاتنە کوردستان، لە پێشدا لە حەکاری، لە نزیک بدلیسەوە گیرسانەوە، چاوەڕێی هەل و دەرفەتی لەباریان کرد. بەڵام لەم سەروبەندەدا یاخیبوونی ئاسوورییەکان کە لە میرنشینی حەکاری بوون نەخشەی کارەکەی لێ تێک دان. بدلیسی دەنووسێ: «لە هەنگامەی شەڕی نێوان عیزەدین شێر، میری حەکاری و یاخییەکاندا حەسەن عەلی و حوسەین عەلی کوژران» (٧٦، ٣٩٢). پاش ئەمە سێیەم کوڕی میر ئیبراهیم، شا محەمەد لە قومەوە هات بۆ ویلایەتی بدلیس. شا محەمەد بەیارمەتیی هۆزی ڕۆژەکی قەڵای بدلیسی گرت و مافی بەمیرات بۆ بەجێماوی خۆی وەرگرتەوە (١٤٩٨ ـ ١٥٠٠). شا محەمەد پاش ئەوەی نەختێ خۆی گرتەوە شەرەف بەگی ئامۆزای لە ویلایەتی ئوروفەوە کە هی هۆزی بەختی بوو، هێنا لە ناوچەی مووش بەنوێنەری خۆی دای مەزراند. بەڵام فەرمانڕەوایی شا محەمەد زۆری درێژە نەکێشا، شا محەمەد لە ساڵی ١٥٠٠دا مرد و کوڕێکی چکۆلەی بەنێوی ئیبراهیمەوە لە پاش بەجێ

ما. لەبەر ئەمە کاروبار بەڕێوەبردنی میرنشینی بدلیس کەوتە دەست عەبدوڕەحمان ئاغای قەواڵیسی کە یەکێ لە نەجیوزادانی هۆزی ڕۆژەکی بوو(١٣)، بەڵام شێخ ئەمیری بلّباسی کە لە نارازییانی نەجیوزادانی هۆزی ڕۆژەکی بوو لە دژ عەبدوڕەحمان ئاغا کەوتە کنە و کەڵەکبازی بڕیاری دا شەرەف بەگی میری مووش بێنێتە ویلایەتی بدلیس. بدلیسی دەڵێ، ئیتر ئەوسا زمانشڕ و کەتنگێڕ و چاوچنۆکان دەستیان خستێ و تەبایی و نێوان کۆکیی ئامۆزایانیان کردە ناکۆکی و دڕدۆنگی (٧٦، ٤٠٠، ٤٠١).

میر ئیبراهیم بەیارمەتیی عەبدوڕەحمان قەواڵیسی پیلانێکیان بۆ میر شەرەف دەبەر چاو گرت. وایان دانا کارێک بکەن میر شەرەف بێننە بدلیس و هەردوو گلێنەی چاوی هەڵکۆڵن. بەڵام شەرەف بەگ بەم پیلانەی زانی و نەهات بۆ بدلیس. «شەرەفنامە» دەڵێ، میر ئیبراهیم وێڕای ئەوە کە چەند کاغەزی بۆ شەرەف بەگ نووسی، بەڵام داواکەی ڕەت کردەوە و نەچوو (٧٦، ٤٠١). میر ئیبراهیمیش ئەمەی لە شەرەف بەگ کرد بە دەسپێچک و بیانگە و لێ بڕا لەشکر هەڵکاتە سەر ناوچەی مووش. بەڵام شەرەف بەگ بەم پیلانەی زانی و لەگەڵ لاگرانیدا خۆی بۆ شەڕ ساز دا و خزایە قەڵای مووشەوە و سەنگەربەندیی خۆی کرد و وەک تای تەوراس ئامادەی بەربەرکانێ و خەبات بوون. سەرەنجام هەردوو لەشکر پێک داهاتن، لەو پێکداهاتنەدا شەرەف بەگ سەرکەوت. چونکە زۆربەی هۆزی ڕۆژەکی لەسەریان دەکردەوە و داکۆکییان لێ دەکرد. بدلیسی دەڵێ: «لە گەرمەی شەڕدا هۆزی ڕۆژەکی لە میر ئیبراهیم جوێ بوونەوە و چوونە پاڵ شەرەف بەگ» (٧٦, ٤٠٣). میر ئیبراهیم و عەبدوڕەحمان ئاغا کە دیتیان کار بەو حاڵە گەیشتووە داوای پێکهاتنیان کرد. هەردوولا بەپێکهاتن ڕازی بوون. بەپێی پێکهاتنەکە میرنشینی بدلیس لەگەڵ ئەخلاتدا بەشەرەف بەگ درا و میرنشینی مووش لەگەڵ خنۆسدا بە میر ئیبراهیم درا. هەر لە پاش ئەم ڕێککەوتنە میر ئیبراهیم یەکسەر لە قەڵای بدلیس نان و خوانی بۆ میوان ڕازاندەوە و میر شەرەف دەستە پیاوێکی لە هاودەستان و یارانی نزیک و تێڕادووی خۆی دەگەڵ خۆدا بردە قەڵا و

ئامـۆزای هاتە پێشـوازی و یەکـدییـان دەهەمـبـێـز گـرت و زۆریان چاک و خۆشییان لێک کرد و چوونە سەرخوان. بەڵام ئەم ئاشتییە پشووی زۆر درێژ نەبوو. بدلیسی دەڵێ، لە شـەوی میـوانداری و ڕابواردندا لـە پڕ شـێـخ میـری بڵباسی دەگەڵ چەند سەربزێوێکدا وەژوور کەوتن و میر ئیبراهیمیان لەسەر کورسی دابەزاند و لە پا هەتا مل زنجیر پێچ کرد و ڕەپێچ کرد و ڕەپێچەکەیان دا بۆ سـووچی زیندان. ئیـدی بەمـەش شـەرەف بەگ بوو بـەفـەرمـانڕەوای سەرانسەری وڵات (٧٦, ٤٠٥).

میر شـەرەف لە ساڵی (١٥٠١)ەوە تا ساڵی (١٥٣٣) بەناوبرِ فەرمانڕەوایی بدلیسی بەڕێوە بردووە. سـەردەمی فەرمـانڕەوایی میـر شـەرەف لە مێژووی سیاسی بدلیسدا یەکێکە لـە سـەردەمە هەرە سـەخت و دژوار و نالەبارەکان. چونکە لەو سـەردەمـەدا ناکۆکیی نێوانی دەوڵەتی عوسـمانی و ئێران لەسـەر کوردستان گەیشتبووە ئیسقان.

لە سـاڵی ١٥٠٧دا کـاتـێ شـاسـمـایلی سـەفـەوی لە دیاربەکر گـەڕایەوە میـر شـــەرەف چوو بـوو بـۆ دیدەنـی و مـــەســـەلەی چوونـەپاڵ ســـەفـــەوییـــانـی ڕاگەیاندبوویێ.

بدلیسی دەڵێ: «کـاتـێ شـاسـمـایلی سـەفـەوی گـەیشـتـە قـەڵای ئەخلات میـر شـەرەف بەپـیـرییـەوە چوو و پێـشـوازی لـێ کـرد و دیدەنـیـیـەکی بەتەنـتـەنە و سـەنسـەنەی بۆ سـاز دا. میـر شـەرەف پێشکێش و دیاریی گـرانبایی بە شـا پێـشـکێش کـــرد و شـــایش خـــەڵاتـی گـــرانـبـــایی زۆری بە مـــیـــر دا و فـەرمـانڕەوانامـەی سـەرلـەنوێ میـرایەتیـی بدلیسـی بۆ مـۆر کـرد» (٧٦, ٤٠٩ ـ ٤١٠).

هەر لەو سـاڵەدا جـارێکی دیکەش کـاتێ شـاسـمـایل لە (خـووی) زسـتـانی ڕادەبوارد مـیـر شـەرەف لەگەڵ چـەند مـیرە کـوردێکی دیکەدا بۆ دیدەنـیی شـا چووە بۆ (خـووی). محـەمەد خـانی ئوسـتـاجلوو، سـەرپەرشـتی دیاربەکر، کـورد زۆریان بۆ هێنابوو و گلی و گـازنێکی زۆری لە دەسـتیـان کردبوو. شـا فـەرمانی دا هـەریەک لەوان درا بـەدەست میرێ لە قزڵبـاشان. میر شـەرەفی دا بـەدەست

ئەمیر خان موسڵوو. پاشان شاسمایل هەریەکە بە تیپە لەشکرێکەوە چاپان سوڵتانی ئوستاجلووی بۆ سەر بدلیس و دێو سوڵتان ڕوومڵووی بۆ سەر ناوچەی حەکاری و یەکان بەگی قۆرچی باشی تەکەلووشی بۆ سەر جزیرە ڕەوانە کرد. بدلیسی دەڵێ، هۆزی ڕۆژەکی شەش مانگی ڕێک داکۆکییان لە قەڵای بدلیس کرد، بەڵام لەبەرئەوەی لە هاتنی میر شەرەف ناهومێد بوون قەڵایان دا بەدەست سوڵتان چاپانەوە (٧٦, ٤٠٧).

پاش بەدەستەوەدرانی قەڵای بدلیس لە ساڵی ١٥٠٧دا چاپان سوڵتان کوردبەگی شەرەفلووی (لە ئەسڵەکەدا «قوردبەگ» نووسراوە ـ وەرگێڕ) کرد بە میری بدلیس و خۆشی گەڕایەوە بۆ تەورێز. هەر لەو ساڵەدا ڕووداوگەلێ کە لە دەرباری سەفەوییاندا ڕوویان دا، بەتایبەت لە هەڵکردنە سەر ناوچەی خۆراسان لەلایەن شەیبەک خانی ئوزبەگەوە شاسمایلی شاش و واش کرد. شا لە گرتنی میر و مەزنانی کوردستان تووشی پەژیوانی بووبوو. هێندێکی لێ ئازاد کردن، لێشی پرسین: سەردار و پێشەواتان کێیە؟ سەرلەبەر گوتیان: میر شەرەف و مەلیک خەلیل[١٤]. بەپێی «شەرەفنامە» جگە لەم دووانە ئەوانی دیکەی هەموو بەردان و ئەمانی بەبەندی هێشتەوە لەگەڵ خۆشیدا بەرەو خۆراسانی بردن (٧٦, ٤١٢).

لە ساڵی ١٥١٠دا شاسمایل میرشەرەف و مەلیک خەلیل بەدیلێتی بەرەو خۆراسان ڕەهەنە دەکا. محەمەد ئاغا کەڵهۆکی کە لە هۆزی ڕۆژەکییان بوو ڕەگەڵ هۆردووی شا دەکەون و هەر لە دۆژی چەند ڕۆژێکدا میوە و خۆراک هەڵدەگرن، دەرفەت دێنن، دەچنە چادری تورکمانان و سەر لە میر شەرەف دەدەن و کەین و بەینی خۆ دەکەن کە چۆن ڕاکا و کەنگێ هەڵێ. پاشان محەمەد ئاغا هەلی بۆ هەڵدەکەوێ چەند ئەسپێک بە زینەوە لە نەدیوی هۆردوو ڕادەگرێ و میر شەرەف لەناو چادری دەسبەسەر دێنێتەوە دەر و بۆ کوردستانی دەبا، دێنە گوندێ، لە حەکاری. لەوێ شێخ میر شەرەفی بڵباسی، کە یەکێ بوو لە نەجیوزادانی ڕۆژەکی و دۆستی لە مێژینەی میر شەرەف بوو خەبەردار دەکرێ و ئەویش گەڕانەوەی میر شەرەف لە سەرانسەری هۆزی

ڕۆژەکی جـارِ دەدا. مـیـر شـەرەف هـۆردوویێکی دوو هـەزار کـەسـی لـە هۆزی ڕۆژەکی لە خـۆ کـۆ دەکاتەوە و لەگەڵ شـێخ ئەمـیـر بلّـباسـدا هەڵدەکەنە سـەر بدلیس.

وەک لە پـێـشـــەوە گــوتمان، کــورد بەگ شــــەرەفلوو کــە لەســــەر بدلیس و عـادیلجەواز و ئەرجیش گزیری شاسـمایل بوو کـاتێ زانی: وا شـێخ ئەمیر بە دوو هـەزار چەکدارەوە دەوری قەڵای بـدلیسـی دا دەگەڵ قزڵباشـەکانی ناوچەی بارگیری و ئەرجیشدا پەلاماری شێخ میری دا و لە گۆک مەیدانی بدلیسێ دوو لەشـکر دەگــژ یەکــرا چوون. هـێندەی نەمــابوو شنەی ســەرکــەوتن بەرەو ڕۆژەکـیـیـان هـەڵکا، بەڵام لە سـۆنگەی ناپاکـیـی مـحـەمـەد بەگی پـازۆکی (لە ئەسـڵـدا «مـەحـمـوود بەگ» نووسـراوە ـ وەرگـێڕ). قـزڵـبـاشـەکان سـەرکەوتن، بدلیسی دەڵێ: «لەم شـەڕەدا ڕۆژەکییەکان بـەزین. شێخ میری بلّباسـی و عەلی ئاغـای کـوڕی بەرگی شـەهـیـدانیـان پۆشی و مـەردانە لە مـەیدان کـەوتن. قزڵباشان کە شێخ میریان ناو لێ نابوو: قەرەیەزید! لاشەی ئەو و کوڕەکەیان لەناو گۆک مەیداندا سووتاند» (٧٦, ٤١٤ ـ ٤١٥, ٩٧, ٣٥٦).

ئیـدی بەم ڕەنگە، میر شـەرەف چەنانێ دۆزی لێ ئاڵۆزا و دێمی دڵـخـواز لە پشت پەردەی ناهومێدییەوە خۆی مەڵاس دا. لەو سەروبەندەدا ناکۆکیی نێوان ئێـران و عـوسـمـانی بە چڵـەپۆپەی توندوتیـژی و شـیـر و تیـر لێک سـوین گەیشـتبـوو. مـەولانا ئیـدریسـی بدلیـسیش لە بەرژەوەندی دەربـاری عـوسـمـانی لەنێـو مـیـرانی کـورددا کـەوتبـووە بانگەشــە و چاوڕاو و لەدژ شـاسـمـایلی سـەفـەویی هـان دەدان، مـیـر شـەرەف کـە بۆ وەرگـرتنەوەی مـافی مـیـرایەتیی پشـتـاوپشت بـۆ بەجـێـمـاوی خـۆی بەلاس و پەڵاسـدا دەچوو، یەکسـەر لێ بڕا کەڵک لەم ناکۆکییە وەرگرێ و چەند میرە کوردێکیشی هێنایە سەر ڕای خۆی. بەپێی «شـەرەفنامـە» میر شـەرەف لەگەڵ چەند میرە کوردێکی دیکەدا کاغەزیان بۆ سـوڵـتـان سـەلیـمـی یەکـەم نارد و ڕای گـەیاندێ کـە ئەوان ئیدی لـەمـەوپاش گوێ بەفەرمانی دەربـاری ئەون. کاغەزەکەیان بەهۆی محەمەد ئـاغای کەڵهۆکی و مەولانا ئیدریسی بدلیسەوە بەدەرباری سوڵتان گەیاند (٧٦, ٤١٥ ـ ٤١٦).

سـولّتـان سـەليم زۆرى كـەيف بەم كـاغـەزى مـيـرە كـوردانە سـازبوو و لەو هێرشەدا كە بۆ سـەر ئازەربايجانى ئامادە كرد بوو هـاوبەشيكردنيانى سـاز دا. بدليـسى دەڵێ: «... لە هێـرشـە سـەركـەوتووەكـەى سـولّتـاندا لە دەشـتى چاڵدێران مير شەرفيش هاوبەش بوو» (٧٦, ٤١٥ ـ ٤١٦).

هـەر لەو سـەروبـەندەدا عـەوەز بەگى براى مـحـەمـەد خـان ئوسـتـاجـلـووى فـەرمـانڕەواى دياربەكـر لەلايەن شـاسـمـايلەوە بەسـەر بدليس ڕادەگەيشت. لە «شـەرەفنـامـە» دا نووسـراوە كـە مـير شـەرەف لە پاش شـەڕى چاڵدێرانيش لە شەڕەكەى دياربەكريشدا كە عوسمانييەكان لە دژ قـزڵباشـان كرديان هـاوبەش بووە و لە سـاڵى ١٥١٦دا مـيـرنشـينى بدليـسى لە قـزڵبـاشـان سـاندووەتەوە (٧٦, ٤١٧ ـ ٤١٨).

بەپێى سـەرچاوە توركييەكان مير شـەرەفەدين كاتێ كە زانيى شاسـمايل قـزڵباشـێكى زۆرى بەكۆمـەگى قـەرەخـانى واليى دياربەكرەوە ناردووە بەگوێى مەولانا ئيدريسى بدليسى كرد و لەگەڵ ميرە كوردەكانى ديكەدا ڕێك كەوت و بە چوار هـەزار سـوارەوە لە ئەخـلاتەوە بەرەو مـيـرنشـينى ئەرجـيـش دايان قەڵاشت و دەستێكى چاكيان لە دژمن وەشاند (٨٥, ٣٧٩).

مـحـەمـەد ئەمين زەكى نووسـيـويە كـە شـاسـمـايلى سـەفـەوى لە شـەڕى چـاڵدێراندا ژێر كـــەوت و بەزى. شـــەرف بـەگى مـــيـــرى بدليس ئـاڵاى عوسمانييەكانى لەسەر دژ و قەڵاكانى خۆى هەڵكرد و خاليد بەگى براى كە شـاسـمـايل لەسـەر ئەو مـيـرنشـينەى كـردبوو بە فـەرمـانڕەوا دەركـرد (١١٧, ١٧٦). بدليسى بەپێچەوانەى قسەى محەمەد ئەمين زەكى دەڵێ، ميرى بدليس خـاليـد بەگى براى مـيـر شـەرەف نەبوو، بگرە كوڕەكـەى سـوار بەگى پازۆكى بوو (٧٦, ٤٠٢). جگە لەويش سەركردەى شەڕەكەى دياربەكر محەمەد پاشا بيقلى بەبۆنەى لە شەڕى دياربەكردا سـەركەوتنييەوە لەو نامـەيەدا كە بۆ سـولّتان سـەليـمى يەكـەمى ناردبوو ڕاى گەياندبوو كە لـەگەڵ هـەمـوو مـيـرە كوردەكاندا يەك دڵە و بەيارمـەتى و كۆمـەگى مـيـرە ئازا و دلێرە كوردەكانەوە دژمنى بەزاندووە (٩٨, ٤١٨ ـ ٤١٩).

لەبەر ڕۆشناییی ئەم ڕاستییانە ئێمە قسەکانی محەمەد ئەمین زەکی کە گۆیا لە ساڵی ١٥١٤دا میر شەرەف لە میرنشینی بدلیس بووە و خالید بەگ برای ئەو بووە بەڕاست نازانین.

سەرکەوتنەکەی سوڵتان سەلیمی یەکەم لە ئازەربایجان و کوردستان بوو بەهۆی ئەوە کە برێ میرنشینی کورد بکەونە بارودۆخێکەوە ناچاربن گوێ بەفەرمانی فەرمانڕەوایی عوسمانییان بن و سەر بەو بن. بەنموونە میرنشینی بدلیس بەپێی داو و دەستووری وەجاخ بە میراتگری درا بە میر شەرەف. میر شەرەف لە سەروبەندی سوڵتان سەلیمیش و سوڵتان سلێمانی غازیشدا میرایەتیی خۆی کرد، بەڵام لە سۆنگەی ملهوڕی و هەرکە بۆ خۆیی هەمەکارانی تورک نەختێ ناڕەزا بوو و لەوەش دوودڵ بوو مەیلی بەلای دەرباری سەفەوییەکاندا دەربڕێ. هەر لەو سەروبەندەدا ناکۆکی و دووبەرەکی کەوتبووە نێو سەرکردەکانی قزڵباشەوە و عوسمانی و ئێران کەوتبوونە شیر و تیر لێک سوین. میر میرانی ئازەربایجان ئوێلمە تەکەلوویش ئەمەی بەهەل زانی. لە تەورێز لە دژی شاتاماسپی یەکەم ئاڵای سەربزێویی هەڵکرد.

قازی ئەحمەدی قەزوینی کە دێتە سەر باسی ڕووداوەکانی ساڵی ١٥٣١ دەڵێ: «ئوێلمە تەکەلوو لە ئازەربایجان حەوت هەزار کەسی لە لایەنگرانی خۆی گرد کردەوە و یاخی بوو، بەڵام ژێر کەوت و لە پێشان بەرەو وانێی داقەلاشت، پاشان چوو بۆ وڵاتی ڕۆم (تورکیا)» (١٠١, ٢٨٦, ٢١٣, ٨٣, ١٢).

ئوێلمە بوو بە پیاوی حوکوومەتی سوڵتانی عوسمانی و سوڵتانیش سەرلەنوێ بۆ شەڕی ئازەربایجانی ناردەوە. بەپێی زانیاریی سەرچاوەکان سوڵتان سولەیمانی غازی لەشکرێکی سی هەزار کەسیی بە سەرکردایەتیی فیل یاقووب پاشاوە خستبووە تەک ئوێلمە و بۆ سەر میر شەرەفی میری بدلیس و عیمادیە ناردبوو (١٠١, ٢٨٧, ٧٦, ٤٢٣).

سوولاق زادە کە یەکێ لە مێژوونووسانی سەدەی ١٦هەمە دەنووسێ، ئوێلمە تەکەلوو ڕووی لە شا وەرگێڕا، هات بۆ دەرباری سوڵتان. سوڵتانیش بەهێزێکی گەورەوەی بۆ سەر بدلیس نارد. تەکەلوو کاتێ ویستی بدلیس

بگرێ، شەرەفخان، فەرمانڕەوای پێشوو کە لەلایەن شاوە کرابوو بە والیی ئەوێ، کوردێکی لە ژمارە بەدەری خڕکردەوە و دەستی بەشەڕ کرد، بەڵام لەشکرەکەی ئوێلمە سەرکەوت و شەرەفخان سەربڕدرا و سەرەکەی بۆ دەرباری سوڵتان نێردرا (٨٥ , ٤٨٣).

بەڵام ئەو شەڕوشۆڕەی کە لە نێوان ئۆێلمە و شەرەفخاندا ڕووی داوە، وەک مێژوونووسە تورکەکان دەڵێن، هەروا بە سووک و سانایی نەبڕاوەتەوە. میر شەرەف خۆی دەبەرابەر دژمندا کۆک و تەیار کرد و لە ساڵی ١٥٣٤دا چوو بۆ تەورێز و لە شاتاماسپی یەکەمی داوا کرد، یارمەتیی بدا، ئەویش کۆمەگی کرد. میر شەرەف لە یەکەم تێک گیران و لێک هەڵپرژاندا سەرکەوت و ئوێلمەی ناچاری پاشەکشێ کرد. پاشان تاماسپ دەنووسێ: «ئوێلمە بوو بە پیاوی عوسمانییەکان. شەرەفخانی فەرمانڕەوای بدلیس هات بۆ لای ئێمە. منیش ئەوسا کاغەزم بۆ خونکار[١٥] نووسی، ئەوان ئوێلمە بنێرنەوە، ئەویش شەرەفخانیان بۆ دەنێرێتەوە. بۆچی لەسەر ئوێلمە و شەرەفخان شایانی ئیسلام بەشەڕبێن. بەڵام سوڵتان ئەم پێشنیهادەی قوبووڵ نەکرد» (١٠١ , ٢٨٦ , ٨٣ , ١٨).

لە سەرچاوەکانی ئەو سەروبەندەدا وا بەدیار کەوتووە کە: شا تاماسپ بۆ ئازادکردنی ویلایەتی بدلیس سەربازێکی زۆری ناردووە و لە ماوەیەکی کەمدا ئوێلمە و فیل پاشای لەو ناوە دوور خستووەتەوە» (٧٦ , ٢٨٦ , ١١٣ , ٢٩٣).

بەپێی نووسینی نووسیاری «شەرەفنامە» ئەمیر شەرەف بە بۆنەی ئەم سەرکەوتنەوە پێنج یەکی هاتی میرنشینی بدلیسی بەپیاوانی شا بەخشیوە و لەسەر شەرەفی شا لە ئەخلات ئاهەنگێکی میوانداریی بە هەیت و هووتی گێڕاوە. «شەرەفنامە» دەڵێ، شا میر شەرەفی خەڵات کرد. نازناوی خانی دایێ و بەفەرمانێکی شایانە فەرمانڕەوایی بۆ مۆر کرد (٧٦ , ٤٢٨ ـ ٤٣٠).

ناوەڕۆکی فەرمانەکە

«چونکە نیازی بنەڕەتی دەسەڵاتی خونکارانی ئاکارتەرز و هەوێنی بەرەوژوورچوونی کاروباری پادشایانی خاوەن شکۆ: چاودێری و ڕاهێنانی کۆمەڵێک لەو سەروەرانە کە ئەوانە دایم و دەرهەم لە پێناوی بیر و بڕوا تێ کۆشاون و لەبەر هیچ کۆسپ و لەمپەرێک دانەماون و لە مەیدانی ماندووبوونێ بۆ نەترسان لە تێچوونێ گۆی چالاکییان لە ئامپایان بردووەتەوە. لەڕای خزمەتگوزاریدا و لە باری فیداکاریدا هەر سووربوون و لە خاوی گزی دووربوون و هەموو سەرمایەی ژیانیان بۆ دەرگای جیهان پەنامان بارەگای گەردوون ئاسامان بەخت دەکەن و بەگیانبازی و لەخۆبووردن کەند و کۆسپی سەرڕێی ئێمە تەخت دەکەن. لەو پارەوە پالاوی فەرمانڕوایی و گەشەدەری دام و دەزگای ترۆپ بەرزی حکوومەتمان: سەروەری میرانی مەزن و پوختەی بنەماڵەی گەورە، ژێهاتووی دەستەڵاتداری و بەختیاری دین و دنیا: شەرەفخان زۆر بە دڵسۆزی و بڕواوە بەم خانەدانە بەرزەمان کە هێلانەی سەربەرزانە پەناهێنە و وازی لە دوژمن هێناوە و داوێنی چاکە و بەزەیی و پیاوەتیی ئێمەی باداوە و وەزوان حاڵ پێمان ئەوشێ:

شیعر:

هاتنی من نە لەبەر ڕێزە نە زێڕ و زێو
ترسی دوژمن منی پێچاوەتە ماڵی ئێوە

بەکۆڕی بەرز و پیرۆزمان سەرفراز بوو، بێگومان بەزەیی و چاکەی بێ ئەندازەی شاهانەمان ورەی دڵ و هێز و ڕێزی پێ دەبەخشێ و وەک زانایان بەڕەوانی فەرمووگیانە:

شیعر:

پەسیو و پەنای بێ کەسە ماڵی من
کەسێک خۆ بهاوێتە بن باڵی من
لە کەس با نەترسێ بەسوێند و بەڵێن
وەناکەم لە گوڵ کاڵتری پێ بڵێن

وا ئەو میرە پەنابەرە لە ژێر سێبەری دووبەر و بەرپانی ئێمەدا ڕێگەی درا و پلە و پایەی نازناوی (خـان)ی پـێ درا و ناومـان لێ نـاوە: شـەرەف خـان! پێشەوایی کۆیلەکانی دیوانی بەرزیشمان پێ دا و لە ڕێزی خان و میرانی خودان شانی بەربارەگای بڵندداحەساو کرا و کراش بە میر میران و فەرمانڕەوای هەموو میرانی کوردستان، بدلیس و ئەخلات و مووش و خەنووس وێڕای ئەو شوێنانەی تریش کە ژێردەستەی میری دەسنیشانکراو بوون، بەزەمینی پارێزراوی بریکارانی پیرۆزی شاهانەی خۆمانن زانی و بەو پیاوە شایستەن بەخشی و سەر هەوساری بگرەوبەردەی گیرواری دنیاداری و دارایی ئەو وڵاتەمان دەناو مشتی گرێ گشتی ئەو میرە نا. تا هەمیشە وەک دبێژن :(بەچاکە کۆیلە پەیداکە) ئەویش چاکەی لەبەر چاوان بێ و لە شاڕێی خزمەتی شادا ئەمەگدار و دەس بەکاربێ و وەک نۆکەری چاک و دڵسۆز باچاکی لۆ بکا بەلادا و بۆ هیم پتەوی و هەمرەنگی ئەوەندە هەوڵ و تەقەلا دا کە میر و مەزنانی هاوسای گشتیان لاسای ئەو وەکەن و لە سایەی ئەم فیداکارییەی دەم لەدوو دەم لەبەر چاومان پەسندتر و لامان خۆشەویستتر دەبێ. لەسەر هەموو میر و گزیران و سەرکردانی کوردستان کە ئەم خانە ناودارە بەمیری میران بزانن و سەرکزی بەرفەرمانی بن و هیچ کات و سات و زەمانێ لەبەر فەرمانی دەرنەچن خاوەخاویشی لێ نەکەن و گوێ بۆ جاڕەکانی شل کەن و هەر پێداویستێکی بوێ کە بۆ دەوڵەت بەهرەی بۆی پێک بێنن. پادشایان و کوێخان و بۆرەپیاگ و دانیشتوانی ئەو ناوچانە و سەرکۆمار و خێڵەوار و ئاژەڵداری سەر بەوێنە گەرەکە خانی ناوبراو بە تەرخانی شا بزانن و فەرمانڕەوایان خۆیەسی و هەرچی ئێژێ وەگوێی بکەن و لاری و چەوتیی دەگەڵ نەکەن. ئەرکی سەرشانی خانیشە ئەڕای مسکێن و ژێردەستان ڕەفتاری ئەوەندە خاس وێ: نزای بەخێری بۆ بکەن، زۆردار بێ زۆر بەرخۆ نەدا و لاسار هەژار دانەکرۆژێ. تا میری دەر و دراوسێش چاو لێکەری ڕەچاوکەن و بەسەرشۆپی ئەودا برۆن.

هەرگا ئەم فەرمانە جوانە بەئیمزای بەرز و پیرۆزمان ڕازایەوە و

نەخشێندرا ئەوا فەرمان سەپێندرا، بەفەرمانی بەرزیانە: خوای بەرز بەرزتری کا و هەتا هەتایە بیهێڵێ و هەمیشەش دەرمێندا بێ و دەستی کەسی پێڕا نەگا... لە بیستی سەفەرە مانگی ئاخرخێر و لە باوخۆشی ساڵی نۆ سەد و سی و نۆ نقیسەرا». (٧٦, ٤٢٨ ـ ٤٣٠) «وەرگێڕانی هەژار ٧٥٦ ـ ٧٥٧ ـ ٧٥٨، شەرەفنامە».

لە ساڵی ١٥٣٢دا شا تاماسپ پاش ئەوەی کە شەرەفخانی بە میری میرانی کوردستان دامەزراند. شەمسەدینی کوڕی لەگەڵ شادا بۆ ئازەربایجان نارد.

هەر لەو سەردەمەدا، عوبێدخانی ئۆیزبەگ گەڕی لە خۆراسان ئاڵاندبوو. هەر کاوناکاوێ هەڵی دەکردە سەری، شایش خۆی بۆ شەڕی عوبێدخان ئامادە دەکرد. لەبەر ئەوە وای بەچاک دەزانی کە میرشەمسەدین بنێرێتەوە بۆ ویلایەتی بدلیس. مەترسی بۆ سەر بدلیس و ئازەربایجان زۆر جار لە لایەن عوسمانییەکانەوە رووی دەدا، لەبەر ئەوە شاتاماسپ کاغەزێکی بۆ شەرەفخان نارد و سەرسنوورەکانی ئازەربایجانی بەو سپارد. هەروەها شا هۆلهۆل سوڵتانی عەرەبگیرلوو و ئووەیس سوڵتانی پازۆکی و ئەجەل سوڵتان قاجار و ئەمیر بەگ مەحموودی مووسا سوڵتانی فەرمانڕەوای تەورێزی لە سەرکردانی قزڵباش، بەیاریکاری شەرەفخان دانابوو.

بەپێی نووسینی بدلیسی، شا هەر کاتێ پێویست بووبێ، ئەم میرانەی سەرلەبەر خستوونە ژێر فەرمانی شەرەفخانەوە (٧٦, ٤٣٠ ـ ٤٣١).

شا پاش سەروبەرنانی هەموو کارەکانی بەرەو خۆراسان بزووتووە. بدلیسی دەنوسێ: «میر شەمسەدینی باوکم کە ئەم هەموو ڕووداوانەی بۆ گێڕامەوە. کاتێ لە تەورێز گەڕامەوە، شا پێی گوت: «لە شەرەفخان ڕاگەیێنە تا لە خۆراسان دەگەڕێمەوە، لەگەڵ عوسمانییەکان بەهەر جۆرێ بێ هەڵ کا و بیگوزەرێنێ، چونکە ئوێلمە بووە بەدژمنی و سوور دەزانم، بە دووزمانی و شۆفاری عوسمانییەکانمان لە دژ ڕاست دەکاتەوە» (٧٦, ٤٣١). بەڵام شەرەفخان نەسیحەتە چاکەکانی شای پشت گوێ خست و لەسەر ئەو بڕیارە

گیرسایەوە کە هەر میرێ لەو میرە کوردانەی وەختی خۆی هاوکارییان لەگەڵ ئویلمە تەکەلوو و فیل پاشادا کردبوو تۆڵەی لێ بکاتەوە، هەستا بەسەر میرنشینی خێزانی دادا و تالانی کرد. ئەم کردەوەیەی شەرەفخان بوو بەهۆی ئەوە کە برێ لە میرانی کورد، لەمانە زۆربەی زۆریان نەجیوزادانی هۆزی ڕۆژەکی بوون، لە شەرەفخان هەڵبڕێن و لەگەڵ ئویلمە تەکەلوودا یەک بگرن. بدلیسی لە «شەرەفنامە»دا نێوی ئەوانەی لەگەڵ دژمندا ڕێک کەوتوون، لەمانە میر بوداقی کیسانی و ئیبراهیم ئاغای بلّباسی و قەلەندەر ئاغا و دەروێش مەحموودی هەموو نووسیون» (٧٦, ٤٣١).

ئەم ڕووداوە کە لە مێژووی سیاسیی بدلیسدا ڕووی داوە هەلومەرجێکی لەباری بۆ ئەوە هێنایە گۆڕێ کە فیل پاشا و ئویلمە لە ساڵی ١٥٣٣دا بە لەشکرێکی ١٠ هەزار کەسییەوە سەرلەنوێ هەڵکەنە سەر بدلیس. لەو سەروبەندەدا شەرەفخان تەنیا پێنج هەزار کەسێکی هێزی چەکدار هەبوو. ئەو بەپێی ڕاسپاردەی شا تاماسپ ویستی لە سەرکردەکانی قزڵباش داوای یارمەتی بکا، بەڵام نەجوزادانی ڕۆژەکی قایل نەبوون. سەید عەلی پورتافی (ڕەنگە «پرتوی» بێ - وەرگێڕ) لە کۆڕێکدا کە ڕدێن سپی و دەمڕاستی هۆزی ڕۆژەکی بوو، گوتی: «ئەگەر ڕۆژەکییەکان لە دژ ئویلمە ڕانەپەڕن و سستی و دوودڵییێک لە بەرەنگاربوونیدا بنوێنن، ئەوسا منیش سەرلەبەری فەلەی ویلایەتی بدلیسی لێ ڕاست دەکەمەوە و بە وان دەگژی ڕادەچم و دەیبەزێنم». نووسیاری «شەرەفنامە» ئەم تەکلیفەی پورتافیی بەنەزانی و ملهوڕی لە قەڵەم داوە (٧٦, ٤٣٢).

ئیدی بەم جۆرە شەرەفخان بەپێی بڕیاری کۆڕەکە بە لەشکرێکی پێنج هەزار کەسییەوە لە دژمنی بەهێز چووە پێشێ. لە شارۆکەی تاتیکدا هەردوو لەشکر ڕووبەڕووی یەک هاتن. لە تێکگیرانێکدا شەرەفخان بریندار کرا و برینەکەشی زۆر قورس بوو. ئەمیر بەگی مەحموودی کە ئەمەی دیت ملی لە خیانەتکاری نا، دەگەڵ ئویلمە تەکەلوو ڕێک کەوت و بەم جۆرە لەشکرەکەی شەرەفخان تووشی پەرتوبڵاوی بوو و ئویلمە بەسەرکەوت.

بەپێی نووسینی بدلیسی لەم شەڕەدا کە ڕۆژێکی خایاندووە[١٦] ٧٠٠ کەس لە لەشکرەکەی شەرەفخان کوژراون. لەم کوژراوانە ٥٠٠ یان لە نەجیوزادانی ڕۆژەکی بوون (٤٣٢ , ٧٦). شەرەفخانی میری بدلیس برینەکەی هێندە سەخت بوو پێی مرد. لەمەڕ مەرگی شەرەفخان کە لە مێژووی سیاسی میرنشینی بدلیسدا دەورێکی گەورەی گێڕاوە نەک هەر لە «شەرەفنامە» بگرە لە سەرچاوەکانی دیکەشدا زۆری لەسەر نووسراوە (٢١ , ٨٣ , ٢٨٧ , ١٠١). شەرەفخان سی و سێ ساڵی فەرمانڕەوایی کردووە. شەرەفخان لە بدلیس فێرگەیێک و زارۆکخانەیەک (خیرية) و چەند دووکانێک و تەلارێکی دوو نهۆمیی ڕۆناوە[١٧].

لە باسی سەردەمی فەرمانڕەوایی شەرەفخاندا لە بدلیس، قسەکانی «شەرەفنامە» و ئەوەی لە سەرچاوەکانی دیکەدا نوسراوە لێک تاق و جووت کەوتوون و یەک ناگرنەوە. بەنموونە شەمسەدین سامیی خاوەنی «قامووس» نووسیویە، کە ئەم ڕاست دەکا[١٨]، دەڵێ، شەرەفخان لە پێشان بووە بەپیاوی سوڵتان سەلیمی یەکەم، پاشان شاسمایلی یەکەم، دووایی لە ساڵی ١٥٣٢دا بووە بەپەیڕەوی سوڵتان سولەیمان غازی (١٢٣٩ , ٨١).

وەکو لە سەرەوە گوتمان، چ بەپێی «شەرەفنامە» و چ بەپێی سەرچاوەکانی دیکە شەرەفخان لە پێشان بووە بەپەیڕەوی شاسمایلی یەکەم، پاشان سوڵتان سەلیمی یەکەم. پاشتر سوڵتان سولەیمانی غازی و لە دوادوای تەمەنیدا بوو بەگوێ بە فەرمانی شا تاماسپی یەکەم.

قازی ئەحمەدی قەزوینی بەدەم ڕووداوەکانی ساڵی ١٥٣١ەوە دەنووسێ: «ئوێلمە تەکەلووی میر میرانی دیاربەکر لەگەڵ فیل پاشادا هەڵیان کردە سەر شەرەفخانی میری بدلیس و عیمادییە کە خەرج و باجێکی زۆر و زەوەندی بە دیوانخانەی شا دەدا» (٢٨٦ , ١٠١). گونابادی دەڵێ: «شەرەفخانی کورد کە سەر بە بنەماڵەی سەفەوییان بوو و هەموو ساڵێ خەرج و باج و دەس و دیارییەکی زۆری بەخەزێنەی شا دەدا، لە شای ڕاگەیاند کە ئوێلمە تەکەلوو لەگەڵ فیل پاشادا هەڵیان کردووەتە سەری» (٢٩٤ , ١١٣).

لە نووسینی ئەم مێژوونووسانە کە هاوسەردەمی شەرەفخانی بدلیسی بوون ئەنجامێکی ئاواها بەدەستەوە دێ کە شەرەفخان پێش ئەوەی ئوێلمە تەکەلوو و فیل پاشا هەڵی کەنە سەر بووبوو بەگوێ بەفەرمانی دەرباری سەفەوییان، کەچی بدلیسی نووسیویە کە: «خەبەری بەسی هەزار کەسەوە هەڵکردنە سەر بدلیس بەسەرکردایەتیی فیل یاقووبەوە شەرەفخانی زۆر نارەحەت کرد و هەرچەندە دیارییەکی زۆری بۆ سەرای سوڵتان نارد و گوێ بە فەرمانیی خۆی بۆ سوڵتان دەربڕی، بەڵام هیچ دادی نەدا و چیی لێ وەچەنگ نەکەوت» (٧٦, ٤٢٣).

ئیدی بەم تەرزە لە نووسینەکەی بدلیسی وا بەدیار دەکەوێ کە شەرەفخان هەر کاتێ مەترسیی دژمن تەنگی پێ هەڵچنیوە، با دوودڵیش بوو بێ، چووەتە پاڵ عوسمانییەکان و بووە بەگوێ بەفەرمانی ئەوان. بەڵام هەرکە بەرەوڕووی مەترسیی عوسمانییەکان بووەتەوە چۆتە پاڵ شا تاماسپ و بووە بەگوێ بەفەرمانی دەوڵەتی سەفەوی.

بدلیسی بۆ خۆی لە کتێبەکەیدا ئەم مەسەلەیەی بە تێروتەسەلی ڕوون کردووەتەوە، دەڵێ: «ئۆیلمە تەکەلوو سەبارەت بەوە کە لەگەڵ شەرەفخاندا دژمنایەتیی هەبوو، سوڵتان غازیی لە دژ ڕاست کردووەتەوە» (٧٦, ٤٢٠ - ٤٢٤).

لەبەر ئەوە ئەو زانیارییەی لە «شەرەفنامە»دا، کە یەکە سەرچاوەی مێژووی کوردە نووسراوە دەبێ بەڕاست و دروست بزاندرێ. فرێچ کە مێژووی میرنشینی بدلیسی پشت بە «شەرەفنامە» نووسیوە، دەڵێ، شاسمایلی سەفەویی یەکەم لە پاش مردنی شەرەفخان (ساڵی ١٥٣٣) خالید چۆلاقی کرد[١٩] بە میری میرانی کوردستان (٧٦, ٣٦٨). کەچی بدلیسی نووسیویە وەختی خۆی شاسمایلی سەفەوی خالید چۆلاقی لە ساڵی ١٥١٢دا کردبوو بە میر میرانی کوردستان (٧٦, ٤٣٥). فرێچ لێرەدا نەک هەر بە ڕاست و دروستی لەو ڕووداوە کە لە «شەرەفنامە»دا نووسراوە، ورد نەبووەتەوە، بگرە ئەو فەرقی مردنی نێوان شاسمایل و مردنی شەرەفخانیشی لەبیر کردووە.

چونکە شاسمایلی سەفەوی لە ساڵی ١٥٢٤دا مردووە، هەرچی شەرەفخانە لە ساڵی ١٥٣٣دا مردووە. هەر ئەم مێژوونووسە ڕووداوی ژنهێنانی کوڕەکەی شەرەفخانیشی، کە ناوی شەمسەدینە پشت بەسەرچاوەکەی خۆی بەڕاست و دروستی نەنووسیوە. ئەو نووسیویە، شەرەفخان لە کیژی علی بەگی ساسۆنی تەنیا هەر کوڕێکی هەبووە کە ئەویش شەمسەدینە. پاشان فرێچ دەڵێ: «ئەم کوڕە لە دواییدا کچی عەلی بەگی حەزۆییی[٢٠] (عەلی بەگی ساسۆنی - ش.م.) هێنا» (٣٦٨,٩٧).

«شەرەفنامە» خۆی دەڵێ میر شەمسەدین کە کوڕە تاقانەی میر شەرەفخان بووە لە کیژی عەلی بەگی ساسۆنی بووە. شەرەفخان کچی محەمەد بەگی حەزۆییی بۆ ئەم کوڕەی هێناوە (٤٣٤,٧٦).

دەبینی بەم جۆرە ئەو زانیارییانەی لە کتێبی «کورد»ی فرێچدا نووسراون لەگەڵ ئەو سەرچاوەیەدا نووسیارەکەی پشتی پێ بەستووە چەند لێک تاک و جووتن و بەهیچ جۆرێ ناچنەوە سەریەک.

بەپێی هەموو سەرچاوەکانی ئەو سەروبەندە تەکەلووییەکان کە سەفەوییەکان بەکۆمەگ و یارمەتیی وانەوە دەستیان بەقەڵفی فەرمانڕەواییییەوە گرت تورکمانن (١٢٥,٥٩). بەڵام کتێبی «مێژووی ئازەربایجان» دەڵێ، ئولامەبەگ ناوێ (ئوێلمە- ش. م.) کە یەکێ بوو لە میرە کۆچەرییەکانی کورد لە ساڵی ١٥٣١دا لە دژی شا تاماسپ یاخی بوو (٢٥١,٣٤). بەپێی سەرچاوەکان ئوێلمە تەکەلوو بەمیرە کورد لە قەڵەمدان بەهیچ جۆرێ راست نییە و ڕێی تێ ناچێ.

مێژووی دوایی میرنشینی بدلیس بەمیر شەمسەدینی کوڕی میر شەرەفخان دەست پێ دەکا. بەڵام فەرمانڕەوایی میر شەمسەدین زۆری درێژە نەکێشا. بدلیسی دەڵێ «میر شەمسەدین لە پێشان لە جێی بابی بوو بەفەرمانڕەوای بدلیس، بەڵام زۆری پێ نەچوو لەتاو بێ بەزەییی سوڵتان سولەیمان غازی نیشتمانی خۆی بەجێ هێشت» (٤٣٨,٧٦).

له «مــونشــهئاتی ســهلاتین» دا باس و خــواسی ئهو ڕووداوانهی کــه لهو ســهردهمــهدا لـه ناوچهکـانی بدلیس و ئهخــلات ڕوویان داوه به بهربڵاوییــهوه نووســراوه. ئهو کتێبه دهڵێ «له ســاڵی ١٥٣٥دا قهڵای بدلیس گیـرا و غازی قران بهگ لهو قهڵایهدا دهمهزرا... هەر لهو ساڵهدا ئولامه (ئوێلمه) پاشا داوای ناوچهی ئهخـلاتیشی کـرد و نامهی بۆ ئهوێ نارد. دایکی میـر شهمسـهدین، فهرمانڕهوای بدلیس کلیلی قهڵاکانی هێنا دای به ئولامه پاشا» (٥٩٦,٩٨).

کاتب چهلهبی نووسیویه که: «له سـهردهمی سوڵتان سولهیماندا ئهخلات، که یهکێ له ویلایهتهکانی کورد بوو گیرا» (٦٩٦,١٠٣).

باس و خــواسی له دهست مـیــراتگرانی ڕاســتــهقــانیی خــۆ دهرچوونی میـرنشـینی بدلیس لـه ساڵی ١٥٣٥دا و له شێوهی ویلایهتێکدا گیـرسـانهوهی بهدهستی دهوڵهتی عوسمـانییهوه له سـهرچاوهکاندا زۆره. ئهم میرنشـینه ٤٣ ســاڵ (١٥٣٥ ـ ١٥٧٨) بهدهست بیــانیــیــهوه بــووه و له ســاڵی ١٥٧٨دا، له سهردهمی سوڵتان موراد خانی سێیهمدا دراوهتهوه به شهرهفخانی بدلیسی، که نووسیـاری کتێبی «شـهرهفنامـه»یه. مێژووی سیاسیی ئهو سـهردهمـهی مــیــرنشــینی بدلیس تـا بڵـێی نالهبار و له کـێش بهدهربوو. بدلیس خــۆی و ناوچهکانی ئهخلات و مووش و خنۆسی سهر بـه بدلیس بهدهست قزڵباشـان، تهنانهت بهدهست شهمسهدینی بدلیسی خۆی چهندین جـار تاڵان و بڕۆ کراون (٥٨,٨٣).

شــــهرهفــخــــانی بدلیــسی دهنووسێ. لـهبهرئـهوهی بهدانانی کــتــێــبی «شـهرهفنامـه»وه سـهرقـاڵ بووه بۆ چاکـهی شـهمـسـهدینی کـوڕی دهسـتی له کاروباری میرایهتی ههڵگرتووه (٣٨,٩٧,٤٥٦,٧٦).

هـهروهها لـهبارهی له ســـــاڵی ١٥٨٨ ـ ١٥٩٦دا چوونه ســــهرتهخــــتی فــهرمــانڕهواییی شـهمــســهدینی کــوڕی مــیـر شــهرهفــخــانی بدلیــسی له «شـهرهفنامـه»دا زانیـاریی زۆر هـهیه. بهڵام لهمـهڕ مێـژووی فـهرمـانڕهوایانی بدلیس له پاش شــهرهفــخــان خــۆی هـهروهها لـهمــهڕ مــیــراتگرانی دیکهی شـهرهفخان جگه لـه سهرچاوهکانی دیکه له شـوێنێکی تر تووشی هیچ باس و

خواسێ نایەین. چونکە بدلیسی لە کتێبەکەیدا تەنیا هەر باسی شەمسەدین بەگی کوڕە گەورەی دەکا.

ئیسکەندەر بەگی مونشی دەربارەی ڕووداوەکانی ساڵانی ١٦٠٥ ـ ١٦٠٦ نووسیویە، دەڵێ: «چەند میرە کوردێ هاتوونە دەرباری شا عەباسی یەکەم و بوون بەگوێ بەفەرمانی سەفەوییان. نووسیار دەڵێ، فەرمانڕەوای بدلیس، زیائەدین خانی کوڕی شەرەفخانیش لەلایەن شاوە خەڵات کرا و ڕێگەی درایێ بگەڕێتەوە سەرمیرنشینەکەی خۆی (٤٧ , ٧٢١).

جەلالەدین محەمەدی مونەجیمی یەزدی لەو کتێبەیدا کە ناوی «تأریخ عباسي» یە لە باسی ڕووداوەکانی ساڵی ١٦٠٨دا دەڵێ: «شەرەفخان لە ساڵی ١٦٠٨دا دەستەیێ کورد بەسەرکردایەتیی ئایدن بەگی کوڕی بۆ تالانکردنی نەخچەوان دەنێرێ، بەڵام بۆیان بەسەر ناچێ»[٢١] (٥٧ , ٢٧٨). بێگومان، دوور نییە ئایدن بەگ، کاتێ شەرەفخان فەرمانڕەوای ئەو ناوچەیە بوو، لەگەڵ ئەو ئاشنایەتیی پەیدا کردبێ و سەرکردایەتیکردنی ئەو دەستە کوردەی کە نیازی تالانکردنی نەخچەوانیان هەبووە، لەلایەن سوڵتانی عوسمانییەوە پێ سپێردرابێ.

ئیدی بەم جۆرە پەیێی سەرچاوەکان، جگە لە شەمسەدین کە شەرەفخانی بدلیسی خۆی لە «شەرەفنامە»دا باسی کردووە، وا دیارە دوو کوڕی دیکەیشی بەنێوی زیائەدین خان و ئایدن بەگەوە هەبوون و ئەم ڕاستییەشمان بۆ ئاشکرابوو. ئیسکەندەر بەگی مونشی دەنوسێ، تەکەلوو پاشا (محەمەد پاشاشی پێ دەگوترێ)، بە ١٢ هەزار شەڕکەری کوردەوە هەڵی کردووەتە سەر ئازەربایجان. ئەو دەڵێ: «زیائەدین کوڕی شەرەفخانی فەرمانڕەوای بدلیس کە یەکێک لە میرە کوردەکان بوو بەگوێی پاشای نەکرد و بێ ئەوەی ئیزنی لێ وەربگرێ بۆ سەر میرنشینەکەی گەڕایەوە (٤٧، ٢٩٣، ٩٦، ٢١٠).

ژان باتێست تاڤێرنێ دنیاگەڕی فەرەنسزی کە لە پاشان لە کوردستان گەڕایەوە لە یاداشتەکەیدا کە بەناوی «سفرنامە تاڤیرنە»وەی نووسیوە و بۆ خۆی بە شەخسی بەدیداری میری بدلیس گەیشتووە زۆری لەمەڕ میرنشینی

میری بدلیس نووسیوە (بڕوانە: گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق دەستەی کورد، سالانی ١٩٧٨ ـ ٧٩ ـ وەرگێڕ) تاڤێرنێ لەبارەی بەدیدار گەیشتنی میری بدلیس و دیاری بەیەکدی پێشکێشکردن و پێکەوە قاوە خواردنەوەی بەدوورودرێژی دوواوە (٧٣، ٨٠). کەچی ئەو گەڕیدە ڕۆژاواییییە ئەم فەرمانڕەواییی ئەم سەروبەندە (١٦٣٢ ـ ١٦٦٦)، واتە ئەو کاتەی بۆ میرنشینی بدلیس چووە ناوی فەرمانڕەواییی ئەم میرنشینەی نەنووسیوە، بەڵام ئێمە ئەم باس و خواسە لە گەشتنامەکەی گەڕیدەی تورکی بەناوبانگی سەدەی ١٧هەم، ئەولیا چەلەبیدا بەدوورودرێژتر دەتوانین بخوێنینەوە. بەپێی نووسینی ئەم نووسیارە فەرمانڕەوای میرنشینی بدلیس لە نێوەندی سەدەی ١٧هەمدا ئەبدالّ خان بووە (٢). ئەم نووسیارە بۆ خۆی بەشەخسی لە موسادەرەکردنی سەرتۆپی دارایی و شمەکی مالّی عەبدالّخاندا لەلایەن ئەحمەد پاشای والیی وانەوە بەشداربووە و لەم بارەوە باس و خواسی سەیری نووسیوە (٤٨، ٢١٩).

محەمەد مەردۆخی کوردستانی کە یەکێ لە مێژوونووسانی هاوچەرخە، دەڵێ، لە سالّی ١٨٣٣دا شەرەفخانی میری بدلیس لە دژ تورکیا (دەوڵەتی عوسمانی ـ وەرگێڕ) ڕاپەڕینێکی گەورەی کردووە و داوای سەربەخۆییی دەکرد (١١٤، ٦).

ڤ. نیکیتین بەدیاری دەخا کە میرنشینی بدلیس لە سەدەکانی ١٦ ـ ١٧ و ١٨دا ناوبەناو سەر بە عوسمانی نەبووە. تەنانەت لە نێوەندی سەدەی ١٩هەمدا حوکومەتی عوسمانی کاتێ ویستی میرنشینەکانی کوردەواری هەر بەجارێ هەڵگرێ، لە پێشان (لە سالّی ١٨٤٩دا) شەرەف بەگی میری بدلیسی بۆ ئەستەمبووڵ برد و پاشان میرنشینی بدلیسی بە حوکوومەتی عوسمانییەوە بەست (٢٣، ٢٤٨). بەپێی نووسینی مێژوونووسانی ئەم دواییانە میرنشینی بدلیس هەمان سالّ لەلایەن جێگرانی شەرەفخانەوە بە نیوە سەربەخۆیی بەڕێوەبراوە.

ئێمە باس و خواسی دوا مێژووی ئەم میرنشینە دەتوانین لە کتێبەکەی

محەمەد مەردۆخیدا بخوێنینەوە. ئەو نووسیویە، لە ساڵانی ١٩١٣ ـ ١٤دا لە ویلایەتی بدلیس یاخیبوونێ بە سەرکردایەتیی مەلا سەلیم و شەهابەدینەوە دەستی پێ کرد، بەڵام هێزی چەکداری حوکوومەتی عوسمانی یاخیبوونەکەی سەرکووت کرد. مەلا سەلیم لە بدلیس پەنای وەبەر کۆنسوڵگەری ڕووس برد. کاتێ شەڕی گەورەی جیهان دەستی پێ کرد هێزی تورک دەرفەتی هێنا، کونسولگەکەی تالان کرد و مەلا سەلیم لەسێدارە درا (٩,١١٤).

ئا بەم ڕەنگە، مێژووی سیاسیی میرنشینی بدلیسیش وەک مێژووی میرنشینەکانی دیکەی کورد بەدرێژاییی سەدەکان بووە بە مێژووی خەبات و تێکۆشان لە پێناوی سەربەخۆییدا. بێگومان ئەم خەبات و تێکۆشان و شەڕوشۆڕانە یەکێ لەو هۆیانەیە کە بارودۆخی ژیانی مادیی زەحمەتکێشانی میرنشینی بدلیسی نالەبار و سەخت کردبوو و لە پێش سەربەخۆ گەشەکردنیاندا بووبوو بەکۆسپ و هەڵەمووت. هەر لە سۆنگەی ئەمەوە بوو کە میرنشینی بدلیسیش بەدەردی میرنشینەکانی دیکەی کورد چوو و سەربەخۆییی خۆی لەدەست دا و بوو بەیەکێ لە ویلایەتەکانی تورکیا.

دەستووری فەرمانڕەوایی و کاربەڕێوەبردنی میرنشینەکە

لە سەدەکانی ١٥ ـ ١٦دا خانەدانێتیی (وەجاغلق) کە وەک لە هەموو میرنشینەکانی کوردەواریدا باوبووە لە میرنشینی بتلیسیشدا کاربەدەستایەتییەکی بەرز و زەویوزارێکی تایبەتکاری فەرمانڕەوای ئەو سەردەمە بووە و پشتاوپشت لە باوکەوە بۆ کوڕ بەجێ دەما. کە باوک دەمرد ئەم کاربەدەستایەتییە بە کوڕە گەورەی دەسپێردرا. ئەم کارە لە بەڕێوەبردنی میرنشینەکەدا بەوردی جێبەجێ دەکرا. کە فەرمانڕەوایێکی تازە دادەنرا، فەرمانڕەواکە بۆ خۆی لەو گەنم گردییە بەتەنتەنە و سەنسەنەیەدا کە نەجیوزادانی هۆزەکان دەیانگێڕا بەشدارییان دەکرد و سەرلەبەری ئەندامانی هۆزەکان بە دەست ماچکردنی فەرمانڕەوای نوێ گوێ بەفەرمانیی خۆیان دەردەبڕی و پیرۆزباییان لێ دەکرد.

وەزیفەی بەرزی فەرمانڕەوایی پێشان بەسەرکردە شەڕەکەرەکان، پاشان بەو نەجیوزادە کوردانە دەدرا کە لە شەڕدا بە سەر تیرە و هۆزە کوردەکانی دیکەدا سەردەکەوتن. ئەم پایە و مایەیەش تەنیا بەر نەجیوزادانی ئەو تیرە و هۆزانە دەکەوت کە لە هەموو سەرێکەوە، لەچاو تیرە و هۆزەکانی تر لە سەرووتر و لەبەرتر و زەبردەستتر بوون، هەر لەبەر ئەمەی کە هۆزی ڕۆژەکی کە زۆربەی نیشتەنییانی میرنشینی بدلیسیان پێک دەهێنا بەدرێژاییی چەندین سەدە هەر ئەوان فەرمانڕەوای بدلیس بوون.

ئەم جۆرە تیرە و هۆزە بەهێزانەی لە نێو کورددا عەشیرەتیان پێ دەگوترا. لەبەر ئەمە سەرۆکەکانی ئەو وردە تیرە و هۆزانەی لە چوارچێوەی میرنشینەکەدا بوون و مافی ڕادانیان تەنیا بۆ ئەندامانی هۆزەکانی خۆیان هەبوو، بەڵام سەرۆکی عەشیرەتە گەورەکە مافی ڕادانی بۆ هەموو تیرە و هۆزەکانی ژێدەستی هەبوو، واتە ئەم دەستی بەسەر هەموویاندا دەڕۆیشت. هەربۆیە ئەم جۆرە سەرەک هۆزانە لە ژیانی نەتەوەی کورددا دەورێکی گەورەیان دەگێڕا و دەیانتوانی بەهەر لایەکیاندا ئارەزوو لێ با، ڕایان بدەن.

ئیدی بەم جۆرە دەبینین بنەمای کۆمەڵایەتیی میرنشینی پادشایەتی بابەتی ڕەهای بدلیس سەرکردەی تیرە و هۆزە جۆراوجۆرەکان و بەتایبەتی ئەندامانی ئەو تیرە و هۆزانە پێکیان دەهێنا. هەرچی دەزگای بەرزی فەرمانڕەوایی و کاربەڕێوەبەردن بوو بریتی بوو لە کۆڕێ کە بەبەشداریکردنی نەجیوزادانی تیرە و هۆزەکان پێک دەهات. لەم کۆڕەدا تەنیا هەر لە نەجیوزادان مافی بەشداری تێداکردن و ڕاوێژکردن و ڕادانیان هەبوو. چینی فرەوانی زەحمەتکێشی هۆزەکان لەم مافە بێ بەش بوون. وا باو بوو فەرمانڕەواکە هەر خۆی دەبوو بەدەمڕاستی کۆڕەکە و ئەو ڕێبەرایەتیی بۆ گرتنی کۆڕەکە دەکرد. کارێکی دەخرایە پێشی کات و کارنامەی بۆ دیاری نەدەکرا. کۆڕ بەفەرمانی فەرمانڕەوا دەگیرا، کاری لەم جۆری شەڕ جاڕدان و پەیمانی ئاشتی بەستن کە سەروکاری بەمردن و ژیانەوە هەبوو دەخستە ڕاوێژ و وتووێژەوە (٧٦، ٤٢١ ـ ٤٣٣). هەر بڕیارێ لەو کۆڕەدا درابا دەبوا ئەندامانی هۆز سەرلەبەر

بەناچاری جێبەجێی کەن. تەنانەت زۆر کاری وا هەبوو فەرمانڕەوا گوێی بەکەس نەدەدا و هەر بۆ خۆی بڕیاری لەسەر دەدا و جێبەجێی دەکرد. بینباشی و کاربەدەستی گەورەی دیکە فەرمانیان لە فەرمانڕەوا خۆی وەردەگرت. بۆ ناوبژیکردن و نێوان سازدانی کوێخا دێ و خەڵک و خوای دیکەی گوندان لە کاتی نێوان تێکچوون و شەڕ و هەرادا پیاوی کاربەدەست و خەرج و باجگری هەبوون. لە سەدەکانی ١٥ ـ ١٦دا، لە میرنشینی بدلیسدا دەستورێکی ئاوها بەڕێوە دەبرا. هێزی چەکداری میرنشینەکە ئەندامانی ئەو تیرە و هۆزانە پێکیان دەهێنا کە سەر بە میرنشینەکە بوون. هێزی چەکداری هەر تیرەیێ نەجیوزادەی تیرەکەی خۆی سەرکردایەتیی دەکرد، بەڵام سەرلەبەری هێزی چەکداری میرنشینەکە، میر بۆ خۆی سەرکردایەتیی دەکرد. ژمارەی هێزی چەکدارانی میرنشینی بدلیس بێ سنوور بوو. چونکە لە کاتی شەڕدا هەر مەترسییەک هەڕەشەی لە میرنشینەکە دەکرد ئەندامانی تیرە و هۆزەکان بەورد و درشتیانەوە، وەک تاکە کەسێ هەڵدەستان. لەباری وادا مەلا و فەقێ و تەنانەت ژنانیش دەستیان دەدایە چەک و داکۆکییان لە میرنشینەکەیان دەکرد. بەپێی «شەرەفنامە» ڕووداوی وا لە میرنشینی بدلیس زۆر جار ڕووی داوە (٧٦، ٣٤٥).

هێزی چەکداری میرنشینەکانی کورد پێش ئەوە چەکی ئاگرداریان وەچنگ کەوێ زۆریان کەڵک لە چەکی ساردی وەک شیر و مەتاڵ و نێزە وەردەگرت. کورد نێزەی لە چەکی دیکە لە سەرووترەوە دادەنا. نەجیوزادە و میرانی کورد زۆر جار هەر بۆ جوانی هەڵیان دەگرت و خۆیان پێ دەڕازاندەوە. بەڵام پاشان کورد کەڵکی لە چەکی ئاگردار وەرگرت. وەک بدلیسی نووسیویە، شەرەفخانی بدلیسی لە ساڵی ١٥٢٣دا ڕۆستەم بەگی میری حەکاریی بەتفەنگ کوشتووە (٧٦، ٤٣٦).

ئیدی بەم جۆرە فەرمانڕەواییی وردە دەرەبەگی ڕەهای کورد لە بدلیس، لە سەدەی ١٥ ـ ١٦هەمدا، هاتبووە گۆڕێ و لە سەرێکەوە سەربەخۆییی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی فەرمانڕەوای دەپاراست و لە سەرێکی دیکەوە

ئەندامانی تیرە و هۆزەکانیشی لە مەترسی دەپاراست لەبەر ئەوە ڕێز لە فەرمانڕەوا گرتن و گوێ بەفەرمانیی میر و خودانی ئێل و عەشیر شێوەی پەرستنێکی تایبەکاری بەخۆوە دەگرت. هەر لە سۆنگەی ئەمەیشە کە لە چەرخ و چاخەکانی دووایی‌دا هەر ئەو فەرمانڕەوایانە بۆ خۆیان نێوی شێخ و مەلایان لەخۆ ناوە و دەسەلاتی سیاسیش و دەسەلاتی ئاینیشیان لە دەستیاندا یەک خستووە.

بنەڕەتی میرنشینەکە لە کەڵەکەبوونی سەروەت و سامانێ پێک دەهات کە بەشێوەی مڵکایەتیی تایبەکاری زەویوزاری وردە دەرەبەگ و داوودەستووری چەوساندنەوە، کە بەو شێوە موڵکایەتییە پشت ئەستووربوو، یا وەک ڤ.ێ. لێنین بڵێین، بە «چەوساندنەوەی چینی چەوسێندراو» کە ئاغاکان بۆ بەرژەوەندی خۆیان لێیان باردەکردن، دەبوو شەڕشۆڕیشیان بۆ بکەن.

ملکایەتی و شێوەی خەرج و باج

لە سەدەی ١٥ ـ ١٦هەمدا لە کوردستان، بە میرنشینی بدلیسەوە، ئەم شێوە ملکایەتییانە هەبوون:

(١) ئیقتاع

(٢) سیورغال و تیول

(٣) ملک

(٤) وەقف

(٥) ملکی تایبەکار

(٦) زەویوزاری کۆمەڵەکی

* **ئیقتاع:** لەسەدەکانی ١٥ـ ١٦هەمدا یەکێ لە شێوەی ملکایەتیی زەویوزار لە بدلیس و ناوچەکانی سەر بەو، زەویوزاری ئیقتاع بوو. بدلیسی لە کتێبی «شەرەفنامە»کەیدا نووسیویە کە لە سەدەی ١٦هەمدا لە ناوچەی مووش زێتر لە ٤٠٠ خاوەن ئیقتاع هەبوو (٧٦، ٣٥٥).

شێوەی ملکایەتیی ئیقتاع لە سەدەکانی ٧ ـ ٨دا، واتە لە سەردەمی خیلافەتیشدا هەر هەبوو. بەڵام وردە وردە شکڵ و شێوەی خۆی گۆڕیوە و لەسەر ڕاستە شێوەکەی جارانی نەماوە. زەویوزارێکی کە لە سەردەمی خیلافەتدا بەشێوەی مووچە بەچەند چینێکی تایبەکار دەدرا شێوە ملکایەتییەکی ئەوتۆ بوو کە خاوەن ئیقتاعەکە نەدەیتوانی بیفرۆشێ و نەدەشیتوانی بەمیرات بۆ میراتگرانی خۆی بەجێ بێڵێ. واتە ئیقتاع شێوەیەکی مەرجەکیی ملکایەتیی زەویوزار بوو (٦٣ ,٦).

خاوەن ئیقتاع دەبوو بەشێ لەو خەرج و باج و زەوییانەیەی خڕی دەکردەوە بە خەزێنەی میری بدا. بەڵام لە پاشان زەویوزاری ئیقتاع نەک تەنیا هەر بەو

گوندییانە کە لەوێ دەژیان بگرە بەسەرکردە و ئەمیر و هەمەکارانیش دەدران (١٠٩,٣٦) ئیدی خاوەن ئیقتاع وردە وردە دەسەڵاتیان پەرەی سەند و بەهێز بوون و زەویوزارەکانیان بە میراتگرانی خۆیان دەبەخشی.

مڵکایەتیی ئیقتاع لە وڵاتانی دەرودراوسێی کوردستاندا بە چەند شکڵ و شێوەیەک تەتبیق کراوە، شەرەفخانی بدلیسی لە «شەرەفنامە»کەیدا لە بارەی ئەم شکڵ و شێوەی مڵکایەتییە نەدواوە، بەڵام لە لێکۆڵینەوەدا بەدیاردەکەوێ کە لە بدلیس و ناوچەکانی سەر بەئەو بەزۆری ئیقتاعی ئیداری، کە چکۆلەترین شێوەی ئیقتاع بووە، باو بووە و ئەمەش دەبەرابەر خزمەتی ئەسکەری بە سەرکردەکان دەدرا.

شێوە ئیقتاعی جەنگی زەویوزاری ئیقتاع کە تایبەکاری ئەمیرەکان بووە لە سەدەکانی ١٥ـ ١٦هەمدا ئیدی بەرچاو ناکەوێ، وا بەدیار دەکەوێ هەر لەو سەروبەندەدا سیورغال(٢٢) و تیول(٢٣)، کە شا و سوڵتانەکان بە ئەمیرەکانیان دەبەخشی جێی «ئیقتاعی جەنگی»ی گرتبووەوە.

* **سیورغال و تیول:** هەر میرێ زەویوزاری سیورغالی وەرگرتبا دەبوا لە کاتی پێویستدا بەهێزی چەکدارییەوە یارمەتیی ئەو فەرمانڕەوایەی دابا کە سیورغالەکەی دابووێ. ئەمە لە سەدەی ١٥هەمدا زۆر باوبوو. زەویوزاری سیورغال پشتاوپشت بە میرات دەگیرا. پاشان ئەم شێوە مڵکایەتییەی زەویوزارە مڵکایەتیی زەویوزاری تیولیشی، کە بە میرەکان دەدرا وەسەر خرا (٣٤, ٢٦٠). خاوەن تیول ـ تیولدار دەبوو خزمەتی ئەو دەوڵەتەی کردبا کە سەر بەو بوو. تیولدار مافی ئەوەی هەبوو بەشی دیاریکراوی خۆی لە بەرهەمی زەویوزاری تیولەکەی وەرگرێ، مڵکایەتیی زەویوزاری تیول مەرجەکی بوو، بەمیراتگرتنی بە ئیجازەی ئەو فەرمانڕەوایە بوو کە تیولەکەی دەدا. پاشان مڵکایەتیی خانەدانێتی (ئۆجاقلق)یشی هاتووەتە سەر کە ئەم جۆرە مڵکایەتیی زەوییە تەنیا هەر بەفەرمانڕەوای میرنشینەکان دەدرا و لە زەویوزاری تایبەتیی تورکەکاندا پتر باو بوو.

* **مڵک:** بە مـڵکایەتیی زەویـوزارێ دەگـوترا کـە بەدەست مـڵکداری گـەورە و بچـووکـەوە بـووە. خـەرج و باجێ کـە لە زەویوزاری مـڵک وەردەگـیـرا دەچووە گیرفانی خاوەن زەوییەوە. بەڵام نزیکەی دە یەکێکی بە خەزێنەی دەوڵەت دەدرا (٣٦،٦). زەویوزاری مڵک دەشفرۆشرا و دەشبەخشرا و بەمیراتیش دەگیرا.

هەروەها خاوەنەکەی هەر کاتێ ویستبای دەیتوانی وەقفیشی بکا. بەپێی «شـەرەفنامـە» مـەلیک شـەمـسـەدینی مـیـری بدلیس لـە سـاڵی ١٤٠٧دا بڕێ خانووبەرەی خۆی خستبووە ناو مڵکی وەقفەوە (٧٦، ٣٨٠).

* **زەویوزاری وەقف:** لە سـەدەکـانی ١٥ـ ١٦هـەمـدا یـەکێ لە شـێـوەکـانی مڵکایەتیی میرنشینی بدلیس مڵکایەتیی زەویوزاری وەقف بوو.

وەقف بەو زەویوزارە دەگـوترا کـە بۆ خێـر و خێـرات بە بنگە ئاینییـەکان: مـزگـەوتەکان، خـانەقـاکـان، فێرگـە و قـوتابخـانەکان و ئەم جۆرە شـتـانە دەدرا (٦٣، ١١٤).

لە سـاڵانی ١٥٢٥ ـ ١٥٣٢ی سـەدەی ١٦هـەمـدا شـەرەفـخـانی مـیـری بدلیس خـێـراتـخـانەیەکی بنیـات ناوە و ئەم خـێـراتـخـانەیەی بەناوی خـۆیـەوە بە «شـەرەفـیـیە» ناوناوە. بـەپێی «شـەرەفنامـە» شـەرەفخان بۆ دابینکردنی خەرج و دەرامـەتی ئـەم خـێـراتـخـانـەیە بڕێ خـانوومـان و بینای چاک و هێندێ زەویـوزاری بە بـڕشـت و چەند گـوندێکی خـۆی کـردووە بە وەقـفی ئەم خێراتخانەیە و سەرکار و سەرپەرشتی (قیوم) بۆ داناون (٧٦، ٤٣٧).

ئەو خـەرج و باجـانەی لە مـڵکی وەقف کـۆ دەکرانەوە بەپێی وەسـیـەتنامـەی خـاوەن وەقفەکە ڕۆحـانییـان بۆ بنگە ئاینییەکانیـان خەرج دەکرد و هـەر لەبەر ئەمـە ڕۆحـانییـەکان بەشی هـەرە سەرەکیی مڵکی وەقفیـان بۆ خۆ هەڵدەگرت. ڕۆحـانییان لـە هێندێ هەلومـەرجدا مڵکی وەقفیـان کە بەیاسای ئیـسلامـەتی فـرۆشـتن و بەخـشـینی قـەدەغـەیە دەکـردە زەویوزاری ئیـقـتـاع و بـەم ڕەنگە ڕۆحانییان چینی دەرەبەگی تازەیان لێ پەیدا دەبوو.

لە سـەرەتای سـەدەی ١٦هـەمەوە، بگرە ئەو ڕۆحـانییانەی کەڵکیان لە لێشاوە

ئاینییەکانی (شیعە و سوننی) وەردەگرت بەسایەی دەسکەوتی مۆڵ و مفتی مـڵکی وەقفـەوە بـوون بەدەرەبەگی هەرە دەوڵەمـەند و پاڵەوانە و پاڵپـشـتی مەعنەویی فەرمانڕەوا و حوکمڕانان.

*** مڵکی تایبەت:** هەر لە پاش یەکەم دابەشکردنی کـوردستـانەوە (لە سـاڵی ١٥١٤ەوە) شـێـوەی مـڵکی تایبـەت بەرچاو دەکـەوێ، ئەویش پاش ئەوەی عوسمانییەکان کوردستانیان داگیر کردووە هاتووەتە گۆڕێ.

بەپێی «شـەرەفنامـە» زەویوزاری شاوەڵەد بەگی فـەرمانڕەوای مـیرنشـینی سولەیمانی (سلێڤانی) کە لە کوژرانی کاربەدەستانی سوڵتاندا کەمتەرخەمی و پشتساردیی وەپاڵ درابوو، داگیر کراوە و تێکەڵ بەمڵکی تایبەتی سوڵتان کراوە (٧٦, ٢٦٧).

هـەرچی دەسکەوت و داهێنانێک لـەم زەوییـانـە وەدەست دەهات دەچووە خـەزێنەی سـوڵتـانەوە و بۆ نیـازمـەندییە تایبـەتەکانی ئەو خـەرج دەکرا. مڵکی تایبەت تیکڕا شێوە مڵکایەتییەکی ئەوتۆی تایبەتی شا و سوڵتانەکان بوو تەنانەت دەکرا بەکرێیش بدرێ (٣٦, ١١٤).

*** زەویوزاری کۆمەڵەکی:** لە میرنشینی بدلیسدا زەویوزار و لێڕەوار، باخ و دارسـتـانی بەردار و چێـرەگـا و لـەوەڕگـا و پاوەن و ئەم جـۆرە بابەتانە بەزەویوزاری کۆمەڵەکی دادەنران (٦, ٦٣).

لە سـەدەکانی ١٥ ـ ١٦هەمدا لە میرنشینی بدلیس و ناوچەکانی سـەر بەو، ئەم جۆرە زەویوزارە کۆمەڵەکییە زۆر جار بەرچاو دەکەوت. لە ناوچەی ئەخلات باخەوانی و ڕەزەوانی و میوە پێگەیاندن و مێش هەنگ بەخێوکردنیش زۆر باو بوون. بدلیسی لەمەڕ تەرز و جۆراوجۆریی میوەکانی بنووسێ: «سێو و هەرمێ و قـەیسـیی ئەخـلات نەک هـەر لە کـوردسـتـان. بگرە لە ئازەربایجـان و ئەرمەنستانیشدا زۆر بەناوبانگن» (٧٦, ٢١٥).

لەبەرئـەوەی کە ناوچـەکانی مووش و خنۆسی سـەر بەمیرنشینی بدلیس

لەوەرِگـا و پاوەنی چاکی هەن پەزەوانی و مــەرِ و مـالاّت بـەخـێـوکـردن زۆری گــەشــە دەکــرد، بدلیس لەبارەی لەوەرِگــاکــانی خنۆســەوە دەنووســێ: «لە ســەروبەندی باووباپیـرانمدا کـورد لەم لەوەرِگـایانەدا کـەما و لۆیەکی زۆریان پاشـەکەوت دەکرد و زۆریان سـوود لێ دەدیت» (٧٦, ٣٥٥). لە ناوچەی خنۆس ئەسپ و ماینی چاکی عەرەبیش کە بۆ ئەو سەردەمە زۆر بەکەڵک و گرینگ بوو بەخـێـو دەکـران. لەمــانە هەمــوو، وا بەدیار دەکـەوێ، لە ســەدەکــانی ١٥ ـ ١٦هەمدا لە کـوردسـتـان، بەمیرنـشـینی بدلیسـیـشـەوە شـان بەشـانی شـێـوە مڵکایـەتییەکانی دیکە زەویوزاری کۆمـەڵەکیی تایبـەت بەدەشتەکیی ڕەوەندیش هەبوو. بـەپێی هێندێ مـێـژوونووس لە پاش سـەدەکـانی ١٣ ـ ١٤هەم بەمـلاوە زەویوزاری کـۆمـەڵەکی ئیـدی بەسـەرچووە و نەمـاوە، بەلاّم بەلای ئێمـەوە لەو وڵاتانەدا کـە بارودۆخی ژیانی ڕەوەندایەتی هێشتا هەر باو بووە، ئەم شێوەی زەویوزارە تەنانەت لە سەدەکانی ١٨ـ ١٩هەمیشدا هەر ماوە و باو بووە.

لەو سـەردەمـەدا کـە چاومـان پێدا گـێرِا لە مـیرنشـینەکانی کوردسـتـاندا شـێـوەی زەویوزارێ کــە تیـمــار و ســەنجـاقـیــان پێ دەگــوتن بە کــوانووانە «ئۆجاقلق» لە (شـەرەفنامـە)دا باسیان کراوە بەلاّم زۆر بەکورتی.

لە سەرێکی دیکەوە کوردستان، بە تایبـەت بدلیس مەڵبەندی پەز بەخێوکردن بووە و ئـاژەڵ پەروەرانـدن ســەرچاوەیێکی دیکـەی هـەرە چاکـی ئابووری بووە. ئەم سەرچاوە ئابـوورییانە لە پێشـان کورد، پاشـان نەجیوزادەکـانی عوسـمـانی کەڵکیان لێ وەردەگرت.

ئێـمـە کـاتێکی لە مێژووی کوردسـتـان دەکۆڵینەوە لە «شـەرەفنامـە»دا کـە بۆ ئەم لێکۆڵینـەوەیە پشـتـمـان پێ بەسـتووە باس و خـواسی چەندین نـەجیوزادەی وامــان بەرچـاو دەکــەوێ کــە چۆن بەســای پەزەوانی و ئـاژەڵ پەروەرانـدنەوە ســەروەت و سـامـانێکی زۆریان وەسـەریـەک ناوە. «شـەرەفنـامـە» دەڵـێ: «مـیـر مـحـەمـەدی فـەرمـانرِەوای جزیر ١٢ هـەزار سـەرمـەرِی دۆشـەنی و ١٠٠ هـەزار مریشکی هـەبووە» (٧٦، ١٢٩) بدلیسی دەنووسێ: «جگە لـە شمەکی ناو ماڵ و مـڵکەکـانی خـەزێنەکـەی دوو سـەت هـەزار زێرِی عـوسـمـانیی تێـدابوو» (٧٦،

١٣١). له جێگایێکی دیکەدا وا نووسراوە کە جەمشید بەگی میری پاڵوو لە دە هەزار سەرمەڕی دۆشەنیی پتر هەبووە. ئەم میرە هەموو ساڵێ سێ هەزار سەر تەگە و خرتی سێ ساڵەی دەهێنا، هەریەکە ناڵە ئەسپێک یا ناڵە ئێستریکی لە مل دەکردن و بۆ بازاڕی حەڵەبێی دەناردن (٧٦، ١٨٦) و بە ناڵەوەی دەفرۆشتن. هەر ناڵەکان سەنگیان ٤٠ چل خەرواری وشتر دەبوون.

پێم وایە بدلیسی لێرەدا برێکی پێوە ناوە، چونکە ئەو سەردەمە سوود لە مەڕ ناڵی ڕەش وەرگرتن هێشتا بەو ئەندازەیە نەبوو کە تەنیا میرێ بتوانێ ساڵی باری چل وشتر هەر لە ناڵی ئەسپ و ئێستر بۆ دەرەوە بنێرێ. لە سەرێکی دیکەوە، کوردستان سەبارەت بەوە کە وڵاتی ئاژەڵ بەخێوکردن و کشتوکاڵ بوو، بۆ خۆی لە هەموو وڵاتانی دیکەی پتر پێویستی بەناڵ هەبوو. جا لەبەر هەندێ، ئێمە ئەم قسەیەمان هەروا بەئاسانی بۆ قووت ناچێ[٢٤].

ئیدی بەم جۆرە ڕەنجی شانی زەحمەتکێشانی کورد کە لە پێشدا نەجیوزادە و ئاغا و بەگی کوردی دەوڵەمەند دەکرد، کەچی لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە بەرەوڕووی دەوڵەمەندکردنی نەجیوزادانی عوسمانی کراوەتەوە، چەوساندنەوەی زەحمەتکێشانی کورد لەلایەن فەرمانڕەواییی عوسمانییەوە چین چین زیادی دەکرد. بەپێی «شەرەفنامە» ئەلقاسی کوڕی شاباز ملی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی و میرمیرانی بەغدایێ خەواند و دەبوو دەستەبەری ئەوەبێ کە هەموو ساڵێ چل هەزار سەر ئاژەڵی بۆ بەغدا بگەیەنێ[٢٥] (٧٦، ٣٢٠) بێگومان ئەم جۆرە دەستەبەرییە قورس و گرانانە سەروەت و سامانی وڵاتەکەی لە بن دێنا و بارودۆخی مادیی زەحمەتکێشانی تا بڵێی سەخت و نالەبارتر دەکرد. فەرمانڕەواییی عوسمانی تەنانەت لە میرنشینەکانی کوردستاندا خۆی کردبوو بە خاوەن سامانی ژێر زەویش.

بەپێی «شەرەفنامە» تەنیا لە خوێی سپی و سوور کە لە ناوچەی خنۆس دەردەهێنرا ساڵانە (٤٠٠) هەزار ئاقچەیان وەدەست دەهێنا (٧٦، ٣٥٥).

کاربەدەستانی عوسمانی لە دوادوای سەدەی ١٦هەمدا لە ناوچەی خنۆس گۆلێکیان، کە ماسیی زۆربوو بۆ قازانجی دەوڵەت بە کرێ دابوو. بدلیسی

دەنووسێ، بەڵام لەو ساڵەدا ئەو گۆلە ماسیی تێدا نەبوو (٧٦، ٣٥٦).

ئیدی بەم جۆرە پاش ئەوەی میرنشینی بدلیسیش وەک میرنشینەکانی دیکەی کورد کەوتە ژێر دەستی عوسمانییەکانەوە و باری ئابووری بەجارێ گۆج بوو و شێوەی خەرج و باجی قورس و گرانی زۆر و زەوەند هێندەی دیکە بەسەرشانی گەلی کورددا دەسەپێندرا.

*** شێوەکانی خەرج و باج:** بدلیسی لە «شەرەفنامە»دا باسی ئەوەی نەکردووە کە لە میرنشینی بدلیس یا لە ناوچەکانی دیکەی کوردستاندا شێوەکانی خەرج و باج چۆن بوون و مڵکانە و زەوییانە و شتی دیکە چەند لە گوندی وەرگیراوە، بەڵام وێڕای ئەوەش چەند شێوە خەرج و باجێکی کە لە میرنشینی بدلیس و میرنشینەکانی دیکەی کوردەواریدا لەباو بوون برێ باس کردوون و لەوەش دوواوە کە چەند وەرگیراوە و ئێمە ئەم شێوە و داودەستووری باج سەندنە لە قانوونامەکەی ئوزوون حەسەندا دەبینین. جا لەمەڕا ئەو ئاکامە وەگیردەکەوێ کە یاسا و دەستوورێکی بۆ خەرج و باج سەندن لە وڵاتانی عێراق و فارس و ئازەربایجان و عوسمانیدا بەکار دەهێندران لە کوردستانیشدا هەر ئەو یاسا و دەستوورە بەکار هێندراوە.

بەپێی زانیاری سەرچاوەکان لە سەرەتای فەرمانڕەوایی ئاق قوێوونلووەکانەوە: واتە لە ساڵانی ١٤٧٠ـ ١٤٧٦دا قانوونامەکەی ئوزوون حەسەن ئامادە کرابوو (٦٤ـ ٤٤).

تەنیا لە ساڵی ١٤٩٨دا لە فەرمانی سیورغالێکدا[٢٦] کە بە میر ئەسفەندیار بەگی کوردی میری ئەگیل دراوە نێوی تا ٣١ جۆرە خەرج و باج نووسراوە.

بەتایبەت لە کتێبەکەی عومەر لوتفی باراکیدا کە بە ناوی «مافەکانی ئابووریی کشتوکاڵی و بنەڕەتە ماڵییەکانی لە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا لە سەدەکانی ١٥ـ ١٦دا» لە ١٩٤٧دا لە ئەستەمبووڵ بڵاو کراوەتەوە (١٣٠) لە بەراییی ئەو قانوونەوە کە لە ساڵی ١٥٤٠دا لەمەڕ دیاربەکر دەرکراوە

نووسراوە: «تفصیل قانون نامەء ولایت دیاربکر بموجب قانون حسن پادشا مقرر شد». بە کوردییەکەی «وردە ریشەکانی قانووننامەی ویلایەتی دیاربەکر لەسەر بنەڕەتی قانوونی حەسەن پادشای دیاری کراوە».

بەم پێیە هەر لە سێیەم چارەکە سەدەی ١٥هەمەوە هەر جۆرە قانوونێکی فەرمانڕەواییی ئاق قۆیوونلووان کە لە خاکی کوردستاندا فەرمانڕەوا بوون، دایناوە تەتبیقکردنی لە سەرانسەری هەموو خاکی کوردستاندا هیچ جێی گومان و دوودڵی نییە، کەواتە لە میرنشینی بدلیسیشدا کە ٢٩ ساڵ سەر بە ئاق قۆیوونلووان بووە، هەر ئەو قانوونانە تەتبیق کراون.

هەروەکو لە پێشەوە گوتمان، هەر لە پاش شەڕی چاڵدێران ئەو خەرج و باجانەی، فەرمانڕەواییی عوسمانی لە میرنشینەکانی کوردەواریی خڕ دەکردنەوە، سەرلەبەر لە خەزێنەی دیاربەکر کۆ دەبووەوە. لەبەر ئەمە دەتوانین بڵێین، هەر ئەو قانوونامەیە (قانوونامەی خەرج و باجێ کە بۆ دیاربەکر دەرکرابوو) لە هەموو میرنشینەکانی کوردەواریدا تەتبیق دەکرا. شکڵ و شێوە و پێوانەی بڕێ خەرج و باج، کە لە قانوونامەی ئۆزوون حەسەنی ئاق قۆیونلوودا نووسراون لە لایەن زاناکانی سۆڤیەتەوە کۆڵدراونەوە و زانستانە ڕوون کراونەتەوە (٢٥، ١٦٠ـ ١٦٣،٣٣، ٣٩ـ ٤٩).

بدلیسی ئەم قانوونامەیەی لەگەڵ خەرج و باجی ڕابردووی سەردەمی خۆیدا بەبەر یەکگرتوون، دەنووسێ: «حەسەن بەگ پاتشایەکی بەداد بوو[٢٧]. لەلایەن ماڵ و سامان (داراییی خەرج و باج ـ ش.م) لە خەڵک وەرگرتنەوە، قانوونێکی وای دانابوو، ئیستا لەم سەروبەندەشدا، پادشایەکی عێراق و فارس و ئازەربایجان هەر لە سەری دەڕۆن (٧٦، ١٢٠).

نووسیاری «شەرەفنامە» حەسەن بەگی ئاق قۆیوونلووی بەفەرمانڕەوایەکی بەداد لە قەڵەم داوە و قانوونامەکەشی لەبەر ئەوە پەسەند کردووە، چونکە دەوڵەتی عوسمانی هەر لە سەدەی ١٦هەمەوە خەرج و باجێکی زۆر گران و لەکێش بەدەری خستبووە سەر کوردستان. هەر لەبەر ئەوەیشە، کاتێ بدلیسی دێتە سەر باسی ئەو وڵاتانەی، لەسەر قانوونامەکەی ئۆزوون حەسەن

دەڕۆیشتن، کوردستانی نەخستووەتە ڕیزی ئەو وڵاتانەوە. نووسیاری «شەرەفنامە» کە ئەو سیاسەتە خراپەی کە عوسمانییەکان لە کوردستاندا دەیانگێڕا، بەئاشکرا نەنووسیوە، دیارە باسی ئەو هەموو خەرج و باجە گرانانەشی، بەئەندازەی پێویست و بەردڵ بگرێ نەنووسیوە و کارەکەی هەر بەوەندە بڕیوەتەوە، کە کەم و زۆریی خەرج و باجەکانی بەبەراورد پیشان داوە و هیچی تر.

ئەو خەرج و باجانەی لە میرنشینی بدلیسدا وەردەگیران ئەمانە بوون: تاغمە، خەراج، سەرانە (جزیە) و خەرج و باجی ئاین و بەندوباوی کۆن، باجی لەوەڕگە و ئێلاخان، باجی گەرمەسێر و قشلاخ و ئی دیکە.

* **تاغمە:** ئەو شمەکانەی سەنعاتکاران ڕەنێویان دەهێنا و بازرگانان لە بازاڕیان دەفرۆشت باجێکیان لەسەر وەردەگرت، پێیان دەگوت تاغمە (١٨، ١١٧ـ ١١٨) ئەم جۆرە باجە، ڕاستەوخۆ لە سەنعاتکاران وەرنەدەگیرا، لە فرۆشیاران وەردەگیرا. کەم و زۆریی پێوانەی ئەم باجە، چۆنێتیی شمەکەکان دیاریی دەکرد. مافوور و ڕایەخی چاک تەونکراو و شتی لەم جۆرە بابەتانە، زێتر باجی تاغمەیان لەسەر وەردەگیرا. بەم ڕەنگە، ئەم باج وەرگرتنە، لە سەرێکەوە دەبوو بە کۆسپ لە ڕێی بەرەو باشتر گەشەکردنی سەنعاتکاری و لە سەرێکی دیکەوە باری بژیو و گوزەرانی سەنعاتکارانی نالەبار دەکرد، چونکە ئاڵوێرچییەکان بۆ خۆ لە بارگرانیی خەرج و باج قوتارکردن، شمەکی وردە سەنعاتکارەکانیان بەهەرزانتر لێ دەکڕین و گوێیان بە چاک و خراپیی شمەکەکان نەدەدا.

لە سەدەکانی ١٥ـ ١٦دا سەرچاوەی دەرامەتی ئەو شارانەی سەنعاتکارانی تێدا دەژیان، باجی تاغمە دەیهێنایە گۆڕێ. هەر لەبەر ئەوەش بوو، ئەو فەرمانڕەوایانەی کوردستانیان داگیر دەکرد، تەنیا بۆ وەرگرتنی باجی تاغمە کیفایەتیان دەکرد و بەس. بدلیسی دەنوسێ، ئەمیر تەیموور فەرمانڕەواییی عیزەدین شێری میری حەکاریی بەفەرمانێکی ڕەسمی قوبووڵ کرد و دەبوو

تاغمەی ئەو شارەی بە ئەمیر تەیموور دابا[٢٨] (٩١).

* **خەراج:** خەراج بە ئەسڵ باجی زەویوزارە (٤٤، ٢٦٢، ٣٦، ١١٩). هەرچی خاوەن زەویوزاری کشتوکاڵ بوون، لە موسڵمان و غەیری موسڵمان دەبوو ئەم باجە بدەن (٦، ٢١٠). بەو پێیە بدلیسی نووسیویە، لە ناوەندی سەدەی ١٦هەمدا کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی باجی خەراجیان لە غەیرە موسڵمانەکانی ناوچەی مووشیش وەرگرتووە (٧٦، ٣٥٦) هەرچی گونابادییە، دەڵێ باجی خەراج ئەوەبوو کە بۆ پاراستنی میرنشینی بدلیس دەدرا (١١٣، ٢٩٤).

بەمەدا ڕوون دەبێتەوە کە لە سەدەکانی ١٥ـ ١٦دا باجی خەراجیش لە میرنشینی بدلیسدا باوبووە.

* **سەرانە (جزیە):** باجی سەرانە (جزیە) لەو ڕۆژەوەی عارەبەکان ئاینی ئیسلامەتییان بڵاوکردووەتەوە، دەستی پێ کردووە (٣٦، ١٢٥). واتە عارەبەکان هەر کەسێ ئاینی ئیسلامەتی قوبووڵ نەکردبا، باجێکیان بەناوی سەرانە (جزیە) لێ دەستاند.

بەپێی کتێبی «شەرەفنامە» لە سەدەی ١٦هەمدا هەرچی ناموسڵمان هەبوون لە میرنشینی بدلیسدا ساڵانە سەری ٧٠ ئاقچەی عوسمانییان باجی سەرانە لێ وەردەگرتن (٧٦، ٣٥٤). ئەحمەد ڕاسیم دەنووسێ، سەرانە (جزیە) نێوی باجێکی ئاینی و ڕەسمییە، لە عیساییەکان وەردەگیرا (٥٣، ٤٦٣).

وەک لە کتێبی «شەرەفنامە»دا نووسراوە، میرنشینی چەرمووک لە ساڵی ١٩١١دا سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوو. ئەم میرنشینە بەمەرجێ درایەوە بە محەمەد ئەمین بەگی میراتگری پێشووی، هەر سەرانەیێک کە لە عیساییەکان وەردەگیرا بۆ خەزێنەی دیاربەکری بنێرن. بدلیسی دەنووسێ: ئەم بڕیارە کە سوڵتان سەلیم دابووی، سوڵتان سلێمان خانی غازی بابیشی تەسدیقی کرد[٢٩] (٧، ١٩١).

بەمەدا بەدیاردەکەوێ، کە سەرانە (جزیە)یەکی لە سەردەمی خیلافەتی عەرەب (ئیسلامی - وەرگێڕ) مابووەوە لە سەدەکانی ١٥- ١٦دا، لە بدلیسیش و لەو میرنشینە کوردەوارییانەدا کە غەیرە موسوڵمانیشیان تێدا دەژیان، باجی سەرانە وەرگرتن تەتبیق کراوە.

* **خەرج و باجی ئاینی و بەندوباوەکی:** ئەم شکڵ و شێوەی خەرج و باجی ئاینی و بەندوباوەکییەی «شەرەفنامە» دیاردیی بۆ کردوون نە لە قانووننامەکەی ئوزوون حەسەنی ئاق قۆیونلوو و نە لە هیچ سەرچاوەیەکی دیکەدا بەرچاو ناکەون، چونکە بدلیسی ئەم خەرج و باجانەی لە کتێبەکەیدا، بەتێکڕایی، بە سەریەکەوە باس کردووە و، دەڵێ: «سەبارەت بەوە کە خەڵکی بدلیس سەر سنوورەکانی نێوان موسوڵمانان و گاورەکانیان دەپاراست، شا بەدەسەڵاتەکان لە خەرج و باجی ئاینی و بەندوباوەکیی ئازاد کردبوون» (٧٦٠، ٣٤٧).

بەلای ئێمەوە ئەم خەرج و باجە ئاینی و بەندوباوەکییە سەرجەمی ئەو خەرج و باجانەبوو کە بەناوی خەرج و باجێکی جۆراوجۆر و بڕێ دەسەبەرایەتیی دیکەوە لە موسڵمانان وەردەگیران. سوورانە و جێژنانە و نەورۆزانە و هێندێکی دیکە نموونەی ئەم باجانە بوون و لە سەدەکانی ١٥- ١٦دا بە پێی قانووننامەکەی حەسەن بەگی ئاق قۆیونلوو، لە زەحمەتکێشانی شارەکان وەردەگیران.

* **پاوانانە (پاوەنانە):** سەردەمانی زوو، ئەو زۆزانانەی (کوێستان - ئێلاخ - وەرگێڕ)ی بەپاوان دانرابوون، هەر تیرە و هۆزێ لە ناوچە و هەرێمە دووردەستەکانەوە بۆ ئەم زۆزانانە هاتبا، دەبوا لە بری هەر (٣٠٠) سەرمەڕ، مەڕێ بەناوی باجی پاوانانەوە بدا (٧٦، ٣٠٧) هەرچی خاوەن پەزی نیشتەنیی ئەو ناوچانە بوون لەم باجە ئازادبوون. بەو پێیە کتێبی «شەرەفنامە» نووسیوویە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا هۆزی مەحموودیی

کـوردیش کـە بەدەسـێنی و هانەهـانەی دەوڵەتـی عـوسـمـانـی بەسـەر وڵاتی ئازەربایجانیاندا دەدا و تالان و برۆیان دەکرد، بەفەرمانی سوڵتان سولەیمانی غازی لە باجی پاوەنانە ئازاد کرابوون (٧٦، ٣٠٧). «شـەرەفنامە» نـووسیـویە، ئەم باجە بۆ مەودایەکی دوورودرێژ تەتبیق کراوە.

*** گەرمـەسێرانە (قشلاخانە):** لە ناوەندی سەدەکانی ١٥ـ ١٦هەمدا ئەم باجی گـرمـەسـێـرانەیە، وەک لـە قـانوونـنامـەکـەی ئوزوون حـەسـەنی ئاق قـۆیونلوودا نووسـراوە، لە مـیرنشینـی بدلیسیش بـەڕێوە دەبرا. ئەم باجە لەوان کـەسـان وەردەگیرا، کە هـەریەکە لە ناوچەیەکەوە پـەزیان بۆ گەرمـەسێرەکان دەهێنا و دەبوو لە هـەر دە سـەرمەڕ، مەڕێ باجی گەرمەسێرانە بدا.

بەم جۆرە لە سـەدەکانی ١٥ـ ١٦هـەمـدا، جگە لەو خـەرج و باجانەی، نێویان لە کتێبی «شـەرەفنامە»دا هـاتووە، هیچ دوور نییە چەند جۆرە باجێکی دیکەش، لەوانـی لە قـانوونـنامــەکـەی ئوزوون حـەسـەن ئاق قـۆیونلـوودا نووسـراون، بەکارهاتبن. لە بەراییی سـەدەی ١٦هـەمدا باجی تامغەی لە ئیلخـانییەکان بە میرات مـاوە لەو مـیرنشینە کوردەوارییانەی لە خـاکی ئازەربایجـان و ئێرانی دراوسێی کوردستاندا بوون، بەتاڵ کرایەوە (٧٨، ٢٢٦).

شـا تامـاسـپی یەکـەم باییی ٣٠ هەزار تمەنی باجی تاغـمـەی بەخـەڵکەکـە بەخشی، کەچی هـەر لەو سـەردەمـەدا باری میرنشینە کوردەوارییەکانی سـەر بەدەوڵەتی عوسـمانی تا بڵێی نالەبار و گران بوو. لەو میرنشینانەدا نەک هـەر خەرج و باجی لەکێش بەدەری سـەدەکانی نێوەند بەتاڵ نەکرابوونەوە، سـەربار، خـەرج و باجی نـوێیشـیـان وەسـەر خـرابـوون. بەپێی نووسـیارە تورکەکان، لە دوادوای سـەدەی ١٦هـەمـدا دەوڵەتی عـوسـمـانـی سـەری ٤٠ ـ ٦٠ ئاقـچـەی بەنـاوی باجی ئاوڕێژانە (باجی مـالانە) و لە هـەردوو سـەرمـەڕ ئاقـچـەیێکی (مـەڕانە) دەسـتـاند (٥٣، ٤٤٨). جا بەمـەدا بەدیار دەکەوێ کە باجی سـەرانە (جـزیە) کە لە پێشـان لە غـەیرە مـوسـوڵمـانان وەردەگیـرا، لە پاشـان لە هـەمـوو خەڵکی میرنشینەکانی کوردەواری وەرگیراوە.

بەپێی ڕێککەوتنێ کە لە ساڵی ١٥٦١دا لە نێوان میرانی کورد و حوکوومەتی عوسمانیدا بڕیار دراوە خەرج و باج و باربوو و پیتاکی شەڕیش لە ئەستۆی خەڵکی کوردستان بووە. جگە لەمەیش هەموو میرنشینێ دەبوو خەرج و باجێکی زۆروزەوەندیشی بۆ خەزێنەی دیاربەکر وەرێ خستبا. بدلیسی دەڵێ: جگە لەو خەراجەی کە لە چوار هەزار عیسایی وەردەگیرا و بێجگە لە خەرج و باجی موڵکی وەقف، هەر خەرج و باجی ناوچەی مووش بەتەنیا، بەرابەر بە ٣٢٤، ٥٣٣، ١ ئاقچەی عوسمانی بوو (٧٦، ٣٥٤، ٣٥٥). هەروەها خەرج و باجی ناوچەی خنۆسیشی هێندەی خەرج و باجی مووش نووسیوە (٢٧٦، ٣٥٥).

کاتب چەلەبی دەڵێ، لە سەردەمی بنەماڵەی عوسمانیدا، بەپێی دەفتەری خەرج و باج، خەرج و باجی میرنشینی مووش ١٥ هەزار دینار بوو (١٠٣، ٤١٥).

چ بدلیسی و چ کاتب چەلەبی خەرج و باجی مووشیان لەگەڵ خەرج و باجی سەردەمی جەنگیز خاندا کە حەمدوڵڵای موستەفی نووسیویە، بە بەراوردەوە دیاری کردووە و نووسیویانە، بەڵام بدلیسی ڕاستی نووسیوە و کاتب چەلەبی هاتووە، ئەوەی حەمدوڵڵای موستەوفی نووسیویە هەڵی گێڕاوەتەوە و شێواندوویە (٦٣، ١٢٩، ٧٦، ٣٥٤).

بەپێی «شەرەفنامە» لە دوادوای سەدەی ١٦هەمدا حوکوومەتی عوسمانی میرنشینی حەکاری بە ١٠٠ هەزار فلۆرین، جارێکی دیکە بۆ زەکەریا بەگی میراتگری ڕاستەقانیی ئەو میرنشینە گەڕاندووەتەوە (٧٦، ١٠٤).

جا بەم پێیە ئەو خەرج و باج و ئەرکی شەڕوشۆڕەی، کە دەوڵەتی عوسمانی خستبوویە ئەستۆی میرنشینەکانی کوردەواری بارودۆخی مادیی ژیانی نەتەوەی کوردی بەجارێ سەخت و دژوار دەکرد و ئابووریی وڵاتەکەی بەجارێ بەرباد دەکرد. تورکەکان کە سوودیان لەم بارودۆخە وەردەگرت، لە سەدەی ١٧هەمدا کوردستانیان بە ویلایەت ناودەبرد، بەڵام لە پاشان وشەی کورد و کوردستانیان بەجارێ سڕییەوە و نێویاننان تورکی چیا (٢٣، ٧٤).

* **سەنعاتکاری و بازرگانی:** بەگوێرەی سەرچاوەکانی سەدەکانی ١٥– ١٦هەم میرنشینی بەدلیس بەمەڵبەندی سەنعاتکاری و بازرگانی لە قەڵەم دراوە (٤١ , ٤٤). بەپێی کتێبی (شەرەفنامە) ویلایەتی بدلیس، جگە لە بازرگانانی ئازەربایجانی و ئێرانی و ئەرمەنی، بازرگانی ڕووس و چین و بوڵگار و هیندیشی لێ هەبوون[٣٠] (٧٦ , ٣٣٩).

لەم سەردەمەدا میرنشینی بدلیس کارخانە و دووکانێکی زۆری سەنعاتکاری و پیشەکاریی جۆربەجۆری لێ هەبووە. بدلیسی لە «شەرەفنامە»دا ژمارەی ئەم کارخانە و دووکانانەی نزیکەی ٨٠٠ کارخانە و دووکان نووسیون. جگە لەمانە، میرنشینی بدلیس لە دوادوای سەدەی ١٦هەم تا ١٠٠ دووکانی دوو دەرگای گەورە گەورە و کارخانەی چەرمکاری و ژمارەیەکی زۆری خانووبەرەی کۆمەڵەکیی تێدا ڕۆنراون.

بێجگە لەم کارخانانە و دووکانانەی باسمان کردن، ژمارەیەکی زۆر وردە سەنعاتکار و وردە پیشەکار لە ماڵانیشدا هەبوون، کە زۆربەیان ژن بوون. ئەم ژنانە تەشیرێس و تەونکەر و وەستای نەخش و نیگاری تەڕدەستی چاکیان تێدا هەبوون، هەر لەبەر ئەمیشە کە بنەڕەتی سەنعاتکاری لە سەدەکانی ١٥– ١٦هەمدا لە بدلیس تەونکاری و چەرمکاری بووە و مافوور و ڕایەخ و شتی لە چەرم دروست کراوی زۆرنایابی لێ ساز کراون. جگە لەمانە کارخانەی وای تێدا بووە، کاریان ئەوەبووە، کەرەستەی خوری و چەرمیان بۆ کارگەچێتی و پێڵاو دروستکردن ساز کردووە.

لە میرنشینی بدلیس وەستای چەکسازیی جۆراوجۆر هەبوون. لە نێزە، لە مەرتاڵ، لەپەیژەی بەدیوار و بورج و بارووی قەڵادا سەرکەوتن – ئەمانەیان هەموو دروست دەکرد، لە سەدەی ١٥هەمدا یەکێ لە وەستا تەڕەدەستەکانی پەیژە دروستکردن کە نێوی ئەبوبەکر ئاغای بایەکی بووە (بایەکی نێوی هۆزە)، بدلیسی لە «شەرەفنامە»دا بەتایبەکارییەوەی نێو بردووە(٧٦ , ٣٩٨).

لە سەدەی ١٥–١٦هەمدا، ئەو شمەکانەی لە میرنشینی بدلیس، لەمەرتاڵ

دروست دەکران کەم نەبوون.

لەم میرنشینەدا شتومەکی بابەتی ڕازاندنەوەی لە مەرتاڵی ڕەنگاوڕەنگ دروستکراو، کەمەرەی زیو، تۆقەی سەر و زۆر شتی دیکە دروست دەکران.

لەمەڕا ئەوەمان بۆ بەدیار دەکەوێ، کە لە سەدەکانی ١٥-١٦دا سەنعاتکاریی میرنشینی بدلیس بەڕادەیێ گەیشتووە کە وەستایان توانیویانە لە کەرستەی مەرتاڵی ڕەنگاوڕەنگ و ڕەش بۆ دروستکردنی زۆر شت کەڵک وەربگرن، لە بدلیس وەستای تەڕەدەستی سندووقی شەترەنج و قوتووی جگەرە و سنووقچەی جوان و نایاب هەبوون. هەروەها دەفر و ئامانی هەمەجۆری سواڵەتیش لە باو بوو.

بەرەوپێش گۆڕانی خوریکاری و ئاوریشمکاری لە میرنشینی بدلیسدا تا دەهات کاری لە فرەوانکردنەوەی مەیدانی سەنعاتەکانی ئەو سەردەمە دەکرد و ئەو شمەک و کەلوپەلانەی سەنعاتکارانی بدلیس ڕەنێویان دەهێنا پێداویستە بنەڕەتەکانی خەڵکیان بە تێروتەسەلییەوە پڕ دەکردەوە. ئەدی ئەوە نییە بازیل نیکیتین ـ دەم خۆش ـ شاری بدلیسی، بەشاری سەنعاتکاری لە قەڵەم داوە (٢٣، ١١٣).

* **بازرگانی:** لە سەدەکانی ١٥ـ ١٦هەمدا لە میرنشینی بدلیس شتی بابەتی سەنعاتکاری و کەرستەی خاویشی کە بۆ هەندەران دەنێردران، تێدا ئامادە کران. خەڵکی بدلیس چەرم و پێستە و مافوور و خوری و بەڕوو و ڕۆن و پەنیر و شتی دیکەی لەم جۆرە بابەتانەیان بە بازرگانانی هەندەران دەفرۆشت و چەک و پارچەی نایاب و شمەکی ڕازاندنەوەیان لێ دەکڕین.

لە میرنشینی بدلیسدا، وەک هەموو میرنشینە کوردەوارییەکانی دیکە، بازاڕ، هەموو ساڵێ لە وەرزی پایزدا دادەندرا، چونکە ئەم وەرزە، دەکەوتە جەنگەی لە کوێستان گەڕانەوەی خێڵ و هۆزە ڕەوەندەکانی کورد و بازاڕی کڕین و فرۆتن تەواو گەرم دەبوو، هەر لەم وەرزەدا بازرگانانی هەندەران شمەک و کەلوپەلی فرۆتەنییان دەهێنایە بازاڕی بدلیسێ و ئەوانیش

پێداویستی خۆیان له خه‌ڵکی بدلیس ده‌کڕی. کڕین و فرۆتن له‌م سه‌رده‌مه‌دا به شمه‌ک گۆڕینه‌وه بوو. ئه‌مه‌یش بۆ بازرگانانی هه‌نده‌ران زۆر له بار و له‌باو بوو. چونکه شمه‌ک و که‌لوپه‌له‌کانی خۆیانیان به گران، به خه‌ڵکی بدلیس ده‌فرۆشت و شمه‌کی خه‌ڵکه‌که‌یان به هه‌رزان لێ ده‌کڕین. به‌و پێیه‌ی کتێبی «شه‌ره‌فنامه» له‌مه‌ڕ پاره و دراوی ئیتاڵیایی و عێراقی ئیرانی وعوسمانی ده‌دوێ، وا دیاره بازرگانی ئه‌م سه‌رده‌مه له میرنشینی بدلیسدا، ته‌نیا هه‌ر به شمه‌ک گۆڕینه‌وه نه‌بووه و شمه‌ک به‌پاره و پوولی جۆراوجۆر کڕینیش له باو بووه.

له سه‌ده‌کانی ١٥ـ ١٦هه‌مدا نه‌میرنشینی بدلیس و نه‌میرنشینه‌کانی دیکه‌ی کورده‌واری ده‌ستووری به تاکه پاره‌یێ سه‌ودا و مامه‌ڵه‌کردنی به‌خۆیانه‌وه نه‌دیووه و نه‌بووه. ئه‌میش له‌به‌ر ئه‌وه‌یه که کوردستان ده‌وڵه‌تێکی یه‌کگرتووی مه‌رکه‌زی نه‌بووه و بازرگانی کڕین و فرۆتن هه‌میشه به‌شمه‌ک گۆڕینه‌وه بووه و به‌س. هه‌ر سه‌باره‌ت به‌مه بووه که پاره‌ی ئیران و عێراق[٣١] له بازاڕی بدلیسدا ده‌وری گه‌وره‌ی گێڕاوه.

له سه‌ده‌کانی ١٥ـ ١٦هه‌مدا بازرگانانی میرنشینی بدلیسیش شمه‌ک و کوتاڵی خۆیان بۆ بازرگانانی هه‌نده‌ران ده‌نارد، بازرگانانی میرنشینی بدلیس زێتر ئاڵوویریان له‌گه‌ڵ ئیران و تورکیا و سوریا و میسر و عێراقدا ده‌کرد.

له «مونشه‌ئاتی سه‌لاتین»دا له باره‌ی بازرگانێکی خه‌ڵکی بدلیسه‌وه، که له سه‌ده‌ی ١٥هه‌مدا به‌نیازی ئاڵوێره‌وه بۆ ته‌ورێز چووه، نامه‌یه‌کی سه‌رنج بزوێن به‌رچاو ده‌که‌وێ. ئه‌م نامه‌یه له محه‌مه‌د به‌گی میری بدلیسه‌وه بۆ سوڵتان محه‌مه‌د فاتیح نووسراوه. له نامه‌که‌دا گوتراوه: «یه‌کێ له جێ بڕواکانی وڵاتی ئێمه، که ناوی خوا لێخۆشبوو سه‌ید به‌هائودینه، به‌نیازی بازرگانییه‌وه بۆ ئه‌و وڵاته (ته‌ورێز – ش.م.) نێردراوه، ئه‌و پیاوه هه‌رکه گه‌یشتووه‌ته ته‌ورێز له‌وێ ئه‌مری خوای کردووه. کاربه‌ده‌ستانی ده‌وڵه‌ت، له ته‌ورێز بێ ئه‌وه‌ی له بنج و بناوانی کاره‌که، بکۆڵنه‌وه، به‌بێ خاوه‌ن و میراتگر له قه‌ڵه‌م داوه و ٨ خه‌روار ئاوریشمی په‌تییان لێ به‌سه‌ر گرتووه. وامان

داوخوازە، لە بارەی بەش پێبڕانی ئەم زاتەوە، سەرەنجامێکمان پێ بفەرموون (٩٨ , ٣١٩).

سەبارەت بەوە کە سوڵتان محەمەد فاتیحی سوڵتانی عوسمانی تازە قەڵای ئەستەمبووڵی گرتبوو، لە دنیای ئیسلامەتیدا ڕێزێکی لێ دەنرا، دیارە محەمەد بەگی میری بدلیسیش ئەمەی ڕەچاو کردووە، بۆیە ئەو نامەیەی بۆ ناردووە (ش. م) وەگەر نە ئەو حەلە (تەورێز) ژێر دەستی ئاق قۆیونلوو بوو، بدلیسیش سەربەخۆ بوو هێشتا ئاق قۆیولوو هێرشیان پێ نەبردبوو (م.ج).

لە سەرەتاکانی سەدەی ١٦هەمدا (صادرات)ی میرنشینی بدلیس، بەتێکڕایی لەگەڵ هات (واردات)یدا سەربەسەر ڕادەوەستا، بەڵام لە پاش یەکەم دابەشکردنی کوردستان، ئەم سەربەسەر ڕاوەستان و هاوتایییە لاسەنگ بوو و تێک چوو. هەروەکو هەموو میرنشینە کوردەوارییەکانی دیکە، میرنشینی بدلیسیش سەنعات و بازرگانی و مەیدانەکانی دیکەی دەرامەتی میرنشینی بدلیس بوون بە پاشکۆی بەرژەوەندی حکوومەتی عوسمانی و قازانجی ئەم حکوومەتە لەوەدا بوو بزاوتی ئابووریی بەو بارەدا بلەنگێ.

ئیدی سەربەنی بازرگانیی هەندەران و ناوخۆ لە دەست بازرگانانی کورد دەرچوو و کەوتە دەستی بازرگانانی عوسمانی و ئەوان دەوری سەرەکییان تێدا دەگێڕا.

لە دوادوای سەدەی ١٦هەمدا لە ملێۆن و نیوێ پتر مەڕ و ماڵات لە کوردستانەوە بۆ ئەستەمبووڵ ڕەوانە کراوە (٢٣ , ١١٥). بەم جۆرە لە دوادوای سەدەی ١٥هەم و سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا، کە خوری و ئاوریشم و مافوور و چەرم و تووتن و زۆر شتی دیکە بڕبڕەی پشتی شاندەی کوردستان و میرنشینی بدلیسیش بوون، لە ناوەندی سەدەی ١٦هەمەوە جڵەویان کەوتووەتە دەستی دەوڵەتی عوسمانی. ژان باتێست تاڤێرنێ لە «گەشتنامە»کەیدا کە باسی مەیدانی ئەم بازرگانییە سەرەکییە دەکا، دەڵێ: «خێروبێری ئەم بازرگانییە فرەوان و بەربڵاوە هەمووی دەچێتە گیرفانی دەوڵەتی عوسمانییەوە» (٧٣ , ٢٨٧).

له سەدەکانی ١٥ ـ ١٦هەمدا میرنشینی بدلیس وەک لە زۆر ڕووەوە پێش کەوتبوو، هەروەها لە ڕووی شارستانیشەوە، لە چاو میرنشینە کوردەوارییەکانی دیکە، لەپێش هەمووانەوە بوو.

*** ڕۆشنبیری و شارستانێتی:** لە میرنشینی بدلیس کۆمەڵێ زۆر لە پیاوانی زانا و ڕۆشنبیر و مەلای چاک پێ گەییوون، یەکێ لەمانەی مەولانا عەبدوڕەحیمی بدلیسییە کە کتێبێکی لەسەر زانستەکانی مەنتیق داناوە و ناوی بەتایبەتی لە کتێبی «شەرەفنامە»دا هاتووە. بدلیسی دەڵێ: «ئەم شەخسە، سەبارەت بەوە کە لە خوێندنەوە و نووسین مەنتقیدا زۆر ورد بووە لە ناو مەلا و زانایانی سەردەمی خۆیدا زۆر بەناوبانگ بووە»، (٧٦، ٣٤٢).

زانایەکی دیکەی بدلیس کە لە زانستی شەرع و حەدیسدا ئێکجار زەبردەست بووە و ناوبانگی زۆری ڕۆیشتووە «مەولانا محەمەدی بەرگەلییە» (بەرقەلعی م.ج) ئەم زاتە کتێبێکی زۆری لە بارەی ئەم زانستانەوە داناوە.

هەروەها لە ڕیزی زانا بەناوبانگەکانی بدلیسدا ناوی پیر شێخ نەجمەدین زۆر بەتایبەکارییەوە نووسراوە و باسی کراوە. حاجی زەینولعابدین دەڵێ: «ویلایەتی بدلیس مەلا و زانای گەورە گەورەی زۆری تێدا هەڵکەوتوون، (٥٨، ١٤٢) و لەمانە ناوی شێخ عومەری[٣٢] کە لە بنەماڵەی شێخ نەجمەدینە، بەتایبەتییەوە نووسیوە.

لە ناو زانا گەورە گەورەکانی بدلیسدا پێویستە ناوی مەولانا حوسامەدین بدلیسی و مەولانا ئیدریسی بدلیسی[٣٣] (کوڕی ـ م.ج) کە لە دوادوای سەدەی ١٥هەم و سەرەتای ١٦هەمدا ژیاوە، مێژوونووس و شاعیر و نووسیاری بەنامێی سەردەمی خۆی بووە. ئەم زاتە نەک هەر زانا و شاعیر و مێژوونووسی سەروبەندی خۆی بووە، بگرە کارمەندێکی دەسڕۆی دەوڵەت و سیاسەتمەدارێکی بلیمەتیش بووە. مەولانا ئیدریسی بدلیسی سەردەمانێ لەبارەگای ئاق قۆیونلووەکاندا و چەنانێکیش لە دەربارەی عوسمانیەکاندا کاری گەورە گەورەی بەدەست بووە. ئەم پیاوە بڕی کتێبیشی نووسیوە.

«کتێبی هشت بهشت»ی کە ٨٠ هەزار دێرە شیعرە لەمەڕ قانوون و یاساکانی بنەماڵەی عوسمانییەوە نووسیوە. بەپێی «شەرەفنامە» مەولانا ئیدریسی بدلیسی، کتێبەکەی بۆیە بە «هشت بهشت» نێوناوە، چونکە باسی قانوون و یاسا و مێژووی هەشت سوڵتانی عوسمانیی بە شیعر لەو کتێبەدا نووسیووە (٧٦, ٣٤٣).

ئەبولفەزڵ ئەفەندی کوڕی مەولانا ئیدریسی بدلیسیش، زانا و ڕۆشەنبیری سەردەمی خۆیەتی، ئەبولفەزڵ لە بارەگای سوڵتاندا کاری گەورە گەورەی بەدەست بووە ولە نیوەی دووەمی سەدەی ١٦هەمدا مردووە.

لەناو زانا و ڕۆشەنبیرانی میرنشینی بدلیسی سەدەی ١٦هەمدا نێوی خاوەنی کتێبی «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی و محەمەد جان ئەفەندی هاوچەرخی وی دەبێ زۆر بەتایبەکارییەوە بنووسرێ.

لە کتێبی «شەرەفنامە»دا سەید حوسەینی ئەخلاتی کە یەکێ لە زانا گەورەکانی ئەخلاتە زۆر بەتایبەتی ناوی هاتووە. ئەم زانایە لە زانستی ستێرناسی و ڕیازیاتدا یەکێ لە زانا هەرە بەنامێیەکانی سەردەمی خۆی بووە.

بەپێی کتێبی «شەرەفنامە» کاتێ هۆلاکۆخان ڕووانگە (ڕەسەد خانەکە)ی مەراغەی ڕۆناوە، مەلا محەمەدی ئەخلاتیی بۆ یاریدەدانی نەسیرەدینی تووسی بانگ کردووە و ئەویش بەوپەڕی لێوەشاوەییەوە ئەو کارەی لەگەڵ تووسیدا ئەنجام داوە (٧٦, ٣٥٢) بەمەش ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە، زانا و ڕۆشنبیری وا گەورە گەورە و زبرەدەست کاری گەورەیان لە شارستانێتیی میرنشینی بدلیسدا کردووە، بەتایبەت برێ لەو دامودەزگای ڕۆشنبیری و فێرگانەی کە لە سەدەکانی ١٥ ـ ١٦هەمدا لە میرنشینی بدلیس دروست کراون جارێکی دی ئەم ڕاستییە دەچەسپێنێ. هەر لە ساڵی ١٤٠٧ەوە وەک «شەرەفنامە» نووسیویە، نەخۆشخانییەکی گەورە و میوانخانییەکی فراوان و چەند خانوومانێکی حەوانەوەی کۆمەڵەکی لە میرنشینی بدلیسدا دروست کراون (٧٦، ٣٨٠).

له ساڵی ١٤٤٤دا حاجی محەمەدی میری بدلیس مزگەوتێک و فێرگەیەکی بە ساڵێ دروست کردووە و دەسبەجێ سوودی لێ بینراوە. لە بدلیس ٨ گەرماو و ٤ مزگەوت و پتر لە ٢٠ پردی بەرد هەبوو.

لە سالانی ١٥٢ـ ١٥٢٥دا شەرەفخانی میری بدلیس، جگە لە چەند خانوومانێکی جێ حەوانەوەی کۆمەڵەکی، فێرگەیەکی بەناوی (شەرەفییە) و خێراتخانەیەکی دروست کردووە و خەڵک سوودیان لێ بینیوون. جگە لەمانە لە شاری بدلیس ٥ فێرگە لەلایەن شەرەفخانی نووسیاری کتێبی «شەرەفنامە»ەوە لە گەڕەکی «شەمسییە» بەناوی «خەتیبییە» و «حاجی بەگییە» و «ئیدریسییە» و «ئیخلاسییە»وە دروست کراون و لە ساڵی ١٥٩١دا سوودیان لێ بینراوە. بدلیسی دەڵێ ئەم فێرگانە کە ئێستا پڕن لە فەقێ و شاگرد بەدەست مەلا و زاناکانەوەن (٧٦ ,٣٤٧).

بەو پێیە کتێبی «شەرەفنامە» باسی دەکا، فێرگەی «شەرەفییە» مەولانە خدر بەگ بابانی و فێرگەی «ئیخلاسییە» شەمسەدین مەولانە محەمەد شەرانشی و فێرگەی «ئیدریسییە» مەولانا مەلا عەبدوڵڵا بە مەلای ڕەش ناوبانگی ڕۆیشتوو و بڕێ فێرگەی دیکە مەلا و زانایانی بدلیس بەڕێوەیان دەبردن (٧٦، ٣٤٨، ١٠٣، ٤١٤).

هەروەها بە گوێرەی ئەوەی لە «شەرەفنامە»دا نووسراوە لە سەرەتاکانی سەدەی ١٦هەمدا شاری بدلیس ٥٠٠ فەقێ و مەلا و زانای تێدا بوون (٧٦ ,٣٤٥). بەرنامەی خوێندن، دەرزەکانی ئاین، مەنتیق و فیقھ و جەفر و ستێرناسی و مێژووی بڕبڕەی پشتی خوێندن بوون.

لە میرنشینی بدلیسدا هونەرە جوانەکانی وەکو مۆسیقا و نیگارکێشی و شاعیری و خۆشنووسی زۆر بڵاونەبووبوونەوە. بدلیسی دەڵێ «زانایانی کورد لە شاعیری و پەسنوێژی و خۆشنووسیدا کە کلیلی لە شا و سوڵتان نزیک کەوتنەوە و پلە و پایەی بڵیند وەدەست هێنان بوون، خاوەن بەهرەی بەرز نەبوون » (٧٦ ,١٥).

کاتب چەلەبی دەڵێ، کورد زانای چاکیان لێ هەڵکەوتوون، بەڵام لە

خـۆشنووسی و شـاعـیـریّتی و ئینشـانووسی بیّ بەهـرەبوون (١٠٣ ، ١٤٩). کتێبی «شەرەفنامە»یش هەر لەم بارەوە بێدەنگە و هیچی نەنووسیوە.

لە سـەدەکـانی ١٥ـ ١٦هـەمـدا زانای پێشکەوتووی خـاوەن کـتـێـبـخـانەی شـەخسی کە بەتەدریسات و دەرزگوتنەوەوە خەریک بوون، کەم نەبوون. هەر لەبەر ئەمەیە کە میرنشینی بدلیس لە سـەدەکانی ١٥ـ ١٦هەمدا لە کوردستان بەمـەڵبـەندی سـەنعات و بازرگانی و ڕۆشنبیری و لەقەڵەم دەدرا. میرنشینی بدلیس ئەم هەلومەرجەی خۆی تا ناوەندی سـەدەی ١٧هـەمیش لە دەستدرێژیی عوسـمـانی پاراسـتـووە، بەڵام لە ساڵی ١٦٣٩دا دابەشکردنی کوردسـتـان لە نێوان دەوڵەتی عوسـمـانی و دەوڵەتی ئێرانیدا بۆ دووەم جار، بوو بە ڕەسـمی، بەڵام پاشان وشار و شاڵاوی دەوڵەتی عوسمانی بۆ سەر میرنشینەکانی کورد زیادی کـرد. ئەبداڵ خـانی مـیـری بدلیس بۆ پاراسـتنی مـیـرنشـینەکـەی لەم مـەترسـیـیـە دیاری و بەراتێکی زۆری بۆ بارەگـای عـوسـمـانی ناردووە، بەڵام هیـچی لیّ شین نەبووە. ئەحمەد پاشـای والیی وان بەیارمـەتیی کوردەکـانی هۆزی مـەحمـوودییەوە شـاڵاوی بۆ سـەر بدلیس برد و هەرچی لە ماڵ و مـوڵکی ئەبداڵ بەردەس کەوت، لەگەڵ کتێبخانەکەیدا، سـەرلەبەری بەتاڵان برد. ئەولیا چەلەبی دەڵیّ: «کتێبخانەکەی چوار هەزار نوسخـەی کتێبی بەنرخ و نایاب و دەسنووسی تێدا هەبوو. ئەم کتێبانە زۆربەیان بەنەخش و نیگاری جوانەوە لە بەرگ گـیـرابـوون «٤٨ ، ١١٩». بەو پێـیـە ئەولیـا چەلەبی نووسـیـویە، لە کـتـێبخـانەکـەی ئەبداڵ خـاندا ٧٦ نوسـخـە کـتـێبی عـەرەبی و فـارسی کـە بەدەسـتـخـەتی ئەبداڵ خـان، خۆی نووسـرابـوون و ١٠٥ نامیلکەی تێدا بووە. هەر لەبەر ئەمـەیە کە ئاسـۆی خـوێندەواری و ڕۆشنبـیری و شـارسـتـانێتی لە سەدەکانی دواییی مێژووی میرنشینی بدلیسدا زۆر بەرەو پێش گۆڕاوە، بەڵام دەست تێوەردان و خۆ تیّ هەڵقوتاندنی دەوڵەتی عـوسـمـانی نەیهێشت فـراژوو ببیّ و تەرز باویّ.

شـیـاوی باسکردنە، مـێـژووی مـیـرنشـینی بدلیـسـیش هەر وەک مـێـژووی مـیرنشینە کوردەوارییـەکانی دیکە، مێژووی لە دژ بیانی و نەیاران ڕاپەڕین و

خەباتی بێ پشوو بووە. چ گومان لەوەدا نییە کە ئەم ڕووداوانە پێشکەوتنی ئابووری و شارستانێتیی میرنشینی بدلیسیش، بەدەردی میرنشینەکانی دیکەی کورد شەل و گۆج دەکرد و دەبوو بە کۆسپ و هەڵەمووت لە پێش بەرەوپێش گۆڕانێکی سەربەخۆی ئەم میرنشینە. بەڵام ئەو سیاسەتەی فەرمانڕەوایەکانی بدلیس لەسەری دەڕۆیشتن، لە بنەڕەتدا پڕ بەپێستی بارودۆخی تایبەت و خواستەکانی ئەو سەردەمە بوو. تەنیا هەر لەبەر ئەمەیشە کە ئەو فەرمانڕەوایانە بۆ چەند سەردەمێ توانیویانە، مافی پشتاوپشت بۆ بەجێماو و سەربەخۆییی میرنشینەکە و هاوهۆز هاوعەشیرەتەکانی خۆیان بپارێزن.

بەدەم شیکردنەوەی مێژووی میرنشینی بدلیسەوە بەو ئاکامە دەگەین کە هەرچی داودەستووری قورس و گرانی چەوسانەوە هەیە لەلایەن بیانییەوە بەسەر نەتەوەی کورددا سەپێندراوە. ئەو داودەستووری خەرج و باجانەی نەجیوزادەکانی کورد، خۆیان لە میرنشینەکەدا بەسەر خەڵکیاندا سەپاندبوو، ئێکجار بەو ڕادەیە قورس و لەکێش بەدەرنەبوو. هەر لەبەر ئەمەیە کە تیرە و هۆزەکانی کورد نەک هەر لە دژ نەجیوزادەکانی خۆیان ڕانەدەپەڕین، بگرە لە دژ دەستدرێژیی بیانیشیان پاراستوون و شەڕیشیان بۆ کردوون. هۆیەکی دیکەی ئەمە ئەوەیە کە هۆز و خێڵەکانی کورد وەزیفەی میراتییان کە بەمیرات دەگیرا، بەکارێکی لە دەسەڵاتبەدەر (احکام خارجی – خودایی) دەزانی و ڕێز لە میر و نەجیوزادە گرتن قاڵبی پەرستنی گرتبوو و سەرپێچی لێکردنی بەناخودایی دەزاندرا.

لە مێژووی کورد ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە، سەرەک هۆز تەئسیرێکی ڕۆحیی گەورەی لە دڵ و دەروونی خەڵکی وڵاتەکەدا هەبووە، هەر کە سەرەک هۆزی زێد و نیشتمانی خۆی بەجێ هێشتبا، سەرلەبەری ئەفرادی هۆزەکەی لەگەڵیدا کۆچیان دەکرد و دەڕۆیشتن. «شەرەفنامە» دەڵێ، سەیەد حوسەین ئەخلاتی هەر کە پێش وەخت سۆسەی شاڵاوهێنانی جەنگیز خانی کرد، وڵاتی بەجێ هێشت و چوو بۆ میسر و ١٢ هەزار کەسی لە هۆزەکەی بەگەڵ کەوتن و

ئەوانیش چوون بۆ میسر، بدلیسی دەنووسێ: «تا ئێستایش لە میسر گەڕەکێکی گەورە بەناوی ئەخلاتییەکانەوە هەیە» (٧٦، ٣٥٢).

وەختی خۆی ١٥ هەزار کەس لە هۆزی پازۆکی کە لە خزمەتی شا عەباسی یەکەمدا کاریان دەکرد، لەگەڵ سەرەکەکانیاندا کۆچیان کردووە بۆ شارۆکەی وەرامین (٧٠، ٣٢٥).

لەمەیش وا بەدیاردەکەوێ کە بۆ وڵاتانی بیانی کۆچکردنی تیرە و هۆزی کورد، تەنیا هەر لە سۆنگەی سەرسنوور و کەوشەن پاراستن و ڕەهەنە و سورگون کرانەوە نەکەوتووەتەوە بگرە جاری وا هەبووە سەرەک هۆزەکە خۆی وڵاتەکەی خۆی بەجێ هێشتووە و بۆ وڵاتێکی دیکە کۆچی کردووە.

وەک لە سەرچاوەکان ڕا بە دیاردەکەوێ زۆربەی مەلا و زانایانی کوردستان، بە تایبەت لەوانی میرنشینی بدلیس، لە وڵاتی خۆیان کۆچیان کردووە و لە بارەگا و دەرباری پادشا و سوڵتانەکانی وڵاتانی لەچاو کوردستان پێشکەوتووتری وەک ئێران و ئازەربایجان و تورکیا و عەرەبستاندا کاریان کردووە (٧٦، ٣٤٢، ٣٤٤، ٤٧، ١٤١).

ئەم بارودۆخەی کە بەدرێژاییی چەندین سەدە لە خاکی کوردستاندا پێوە چووە و درێژەی کێشاوە، دەبێ بەهۆیەکی دیکەی کەم و کورکردنی هێز و توانی مرۆ لە قەڵەم بدرێ.

ئیدی بەم ئاوایە، هیوادارین بەم لێکۆڵینەوە و شیکردنەوەیەی ئەنجاممان داون، کەم و زۆر ئاوڕێکمان لە ژیانی ئابووری و کۆمەڵەکی و سەنعاتکاری و بازرگانی و خوێندەواری و ڕۆشنبیری و شارستانێتیی میرنشینی بدلیس و میرنشینەکانی دیکەی کوردستان بۆ گەلاڵە کرابێ و بەڕوونی لە مێشکماندا نەخشی بەستبێ. چونکە هەرچی ئەو ڕووداوانەی لە سەدەکانی ١٥ – ١٦هەمدا لە میرنشینەکانی کورددا ڕوویان داوە، یەک کاری لێک کردووە، یا ڕوودانی یەکێکیان بووە بەهۆی ڕوودانی ئەوی دیکە.

ئەنجام

کتێبیی «شەرەفنامە» کە شەرەفخانی کوڕی شەمسەدینی بدلیسی دای ناوە، یەکە سەرچاوەیە، کە لەبارەی مێژووی کورد و کوردستانی سەدەکانی ١٥ – ١٦هەمەوە دەدوێ.

گومان لەوەدا نییە کە لە سەرچاوە فارسی و تورکی و عەرەبییەکانیشدا، بەش بەحاڵی ئەو سەردەمەی کورد و کوردستان زۆر باس نووسراوە، بەڵام هیچ کام لەم سەرچاوانە، هێندەی کتێبی «شەرەفنامە» لە مێژووی کورد و کوردستان وا بەفراوانی و بەربڵاوی نەدواوە، چونکە ئەم کتێبە کوردێکی وا نووسیویە کە خۆی زۆر لە نزیکەوە شارەزای هەموو کون و کەلێنێکی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و تەرزی هەڵسوکەوت و ژیانی مەعنەویی نەتەوەکەی خۆی بووە و هەر لەبەر ئەمەیشە کە «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی لەچاو سەرچاوەکانی دیکەی مێژووی کورد و کوردستان، زۆر جیاوازە و لە ڕووی زانستەوە لەبەرترە.

ئەم کتێبە کە بەزمانی فارسی نووسراوە، جگە لە مێژووی کورد و کوردستان، لەمەڕ مێژووی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیی ئێران و ئازەربایجان و تورکیا و وڵاتانی دراوسێی دیکەی زانیاریی چاکی تێدا نووسراوە، هەر لەبەر ئەمەیشە کە بۆ ئەو مێژوونووسە ئاسیایی و ئەوروپاییانەی لە مێژووی ئەم وڵاتانەیان کۆڵیوەتەوە، کتێبی «شەرەفنامە» بەسەرچاوەیێکی بەکەڵک دادەنرێ و سوودی چاکیان لێ بینیوە.

بدلیسی، لە دانانی ئەم کتێبەدا ئەویش هەر وەک مێژوونووسەکانی سەدەکانی نێوەند، نەیتوانیوە خۆی لە هێندێ کەم و کوڕی ببوێرێ: واتە ئەویش خۆی لە ڕووداوە کۆمەڵەکی و سیاسییەکانی ڕابردووش و ئی سەردەمی خۆیشی، چ بەچاک چ بەخراپ، بەخاوەن نەکردووە و بەرانبەریان

بێ هەڵوێستە و چۆن ڕوویان داوە، هەروا بەو جۆرە دووپاتەی کردوونەوە و هیچی دیکە.

ئەمیش، وەک مێژوونووسانی سەردەمی خۆی، سەبارەت بەوە کە داکۆکیی لە دەسەڵاتی دەربار کردووە، واتە بەلای بەرژەوەندی دەرباری عوسمانیدای داتاشیوە، داکۆکیی لە دەرەبەگایەتی کردووە.

هێندێ ڕووداوی سەدەی ١٦هەم لەم کتێبەدا، ڕاستە لێک دراوەتەوە، بەڵام لە یەک ڕووەوە لێک دراوەتەوە و ڕووەکانی دیکە بەتاریکی ماونەوە.

شەرەفخانی بدلیسی کە لە زۆربەی ئەو شەڕانەدا لە سەدەی ١٦هەمدا شەش جار لە نێوان ئێران و عوسمانیدا ڕوویان داوە و خۆی بەشەخسی هاوبەشیی تێدا کردوون، هەرگیز بەلای ئەو هۆ کۆمەڵەکی و ئابووری و سیاسییانەی ئەم شەڕانەیان هەڵگیرساندووە نەچووە و ئەو ئاکام و گۆتاوەڕۆیەی لە ئاکاری وڵاتی خەڵک داگیرکردن دەکەوێتەوە و بووە بەکۆسپ و لەمپەر لە ڕێی سەربەخۆیی و گەشەکردنی خەڵکەکانی ئازەربایجان و ئەرمەنی و گورجی، پڕاوپڕ ڕوون نەکردووەتەوە.

هەر لە پاش یەکەم دابەشکردنی کوردستان لە (١٤، ١٥)ەوە بەملاوە شەرەفخانی بدلیسی لە «شەرەفنامە»کەیدا، لە بارەی ملهوڕیی نەجیوزادانی عوسمانی و زڵم و زۆر لە کوردکردنی لە کێش بەدەر و ڕاوەڕووت و بەرتیلخۆری و ئەرکی قورس و گرانی باج و باجگریی هەمەجۆر، تا ڕادەیێ زانیاریی نووسیوە، بدلیسی تەنانەت لەو ڕاپەڕینانەیش کە لە سەدەی ١٦هەمدا لە کوردستان هەڵگیرساون دەدوێ، بەڵام ئەمیش، هەر وەک مێژوونووسانی دیکەی سەروبەندی ئەم ڕاپەڕین و بزووتنەوانەی بە سەرپێچی و سەرەڕۆیی و نا بەفەرمانی لە قەڵەم داون.

بدلیسی ئەم ڕاپەڕین و بزووتنەوانەی تەنیا لەو نیگایەوە باس کردووە کە تا چ ئەندازەیێ داکۆکییان لە مافی میرێتیی میراتی کردووە و تەختی ئەم میرێتییەیان تا چ ڕادەیێ پاراستووە.

ئاگا و ڕووداوگەلێ کە لە «شەرەفنامە»ی بدلیسیدا تۆمار کراون ڕێگا بۆ ئەوە خۆش دەکەن کە بەڕوونی لە ژیانی میرنیشینەکانی کورد، بەتایبەت لە تەرزی ژیانی نەتەوەی کورد بگەین و لە برێ ڕووداوی گرینگی بەداوێنی وامان بەئاگا دێنێ کە لە سەرچاوەکانی دیکەدا بەرچاو ناکەون.

کتێبی «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی تەنیا هەر سەروکاری بەزانستی مێژووەوە نییە، بگرە سەرچاوەیێکە پڕ لە زانیاریی بەربڵاو لەمەڕ جوغرافیای کوردستان. لەبارەی زمانی نەتەوەی کوردەوە، لە بارەی بنەچەکەی کوردەوە، لەمەڕ داوودەستووری کورد، لە بارەی زانا و مەلا و ڕۆشنبیرانی کوردەوە.

بدلیسی شیعر و قەسیدەی پڕ بەپێستی قافی خۆی لە چەندین شاعیری سەروبەندی خۆی خواستووەتەوە و کتێبەکەی پێ دەوڵەمەند کردوون. هەر لەبەر ئەمە کتێبەکەی لە ڕووی زانستی فیلۆلۆژییەوە زۆر بەبایەخە و بۆ ئەم مەبەستە، دەشێ بەسەرچاوەیێ دابندرێ.

نەڕوانینە برێ شتی لێک دووتاق و هێندێ ڕووداوی وا کە، نووسیار پڕ بەپڕی، ڕوونی نەکردوونەوە، کتێبی «شەرەفنامە» دەوڵەمەندترین سەرچاوەیێکە کە لەبارەی مێژووی کورد و کوردستانەوە نووسراوە.

«شەرەفنامە» لەمەڕ مێژووی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیی میرنشینی بدلیسی زانیاریی زۆر بەداوێن و بەربڵاوی تێدایە و ئاوڕی لە میرنشینەکانی دیکەی کوردەواریش کەم و زۆر داوەتەوە و ڕێی بۆ ئەوە خۆش کردووە کە دەشێ بۆچوونێکی چاکمان لە بارەیانەوە لە مێشکدا نەخش ببەستێ.

ئیدی بەم جۆرە کتێبی «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی کە لە ڕووداوەکانی سەدەکانی ١٥- ١٦هەم دەدوێ، بۆ لە مێژووی کورد و کوردستان شارەزایی پەیداکردنی لە چاو سەرچاوەکانی دیکە، لە ڕووی مێژووناسییەوە لە سەرووی هەمووانەوە دێ.

پەڕاوێز

پەڕاوێزەکانی بەرایی

تێبینی: هێندێ لەم پەڕاوێزانە بۆیە بەناوی مامۆستا مەلا جەمیلەوە نووسراون، چونکە وەختی خۆی ئەم باسە بەتەرجەمەکراوی درابووە مامۆستا، ئەویش ئەم پەڕاوێزانەی بەتێبینی لەسەر نووسیبوون و هەروەها هەر پەڕاوێزێ بەناوی «م. جەمیل»ەوە نووسراوە، بەکوردییەکەی خۆیەتی بەکوردییەکەی وەرگێڕ نییە.

وەرگێڕ

(١) «رشيد الدين فضل الله» (٦٤٥ - ١٢٤٧ز) خەڵکی هەمەدانە. هەر لەوێی خوێندووە. لە سەرەتادا حەکیمی (ئاباقاخان)ی مەغوول بووە. لە سەردەمی (غازان خان)دا بووە بەوەزیر. لە سەردەمی (ئەلجایتوخان)یشدا هەروەها بوو. یەکێ لە نووسراوە گرینگەکانی ئەو (جامع التواريخ رشيدى)یە کە بەرگی یەکەمی دەربارەی بنەماڵەی مەغوولەکانە و بەرگی دووەمی دەربارەی تەئریخی ئیسلامە. باسی کوردی زۆر تیایە. کتێبەکانی تری ئەمانەن:

١- الأحياء والاثار (٢٤) بەرگە.

٢- توضيحات (٢١) بەرگە. دەربارەی تەسەووفە.

٣- مفتاح الفكر.

٤- الرساله السلطانيه.

٥- بيان الحقائق.

٦- لطائف الحقائق.

جەمیل ڕۆژبەیانی

جگە لەمانە (مەجمووعەی «منشات»ەکەی کە برتییە لە (٣٥) کاغەز بۆ ئەم و ئەوی نووسیوە و (محەمەد ئەبەرقوئی) کۆی کردووەتەوە.

(٢) مەبەستی ئەم مەجمووعەی مونشەئاتەیە - (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٣) لە فارسییەکەی چاپی (مصر)دا لاپەڕە (٤٤٠) بە هەڵە ناوی ئەم کتێبە (زينە

القلوب) نووسراوە. کتێبەکە ساڵی ١٣٣٦ی خورشیدی بە کۆششی محەمەد لە بیرسیاتی چاپ کراوە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٤) ساڵی ١٩٧٢ لە تاشکەند لەسەر نوسخەیێکی خۆشخەت ئۆفسێت کراوە. بەڵام زۆر شتی گران بەهای تێدایە، کە شەرەفخان سوودی لێ وەرنەگرتووە، وەک لاپەڕەکانی (٢٣١، ٢٣٧). (جمیل ڕۆژبەیانی).

(٥) ئەم کتێبە ساڵی ١٣٥٣، لە تاران چاپ کراوە. ناوی نووسەر «کمال الدین عبدالرزاق سەمەرقەندی»یە. شەرەفخان سوودی لێ وەرگرتووە، بەڵام باسی چیرۆکێکی نازەخاتوونی ئەمیرەی کوردستانی نەکردووە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٦) حافظ ابرو (شهاب الدین عبدالله) کوڕی لوتفوڵڵا خەوافی، ساڵی ٨٣٣ مردووە. یەکێکە لە مێژوونووسانی دەورانی تەیمووری لەنگ. چەند کتێبی ناسراوی هەیە: جوغرافیا، ذیل ظفر نامەء شامی، تەئزیخ شاهروخ، ذەیل جامیع رشیدی. بەڵام ئەمیر شەرەف ناوی نەبردووە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٧) نظام الدین شامی سەر گوزەشتی لەدایکبوون و مردنی نازانرێ. ساڵی ٨٠٤ کە ئەم کتێبەی نووسیوە و لە بەیرووت چاپ کراوە. بەناوی (ظفر نامە) دە دوازدە کتێبی تر هەیە. ئەمیر شەرف ناوی ئەم کتێبەی نەبردووە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٨) ناوی لە «شەرەفنامە»دا هاتووە. گۆیا ئەوەی تیایە کە جەلالەدین خوارەزمی کوردێ کوشتوویە. ئەم کتێبە تورکییە، کراوە بە فارسی (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٩) ناوی شارێکە لە مازەندەران. ئەمڕۆ بە (شەهسوار) دەناسرێ. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١٠) وا دیارە نووسەر ئەوەی فەرامۆش کردووە کە مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی ٤٠ ساڵ لەمەوبەر ئەم باسەی لەگەڵ «شەرەفنامە»دا تەرجەمە کردووە و ٣٣ ساڵە بڵاوبووەتەوە.

(١١) دەبێ مەبەست (مونشەئات)ی فەرەیدوون بێگ (ئەحمەد فەریدوون بێگ تەوفیقی) بێ کە نامە دەوڵەتییەکانی کۆکردووەتەوە و لە ساڵی ١٢٨٢دا لە دوو بەرگدا لە ئەستەمووڵ چاپ کراوە. ئەم (احمد فریدون بگ)ە کتێبێکی تری هەیە بە ناوی (نزهة الاخبار). (جمیل ڕۆژبەیانی).

(١٢) قسەکانی یاملکی لەوێوە هەڵقوڵاوە کە عەرەب خۆیان دەکەن بە دوو بەشەوە: عەرەبی عاربە و عەرەبی موستەعربە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١٣) له (مروج الذهب) و (التنبيه والاشراف) و کتێبی تریدا زۆر شتی وەها وتراوە و ئێستەش کاوێژ دەکرێتەوە. (جمیل ڕۆژبەیانی).

***

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

(١) کەحێل سوارانی سارای خۆش زووانی و جلیت و بازانی دەشتی وێژەوانی بەواژەی ڕاست و زاراوەی ڕەوانیان لە بارەی ڕووزەکییەوە فەرموویانە: وشەی ڕووزەکی فارسییە و بەجیم و شینیش نووسراوە بەڵام بە بنچینە ئەم وشەیە ڕۆژە و (کی)یەکی بۆ یەکیەتی وەدووخراوە، وەکو: پیاوەکی و شتی تریش. هێندێکی پیتۆڵ و زۆرزان دەڵێن کاف و یێ بە فارسی پاڵدێمی شتی گچکۆکەن، چیمەکەش کاری عەرەبە، لە هەر کوێ (ژ)یان بێتەبەر (ج)ێکی لە جێ دادەنێن. کوردیش زۆر لە جێگەی (ژ) (ش) دەبێژن (ا). «شەرەفنامە – وەرگێڕ هەژار».

(ا) نیازی وایە کە ڕووزەکی و ڕوجکی و ڕوشکی هیچیان ڕاست نین و هەر ڕووژەکییە و وای بەسەر هاتووە – هەژار.

(٢) بەپێی زانیارییەکی «شەرەفنامە» نووسیویە، ئەم قازییانە تۆرە و سۆرەی، ئەو قازییانە بوون، لە کووفەوە هاتبوونە ئێران، (شەمسی. م. ئـ).

(٣) نووسەری کتێب لێرەدا بەهەڵە چووە، شەرەفخان نووسیویە: بیستەمی ذی القعدەی ٩٤٩، ڕێککەوتی (توشقان ییل = ساڵی کەروێشک) لە شارۆکەی (کەرەروود)ی سەر بە (قوم) لە دایک بووە. کاتێ کە سەری خستووەتە دەر لە ماڵێ لە ماڵەکانی قاضییەکانی (کەرەروود)دا بووە کە بە پشتاوپشت ئەچنەوە سەر (القاضی شریح) کە لە ناو زانایان و هونەروەراندا بە پایەبەرزی و شان و شکۆداری ناسراوە. (ل ٥٧٥ – ٧٦.) بە فارسییەکەی باسی ئەوەی تێدا نییە کە دایکی مردووە. نووسەر ئەم قسانەی لە کوێوە هێناوە؟ (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٤) ئەمەش هەڵەیە. شەرەفخان نووسیویە: « لە سایەی دوعای خێری ئەم پایەبەرزانەوە هەر لە منداڵییەوە تا ئەمڕۆ کە تەمەنم لە ٥٠ ساڵ تێ پەڕیوە و خەریکە دەگاتە سنووری ٦٠ ساڵێ. هەموو کاتم بەهاوڕێتی و هاودەمیی زۆرزان و هاونشینیی هونەروەرانی هونەر بڵاوکەرەوە ڕابووردووە و هەرگیز خۆم لەو جۆرە پیاوانە دوور نەدیوە» (ل ٥٧٦، بەفارسییەکەی). (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٥) موحەمەدی بەگ هەروەها خاڵی (میرشەرەف)یشە.

(٦) ئەم هەواڵەی کە شاتاماسپ لێی زیزبووبێ نە لە سەرچاوە ئێرانییەکان و نە لە سەرچاوە عوسمانییەکاندا نییە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(٧) ئەسکەندەر مونشی دوو جار ناوی «شەرەفخانی» نووسەری «شەرەفنامە»ی هێناوە: یەکەم لە لاپەڕە (١٤١)دا بە شەرەفخانی ڕۆژەکی ناوی بردووە، دووەم لە لاپەڕە (٣٤٠)دا کە بە هەڵە بەزاوای ئەمیرخانی موسلووی داوەتە قەڵەم، کەچی شەرەف خوارزایەتی (جمیل ڕۆژبەیانی).

(٨) سوڵتان قەنبەر و گوزبویوکلو: ئەم دوو ناوە هەڵەیە. هەردووکی یەک ناوە و ڕاستەکەی (سوڵتان قەنبەر بێگ گوزبویوکلو)ە. ئەم کابرایە لە سەردەمی شاهـ سوڵتان محەمەد و شاهـ عەباسدا دوو جار چووەتە گەیلان لە ساڵانی ٨٨- ٩٩٠ و ساڵی ١٠٠٣، هەرچی (سۆفی نیعمەتوڵڵا)یە ئەوە «سولطان پیر صوفی»یە. ئەم کابرایە لە سەردەمی شاهـ عەباسدا جارێ چووەتە شەڕی دەربەند و جارێ چووەتە شەڕی موکریان. (٤٤٩,٣٧٠) «عالم آرای عباسی»... «جەمیل ڕۆژبەیانی».

(٩) هەژار ئەو دوو بەیتە شیعرەی لە وەرگێڕانی (شەرەفنامە)دا ئاوها کردووە بەکوردی:

پیاوانێ کە کاربەدەستی خونکارانن
چاکیان ئەوەنە کە هەوری دوو بارانن
گا بەردن و سەر شکێنی زۆردارانن
گا مەڵحەمی زامی دڵ برینداران

(وەرگێڕ)

(١٠) لەم قسەیەی «شەرەفخان»دا نارێکی نییە. لەوێ وتوویە: چوار سەت کەسی (شەڕکەر) لێرە مەبەستی ماڵ و منداڵ و پیر و جوانە: تەماشای لاپەڕە (٤٥٩). چاپی قاهیرە بکە، نووسیویە:

«خوسرەو پاشا ئەوەندە هەوڵ و کۆششی کرد، بەو هۆیەوە ئەم هەژارە توانی بە نزیکەی هەزار کەسێکی لە پیاو و ژن و گەنج و پیرەوە، کە ساڵەها بوو ئارەزووی دیداری وڵاتیان لە دڵدابوو، لەگەڵ ئەم هەژارە گەڕانەوە بۆ وڵاتی ئیسلام» لەم قسانە وا دەردەکەوێ (پیر و پیرێژن و پیرەمێرد) لە (نەخچەوان) لە

بەشی (ئەرمەنی)نشیندا بوون. نەوەک شیعە، چونکە شەرەفخان دایکی شیعەیە هەرگیز (شیعەی بە کافر دانەناوە) (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١١) کتێبی (کوردەکان) چییە و (د. فرێج)ی بە ناو نووسیاری ئەم کتێبە کێیە؟
لەمێژبوو ناوی کتێبی (کوردەکان) دانانی د. فرێچی ئەڵمانی بڵاوببووەوە، ئەم کتێبە بەسەر ناوی «مێژووی کورد و لێکۆڵینەوەی کۆمەڵەکی) لە ساڵی ١٩١٨دا، لەلایەن (کارگێڕایەتیی گشتی عەشایەر و موهاجرین»ەوە، بەئەلفوبێی عوسمانی بەتورکی تەرجەمە کرابوو و لە چاپ درابوو. بڵاوبوونەوەی ئەم کتێبە لەو سەردەمەدا شتێکی هێندە گرینگ بووە یەکێکی وەک د. کامەران عالی بەدرخان و خلیل خەیاڵی خۆیان نەگرتووە و بەپیرەییەوە چوون و وا پێشوازییان لێ کردوو و بەنیشانەی دەرووی خێریان بۆ کورد زانیوە. کامەران بەدرخان وتارێکی لەبارەوە، لە کۆواری «ئیجتهاد»ی د. عەبدالله جودت (جۆن تورک)دا بڵاوکردووەتەوە. هەر لەمەڕ ئەم کتێبە خەلیل خەیاڵیش وتارێکی ڕەخنە و نرخاندنێکی پێش ئەوەکەی، د. کامەران، لە ژمارە سێی یەکەمی کۆواری (ژین) بڵاوکردووەتەوە.

ڕاستییەکەی، ئەم کتێبە، کاک محەمەد تەیفون (ماڵمیسانژ) لەم کتێبەی دواییدا کە بەسەرناوی (بەدرخانییە جەزیری – بۆتانییەکان و سیاسیی کۆبوونەوەکانی کۆمەڵەی خێزانەکیی بەدرخانییان» پەردەی لەسەر لابرا و ڕاستییەکەی بەدیارکەوت.

تمەز، ئەم کتێبە ناجی ئیسماعیل پەلستەر ناوێکی ئەڕنەنووت، بەناوی (د. فرێچ)ی ئەڵمانییەوە نووسیویە و گۆیا ئەسڵەکەی لەلایەن ئەکادیمیای ڕۆژهەلاتیی بەرلینەوە لە چاپ دراوە. دیارە نیازی بڵاوکردنەوەی کتێبێکی وا لەو سەروبەندەدا لەلایەن تورکەوە ڕوون و ئاشکرایە. کابرا پشتی بە کتێبی «شەرەفنامە» بەستووە و بۆ خۆی شتێکی نووسیوە. تەنانەت زمانی کوردیی بە ٣٠٠ وشە لەقەڵەم داوە. زۆری درۆ و دەلەسە بۆ کورد هەڵبەستووە.

بەداخەوە، ئەوەتا نووسیاری ئەم کتێبەش ئەم شتەی وەک هەموو خەڵکی تر بەسەردا تێ پەڕیوە و بە بەڵگەی هێناوەتەوە (وەرگێڕ).

(١٢) مەبەست خواجە سەعدەدینە. (خواجە سعد الدین کوڕی حسێن) لە پیاوانی سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەم بوو و مامۆستای سوڵتان مورادیش بوو،

کاتێ کە میری مەغنیسیا بوو لە ساڵی ١٩٧٢دا. ئەم پیاوە نووسەری کتێبی (تاج التواریخ)ی تورکییە، کە پێی دەوترێ (خۆجە تاریخی). (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١٣) سێ کتێب بە ناوی (زبدة التواریخ) هەن. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١٤) ئەم کتێبە هی (ابو السعادات عفیف الدین عبدالله بن اسعد الیافعی)یە. – ٧٦٨ک لە مەکە مردووە. کتێبەکەی ناوی (کتاب مرآە الجنان و عبره الیقظان فی معرفه حوادث الزمان)ە (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١٥) (مرآە الجنان) هەر کتێبەکەی یافعییە کە لە پێشا بە هەڵە وتی هی (ابن خلدون)ە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١٦) مەبەستی (نزهة القلوب)ە، کە لەوەوپێش باسمان کردووە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١٧) شەرەفخان نووسیویە: «شیخ ابو طاهر الکردی کە مولانا نور الملە والدین عبدالرحمن جامی» ذکر او در (نفحات کردە از (بدلیس) است . ل (٤٥١) چاپی قاهیرە. بەڵام وا دیارە نووسەر لە قسەکە نەگەیشتووە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(نفحات الانس) لە دانانی نورالدین عبدالرحمن جامییە. بەر لە ساڵی ٨٨٣ک دا نووسیویە باسی ٦١٤ زانا و پیرانی تەریقەتی تێدا کردووە. بنچینەی ئەم کتێبە، کتێبی «طبقات الصوفین»ی محەمەد کوڕی حسینی سلمی نیشاپوورییە (٤١٢ک. ق) کە بەزمانی عەرەبی بوو. پاشان (خواجە عبدالله أنصاری) بە زمانی هەرەوی شرۆڤەی کرد و لێکی دایەوە. دوایی جامی بە فەرمانی میر عەلی شێرنەوایی بە فارسیی دەریی تەرجەمی کرد.

(١٨) باسی فەرمانڕەواکانی (لورستان)ی لە تەئریخی گوزیدەی حەمدوڵلاهـ موستەوفی وەرگرتووە. قازی ئەحمەدی غەفاری قەزوینی هاوچەرخی «شەرەفخان» بووە، لە ٩٧٥دا مردووە. کتێبی (جهان آرآ) لە سەردەمی شەرفخاندا ئەوندە بڵاونەبووەتەوە کە ئەو سوودی لێ وەربگرێ. چونکە ساڵی ١٩٧٢ دای ناوە پێشکێشی کردووە بە (شاه طهماسپ) و هەر لەم دەورەدا شەرەفخان لە (گێلان)ەوە گەڕاوەتەوە بۆ قەزوین. ڕەنگە ناوی کتێبەکەی (جهان آرا)ی هەر نەبیستبێ. تەنانەت ئەو لە (٩٨٦)دا ئێرانی بەجێ هێشتووە. (جەمیل ڕۆژبەیانی).

(١٩) جامی لە (خەرگەرد)ی سەر بە خۆراسان لە دایک بووە. ، باوکیشی لە بنەڕەتدا

خەڵقی دەوروبەری (اصفهان)ە، لە کوێوە بوو بە تاجێکی؟ (جەمیل ڕۆژبەیانی).
(تاجیکی: ئەوەی بە فارسیی دەری دەدوێ – وەرگێڕ).
(٢٠) بە پێی لاپەڕە ٢٥٥ی (ظفرنامە)ی عەلی یەزدی، چاپی ئۆزبەگستان ئەم جێگەیە ناوی (چیملگ)ە. لەوێ شێخ ناوێک کاروانێکی تەیموور لەنگی تالان کردبوو، لەم سەفەرەدا ئەمیری (ماردین) (ملک عیسی) و (ئەمیری جەزیرە) ئەمیرعیزەدین چووبونە پیرییەوە... (جەمیل ڕۆژبەیانی).
(٢١) پێوەندیی بەوەیشەوە هەیە کە سەرمایەداری لە گەرمەی موستەعمەراتی تازە پەیداکردندا بوو.
(٢٢) بە هەوڵ و تێکۆشانی ڤ. ڤیلیامینۆڤ – زەڕنۆڤ بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» چاپخانەی ئەکادیمیای ئیمپراتۆری – لە شاری پێتەربورگ لە ساڵی ١٨٦٠دا و بەرگی دووەمی لە ساڵی ١٨٦٢دا لە چاپ دران.
(٢٣) موحەمەد عەلی خوا لێی خۆش بێ، لە پێشەکییەکی کورت و چەند پەڕاوێزێکی چکۆلانە زێتر چیی دیکەی نەکردووە... (وەرگێڕ).
(٢٤) «شەرەفنامە» لەلایەن محەمەد عەلی عەونییەوە کراوە بە عەرەبی، نەک فەرەجوڵڵا زەکی ئەلکوردی.
(٢٥) هەمەدانی لە ساڵی ١٩٣٠دا، پاش ئەوەی ڕاپەڕینی کوردەکان لە چوارچێوەی خاکی ئێراندا دەژین و لە دژ شا ڕاپەڕین و سەرکوت کران، ئەم کتێبەی نووسیوە. نووسیار بەوەی کە کوردەکانی بە فارس داوەتە قەڵەم خەباتی کوردی لە پێناوی بەدەستهێنانی مافە دیموکراتییەکانیدا، بەزەرەر و زیانی یەکێتیی خاکی ئێران زانیوە.
(٢٦) م. جەمیل ڕۆژبەیانی «شەرەفنامە»ی لە فاسییەوە کردووە بە عەرەبی و ناوی ناوە، «الشرفنامە» ئەسڵەکەی هی شەرەفخانی بدلیسییە، وەرگێڕ.
(٢٧) م. جەمیل زۆر جێگای لە «شەرەفنامە»دا پەڕاوێز لێ داوە و زۆر شتیش کە بدلیسی نەیگوتووە، ئەو بۆی تەواور کردووە (وەرگێڕ).
(٢٨) ڕەشید یاسەمی ل ١١٧.
ڕەشید یاسەمی ئەم کتێبەی لە پاش ژێرکەوتنی بزووتنەوەی دیموکراتی کوردی لە کوردستانی ئێران، لە ساڵی ١٩٤٥ – ١٩٤٦دا نووسیوە.
(٢٩) شاکیر خەسباک نەبیستراوە کورد بێ. وەرگێڕ.

پەراوێزەکانی بەشی دووەم

(١) هەر لەبەر ئەمیشە کە «زوحاک – ضحاکی ماردوش»ی پێ دەگوترێ.

(٢) ئێستا شاری بەهاری نزیک هەمەدان کەلاوەی شارە کۆنەکەی بەهارە.

(٣) واتە نێوان دوو ئاوان.

(٤) شارەزوور بەشێک بووە لەویلایەتی ئەردەڵان لەو سەردەمەدا. بڕوانە: (٧٦, ١٩ – ٦٠).

(٥) بۆ زێدە زانیاری وەرگرتن بڕوانە: (٢٤, ١٨٤ –٢٢١).

(٦) باتمانێ زێڕ بەرابەر بە ٢/٩ کیلۆگرامە. بڕوانە (٤٣, ٢٤١, ٢٤٢).

(٧) تا حەفتا وردە میرەکورد سەر بە عەولائودەولە بوون.

(٨) خودا بەیەک زانین – واتە خودا یەکە و نابێ بەدوو.

(٩) ئەم مێژوونووسە خۆی لە تیرەی پازووکیی کوردە. بڕوانە: (٧٠, ٣٢٤– ٣٢٥).

(١٠) قایتماز بەگ برای ئەمیر موسڵوو بەگە. بڕوانە: (٤٧، ٣٢).

(١١) هێندێ مێژوونووس بە حەکیم و مەلا و شێخ و مەولانای نێو دەبەن. ئێمە وەک «شەرەفنامە»مان نووسیوە.

(١٢) دۆقە: (ئۆقـقیە)، ئۆققە یا (وەققیە) پێوانەی پارەی سەدەکانی ناوینە: گوایە یەک دۆقە (دوققە) بەرابەر بە ٣٥ گرام زێڕ بووە. بڕوانە: (١١) .

(١٣) ئەم پارەیە کە لە سەرچاوەکاندا بە فلۆری و لە کتێبە لێکۆڵدراوەکان بە فلۆرین نووسراوە، پارەی سەدەکانی ناوینی عێراقە. یەک فلۆری بەرابەر بە ١٢ شاهیی ئەوسای پارەی ئێران بووە، بڕوانە: (٧٨، ١٥٥).

(١٤) پشتاوپشت بۆ مانەوەی زەویوزار دەبوو بەهۆی دابەشبوونێکی وردەوردە و ئەمەیش تا دەهات ئاغا و دەرەبەگی تیرە و هۆزەکانی زێتر دەکرد.

(١٥) وەجاغ لە تورکیا بە بەشەزەویی گەورە و درشت دەگوترێ.

(١٦) سەنجاق تا ڕادەیەک بە بەشەزەویی چکۆلە دەگوترێ.

(١٧) هێندێ نووسیار شێخ صەفیی هەردەوێڵی (اردبیل) بە کورد دادەنێن و ئەحمەدی کیسرەوی دەڵێ:

«دریک نسخە کهنی از صفوە الصفا (ابن بزاز – وەرگێڕ) در دست است در تبارنامە شێخ صفی، فیروز شاە را چنین میکند: «الکردی السجانی پیروز شاە

زرین کلاه» پیداست که السجانی «غلط ویاخود دیگرشده از «السجانی» و یا «السنجاری می باشد. کوتاه سخن: آنچه ما فی فهمیم پدران شیخ صفی از کردستان و یا از پیرامون های آن آمده بوده اند» احمد کسروی، شیخ صفی وتبارش تهران، ۱۳۲٤، ش (۱۹٤٥.م) ل: ۳۷. میرزا عەباسلی بە سرنامەی (Savelerin Koken lerine dair) لەمەڕ ڕەچەڵەکی سەفەوییان و لە بەللەتەنی ژمارە ۱٥۸، بەرگی ۱۱ی نیسانی ساڵی ۱۹۷٦دا دەمەتەقێیەکی دووردرێژی لەسەر کورد و فارس نەبوونی شێخ سەفی کردووە و پاشێ بەخەیاڵی خۆی بۆ چاندنەوەی ئەم ئیدیعایەی ئەحمەدی کیسرەوی شێخ صەفیی بە تورکی ئازەربایجان داناوە کە گوایە بە پیری تورک بە نامێ بووە.

(۱۸) (۱۰۰) درهەم نزیکەی (۱۰۰) گرامە، بڕوانە (۱۱۱).

(۱۹) زیا پاشا شاعیری گەورەی تورک، هاوچەرخی نامیق کەمالە. (۱۸۲٥ – ۱۸۸۱) لە ئەدەنە لە دایک بووە. لە دامەزرێنانی «تنظیمات» و ڕێبەری «عوسمانییانی نوێ»ە و لەگەڵ نامیق کەمالدا، لە لەندەن ڕۆژنامەی «موخبیر» و «حوڕڕییەت»یان دەرهێناوە. لە هاوبەشانی دانانی دەستووری تورکیایە.
کتێب و دیوانی شیعری هەن... «تارتووف» مولیێری کردووە بەتورکی، دیوانەکەی لە ۱۸۸۱دا، پاش مردنی لە چاپ دراوە.
(ACE – باکۆ).

(۲۰) ئەمیر شەرەف نووسیویە: «جان پۆلاد ماوەی تەمەنی لە ۹۰ ساڵ تێ پەڕی و گەییە دەوروبەری سەت ساڵ. وەک وتراوە، لە منداڵانی نێرینە (۷۰)ی هەبوون. بەشی زۆریان پاش ئەوەی باڕبوون و هەر بەگەنجی گیانیان سپاردووە» (۲۹۲). شەرەفخان باسی ئەوەی نەکردووە لە شەڕوشۆڕدا کوژرابن، کە شەمسی محەمەد ئەو بەنموونە دێنێتەوە (ڕۆژبەیانی).

(۲۱) لە «شەرەفنامە»دا بەم جۆرەیە «شاە طهماسپ خۆیشی نزیکەی بیست و سێ کەسێکی لە دەرباریانی تیرەکە کوشت» (٤۰۳) (ڕۆژبەیانی).

(۲۲) «خەڵکێکی زۆر لە کوردی چەمەشکەزەک... دوور خراونەوە» ئەم قسانە لە شەرەفنامەدا نییە (ڕۆژبەیانی).

(۲۳) لەبەر ئەوە یان غازی یان قانوونییان پێ گوتووە، چونکە لە سەرەتای سەردەمی فەرمانڕەواییدا بڕێ یاسا و دەستووری تازە داندراون، بڕوانە (۷٤، ۱۳).

(٢٤) (حەزۆ) ساسۆنیشی پێ دەگوترێ. بڕوانە (٧٦، ٦).

(٢٥) «بەڵێن و گفتێکی چەوری بە ئیبراهیم بەگ و قاسم دا...» ئەم عیبارەتە لە شەرەفنامەدا بەم جۆرەیە: «کە قەڵاکانی ئیبراهیم بەگ و برای گەمارۆدران، ئیبراهیم قاسا بەگی برای نارد کە داوای ئاشتیی لێ بکات. قاسم چووە لای خوسرەو پاشا و داوای لێ کرد دەوری قەڵاکە بەربدەن. خوسرەو پاشا بەڵێنی دایێ بەو مەرجەی ئیبراهیم بەگ خۆی بدا بەدەستەوە، ئینجا ئیبراهیم ئەمیر خانی برای نارد، بەڵام خوسرەو پاشا بە فەرمانی سوڵتان، قاسم بەگی کوشت و فەرمانی دا ئەمیریش بکوژن، ئەمیر هەواڵی بیست و خۆی گەیاندە (حەکاری) و پاشان کەوتە شەڕەوە، ئینجا بەرەو لای سەفەوییان هەڵات. پاش چەند ساڵێ دووبارە پەنای هێنایەوە لای سوڵتان سولەیمان (٥٦٧ – ٥٧٠) (ڕۆژبەیانی).

(٢٦) ئەو سەردەمە فەرمانڕەوایی لە لوڕستاندا بەدەست تیرەی کوردەوە بوو. بڕوانە: (١٠٠).

(٢٧) عوسمانییەکان بە سەرۆکی پەلی ئینزیباتییان دەگوت (میرلیوا).

(٢٨) خەروار نزیکەی (١٢٠٠) کیلۆگرامە.

(٢٩) سوڵتان محەمەدی ... هتد. ئەم باسە لە شەرەفنامەدا نییە... ئەوەی کە سوڵتان محەمەد خانی سێیەم کوشتی «فەرهاد پاشا» بوو نەوەک «ئیبراهیم پاشا» بڕوانە: (قاموس الاعلام: سەرگوزەشتی سوڵتان محەمەد خانی سێیەم).

***

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم

(١) ئۆروج بەگی بەیات ئەم قەڵایەی بەناوی «کاردوکیان»ەوە نووسیوە و دەڵێ یەکێکە لە قەڵا کۆنەکانی کوردەواری. بڕوانە (٤٦، ١٠٥).

(٢) «شەرەفنامە» دەڵێ: «چوار هەزار خەڵکەکەی... ئەرمەنی بوون» هەواڵی وەها لە شەرەفنامەدا نییە. ناوی ئەرمەنی لەم لاپەڕەیانەدا هاتووە: (٤٤٧ – ٤٥٤ – ٤٦٢ – ٤٦٤ – ٤٩٦)، بەم جۆرە:

١– دانیشتووانی شار زۆربەیان ئەرمەنین.

٢– لە دەوروبەری (ئەخلات) سەت ماڵێ ئەرمەنی لە گوندەکانا نزیک بە یەکن.

٣– لە خود شاری بتلیسدا بیست خێزانی ئەرمەنی لە بەشی وەقفدان.

(٣) شەمسەدین سامی نووسیویە «ئەم میرنشینە ١٧٢ گوند و سێ هەزار کەس بووە و سێ یەکێکی خەڵکەکەش ئەرمەنی بوون» ئەم هەواڵە دوو هەڵەی تێ کەوتووە:

١- شەمسەددین سامی نووسیویە: دانیشتووانی شاری بتلیس (١٥) هەزار کەسن. دوو بەشیان کوردن و سێیەکیان ئەرمەنین.

٢- سەرژمێری قەزای بتلیس (٣٠) هەزار کەسە. بەشی زۆریان کوردی موسڵمانن و ١٧٢ گوند سەر بەوێن، (١٢٣٩/٢).

(٤) سەردەمانێ بەسەرۆکی بنەماڵەی ساسانییان دەگوت کیسرا. خوسرەوی ئەنوشیروانیش لەم بنەماڵەیەیە.

(٥) باسی سوڵتان جەلالەدین دوورودرێژ لە کتێبی «جەهان گشای جوینی»دا هاتووە... هەروەهل «ابن الاثیر» لە «الکامل»دا نووسیویە: جا بۆ ڕاستی: «جەلالەدین هەرگیز نەبووە بە زاوای «مەلیک ئەشرەف». بگرە هەردووکیان بەرودوا لەو لایەنەوە -کە داوێنپیسی پێ دەوترێ- کاری خراپیان دەربارەی یەک کردووە، ئەگەر (ئەشرەف) ڕاست بێ (مووسا کوڕی مەلیک عادیلی ئەیووبی) ناوی براکانیشی «نجم الدین» و «غازی» بووە. ئەم ئەشرەفە خاوەنی هەموو «جزیر» بووە تا «حەڵەب». بەڵام ئەگەر وەکو «ئەمیر ئەشرەف» خۆی لاف لێ دەدا ئەم ئەمیر ئەشرەفە بدلیسی بووبێ و براکەی ناوی «مجدالدین» بوو بێ... ئەوەیان بەهیچ سەرچاوەیەکی مێژووی تر پاڵپشت نەکراوە. لەم گێرواوانەشدا تەنیا دوو جار ناوی «بدلیس» هاتووە:

١- حاجب حسام الدین علی حمادی خەڵکی موسڵ، کە لە بنەڕەتا بە بنەماڵەی «طغان ارسلان» بەناوبانگ بوو ئەمە سەرداری بتلیس بووە.

٢- ئنجا «بکتمر» سەیفەدین، خێوی (خەلات) لێی داگیر کردووە، بەڵام ئەوەی کە ئەمین زەکی بەگ دەڵێ: دەبێ یەکەم ئەمیری بتلیس «عزەدین عومەر حەکاری» لە فەرماندەکانی (مەلیک ئەشرەف) بووبێ. شتی وەها لە «الکامل»دا نییە.

(٦) باسەکەی «حاج شەرەف بتلیسی» لە کتێبەکەی «شەرەف عەلی یەزدی»دا چاپی ئوزبەگستان لاپەڕە (٢٥A - ٥٣٧) بەم جۆرەیە: «ئەمیر تەیموور وڵاتەکەی شەرەفخانی بە هەموو سەربەوێ و دەروبەریەوە دایەوە و شیر و کەمەری زێڕیشی خەلات کرد».

«شەرەفخان» کە باسی (ضیاء الدین)یش دەکا وا دیارە: ئەمیر ضیاء الدین

کوڕی شەرەفخان بووبێ و لە خزمەت باوکیدا چووبێ بۆ دیتنی ئەمیر تەیموور، بەڵام (عەلی یەزدی) لەبەرئەوەی لە خزمەت باوکیدا بوو، ناوی نەبردووە. (ڕۆژبەیانی).

(٧) خوندەمیر ناوی بدلیسی بە«بیلبیس»، کەچی «بیلبیس» لە کوردستان ناوی گوندێکە لە ویلایەتی حەکاری. بڕوانە: (٧٦، ٣٥٨).

(٨) بۆ زێدە زانیاری وەرگرتن لەمەڕ سیورغال بڕوانە: (٢٤، ٦٤٥ - ١٨٣).

(٩) ئەسکەندەری قەرەیوسف هاتە «باکەش». دەبێ هەڵەبێ و (باکری) بێ کە شارێکە سەر بە(ئەخلات). (ڕۆژبەیانی).

(١٠) شەرەفخان باپیری نووسیاری «شەرەفنامە»یە و باوکی ناوی شەمسەدین خانە.

(١١) لە بارەی ژندانی قەرەیوسف بە ئەمیر شەمسەدین، عەرەبییەکەی کتێبەکەی ئەمین زەکی بەگ هەڵەی تێدا پەیدا بووە، لە کوردییەکەدا بەم جۆرەیە: «قەرەیوسف ئەمیری قەرەقۆیونلی کە لە ترسی ئەمیر تەیموور کورکان فیراری کردبوو، گەڕایەوە کوردستان و ئیلتیحاقی کردە ئەمیر شەمسەدینی بتلیسی و کچەکەی خۆی لێ مارە کرد و بەیارمەتیی ئەو سەرلەنوێ حکوومەتێکی دامەزراند تاد. ب ١٥٧/١، کورد و کوردستانی ئەمین زەکی. بەڵام دەبوایە «ڕەشید یاسەمی» کە لە عەرەبییەکەی ئەمین زەکیی وەرگرتووە، هەروا ئەوانی تری بە هەڵەدا نەچن، چونکە قەرەیوسف لە فەرمانەکەیدا بە ئەمیر شەمسەدین دەڵێ: «کوڕی خۆشەویستم» خەزووری بوایە دەیوت: خەزوورم، یاخۆ مامم... (ڕۆژبەیانی).

(١٢) «محەمەد ئەمین زەکی بەگ»یش هەروا بەهەڵە «شاه خاتوونی» لەباتی (شاه خانم) نووسیوە ئەمە دیسان هەڵەیە. لە کتێبەکانی ئەمین زەکی بەگدا کوردییەکان و تەرجەمە عەرەبییەکان ناوی (شاه خاتوون) و (شاهم خاتوون) نەهاتووە.

(١٣) ئەم قسەی هەڵەیە، لە «شەرەفنامە»دا بەم جۆرەیە: ... کەوتە دەس عەبدوڕەحمان ئاغای قەواڵیسی و ئاغاکانی تری ئەو عێلە و ئەمیر شەرەفەدین - کە لە سەردەمی میریێتی شاه محەمەددا لە «ئەروخ»ی سەر بە بۆتان (بوختی)ەوە هێنرابووەوە، بەپێی پەسندی پیاوماقووڵانی ڕۆژەکی لە ناوچەی مووش کردبووی بە نائیبی خۆی - کە ماوەیێکی کەم بەم جۆرە ڕابوارد، شێخ

ئەمیر بڵباسی بەتیرە و عێڵەکەی خۆیەوە دژی «عەبدوڕەحمان ئاغا» و کۆمەکی قەواڵیسی خۆی گەیاندە خزمەت ئەمیر شەرەف. پاشان بەهۆی دووزمانی و بشێونەنانەوەی بەدزمانانەوەی شیرازەی دۆستایەتی و خۆشەویستی لە نێوان ئامۆزکانا پچڕا و بوو بەناخۆشی. جا ئیبراهیم و عەبدوڕەحمان ئاغا ویستیان ئەمیر شەرەف لە مووشەوە... هتد» (ڕۆژبەیانی).

(١٤) مەلیک خەلیل فەرمانڕەوای حوسن کیف و زاوای شاسمایلی سەفەوی مێردی خوشکی بوو.

(١٥) لە گەلێ سەرچاوەکانی سەدەی ناوەندا سوڵتانەکانی عوسمانی نێوانیان بە «خۆندکار» نووسراوە

(١٦) «بەپێی نووسینی بدلیسی لەم شەڕەدا کە ڕۆژێکی خایاند... هتد» عیبارەتەکەی «شەرەفنامە» بەم جۆرەیە: «لەو ڕۆژەدا نزیکەی ٧٠٠ کەس لە گەنجانی خەنجەروەشێن و ئازایانی دوشمنشکێن نابووت بوون» (٥٥٨) (ڕۆژبەیانی).

(١٧) (... شەرەفخان لە بتلیس فێرگەیێک... هتد) ڕاستییەکەی: «شەرەفخان هەر لە بتلیسدا مزگەوتێک و فێرگەیێک و خانەقایێکی جوانی (زاویە) بەناوی «شەرەفیە» دروست کردووە و قەیسەرییەک و خانوویێکی دوو نهۆمیی زۆر گەورەی بەرپا کردووە و گەلێ گوندی جوانکیلە و زەویوزار و دووکان و ئاشی کردووە بە وەقف» (٥٦٨). (ڕۆژبەیانی)

(١٨) مەبەست حاج شەرەفخانی کوڕی ضیاء الدین، باپیرەی شەرەفخانی نووسەری شەرەفنامەیە، کە لە سەردەمی ئەوا شاه سمایل (٩١٢ک = ١٥٠٧ز) لەسەر تەخت دانیشتووە و سوڵتان سەلیم (٩١٨ک = ١٥١٢ز)، شەرەفخان و هەموو سەردارانی کورد لە ساڵی (٩١٣ک = ١٥٠٨ز)، چوون بۆ پیرۆزبایی شاه سمایل و ددانی ناوە بە میرێتیی (شەرەفخان)دا و زۆر جێگەی تری خستووەتە سەر بتلیس. پاش ئەوە ئینجا هەموو میرانی کوردی بانگ کردووەتەوە تەورێز و لە ڕکی ئەوەی لە کاتی خۆیدا مەلیک خەلیلی حیسن کێف خوشکەکەی داگیر کردبوو و مارەی کردبوو، هەموو سەرانی کوردی خستە زیندان و بەر لە شەڕی چاڵدێران زۆربەیانی بەردان، تەنیا شەرەفخان و مەلیک خەلیلی هێشتەوە، تا بەهۆی شەڕی چاڵدێرانەوە ڕزگاربوون لە زیندان... شەمسەدین سامی جگە لەوەی ئەم هەڵەیەی کردووە و (ڕاست ناکا) هەروا ناوی (شەرەف)ی ناوە

(شەریف) و ئەم باسەی لە ناوی (بتلیس)دا هێناوە، نەک لە سەرگوروشتی (شەرەف)دا. (ڕۆژبەیانی)

(١٩) فریچ کە ئەڵێ: «خالید چۆلاق کرا بەمیری میرانی کوردستان» ئەمە ڕاستە، بەلام لە سالانی ٩١٢ – ٩١٣ک ١٥٠٧ – ١٥٠٨زدا، نەوەک (١٥٣٣)، چونکە چۆلاق خالید لە شەڕی چالدێراندا (٩١٨ – ٩٢٠) = (١٥١٢ – ١٥١٤) کوژراوە.

(٢٠) میرنشینی حەزۆ، میرنشینی ساسۆنیشیان پێ دەگوت، جا عەلی بەگی ساسۆنی، هەر عەلی بەگی حەزۆیی خۆیەتی.

(٢١) شەرەفخان لە ساڵی ١٦٠٣ – ١٦٠٤ مردووە، ئەم قسەیەی جەلالودین محەمەد جێی گومانە (ڕۆژبەیانی).

(٢٢) بۆ زێدە زانیاری بڕوانە ل: (٧٦، ٢٧٢، ٧٤).

(٢٣) بۆ زێدە زانیاری بڕوانە ل: (٢٤، ١٨٢، ٢٢١).

(٢٤) لە هەواڵی ساڵی ٩٢٠ک (١٥١٤)ز دا نووسیویە، شەرەفخان باسی دەوڵەمەندی جەمشید بەگی کوڕی ڕۆستەم بەگی «پاڵوو» دەکات کە ولاتەکەی خۆی لە دەسەلاتی قزڵباش «سەفەوییە» ڕزگار کردووە ... و هەروەها نووسیویە، ئەم میرە ساڵی سێ هەزار تویشترە نێر (خرت = تەگە)ی لە پەزەکانی خۆی هەڵبژاردووە و بۆ فرۆشتن ناردوویە بۆ (حەلەب) و هەر یەکە لەم تەگانە ناڵێکی لە مل کراوە، بەم جۆرە نزیکەی چل خەروار (دوازدە تۆن) ناڵیشی گەیاندووەتە بازاڕ، ئینجا «شەمسی محەمەد ئەسکەندەر» ڕەخنەی لە هەواڵەکە گرتووە نووسیویە: «شەرەفخان بڕێکی پێوەناوە و تا...» ئەوەی ڕاستی بێ شەرەفخان ساڵی ٩٤٩ک (١٥٤٢)ز لە دایک بووە، ئەویش لە قوم کە یەکێکە لە شارەکانی ئێران و ساڵی ٩٩٦ک ١٥٨٧ز گەڕاوەتەوە ولاتی بتلیس، ئەگەر ئەم جۆرە هەواڵەی بیستبێ کە پڕ لە فیشاڵ و درۆش بووبێ تاوانی ئەو نییە (ڕۆژبەیانی).

هەژاری موکریانی وەرگێڕی «شەرەفنامە» بۆ سەر زمان کوردی لە لاپەڕەی ٣٧٣دا پەراوێزێکی لەسەر ئەم پێوەنانە نووسیوە، دەڵێ: «خەروار بەفارسی و خەڵوار بەکوردی سێ سەت کیلۆیە، جا بەو پێیە یا دەبێ چلەکە چوار بێ یان سێ هەزارەکە سی بێ، دەنا دەری نایەنێ – وەرگێڕ».

(٢٥) ئەلقاسی کوڕی شاهباز «کە یەکێکە لە میرانی مایدەشت – ماهی دەشت» دەبوو ساڵی چل هەزار سەر ئاژەڵ بۆ بەغدا بنێرێ – ئەمەش دیسان وەک

هەواڵی پێشوو (مبالغه)ی تێدایە، بەڵام دیسانەوە تاوانی شەرەفخان نییە (ڕۆژبەیانی).

(٢٦) ساڵی ١٤٩٨ز ٩٠٤ک لە فەرمانی سیورغالێکدا کە بە میر ئەسفەندیار بەگی کوردی میری ئەگیل دراوە... من لام وایە ئەم هەواڵەی «شەمسی محەمەد» هەڵەی تێ کەوتووە. فەرمانڕەوایانی هەرسێ لقی ئەگیل لە هەرسێ پلەکەدا (بلدوقانی – پاڵوو – چەرموگ) کەسێکی وەهایان نەبوو سیورغالی ئەسفەند. نە «بدرێتێ یاری کوڕی شاه عەلی چەرموگ» و نە «ئەسفەندیار کوڕی ئەمیر عیسا بولدوقانی» لە «شەرەفنامە»دا باسی وەها نییە وا دیارە «شەمسی محەمەد» یا لە کتێبێکی تری وەرگرتووە، یاخۆ نامەکەی بەهەڵە یاداشت کردووە.

(٢٧) شەمسی محەمەد باسی ئەوەی کردووە کە گۆیا شەرەفخان «حەسەنە درێژی پادشای ئاق قۆیونلووی بەدادپەروەر داناوە».

من لە بەرگی یەکەمی شەرەفنامەدا کە خۆم تەرجەمەم کردووە شتی وەهام بەرچاو نەکەوتووە و باوەڕیش ناکرێ «شەرەفخان» ددانی خێری پیا نابێ، چونکە ئەمیر شەمسەدینی باپیرە گەورەی زاوای «قەرەیوسفی قەراقۆینلوو» بووە، ئوزوون حەسەن «حەسەنە درێژ» دەستووری داوە دۆستانی قەرەیوسف هەموو زەبوون بکرێن و لە سەردەمی فەرمانڕەوایی «ئەمیر ئیبراهیم تبلیس»دا سوپای ناردە سەر بتلیس، کە دەبێ خاکی وڵاتەکە بەتوورەکە ببێژێ، ئەوەبوو سلێمان بەگی بێژەن ئۆغلی شالاوی کردە سەر بتلیس سێ ساڵی تەواو، گەمارۆی دا بەجۆرێ کە خەڵکێکی زۆر لە برسان و بە درم و پەتا مردن و تەنیا ئەمیر ئیبراهیم و حەوت کەسێ لە قەلاکە مابوون(!).

لەم سەردەمەدا «مەحمود ئۆغلی» کە «هۆزانڤان»ی پەسن و هەڵنانی سلێمان بێژەن بوو، (وا دیارە دڵی بەهەزاران بە ئاق قۆیونلوویی سووتابێ) پارچە هەڵبەستێکی لە هەڵنانی سلێماندا هۆنییەوە و بۆی نارد، نوخشە هەڵبەستێکی پارچەکە ئەم فەردە بوو.

شها! اول بدلیسک کردی مطیع اولماز سلیمان
ازلدن قالمه عادتدر چالشورلر اوجاق اوسته

واتە: ئەی پادشاه! کوردی بتلیس سەر بۆ سلێمان دادەنوێنن، لە بەراییی جیهانەوە ئەم یاسایە ماوەتەوە کە بەسەر کوواندووەوە تێ ئەکۆشن. پاش ئەوە

هەندێ خێرخوای ئاشتیخواز کەوتنە ناوبژی و بڕیاردرا «ئیبراهیم بەگ» قەڵاکە بداتە دەستەوە، بەو مەرجەی خۆی و کەسووکاری لە مەرگ و ئازار دووربن، بۆ ئەم پەیمانە ئەنگوستیلەی «ئوزوون حەسەن» بۆ شایەتی و بەڵگەیی و دڵنیایی نێررا بۆ ئیبراهیم بەگ ئینجا لە قەڵاکە هاتە خوارەوە و ڕەوانەی لای ئوزوون حەسەن کرا و ئەویش ناردی، لە «قوم» دای نا و سلێمان بێژەن بەم جۆرە چووە قەڵای بتلیسەوە و... هتد. «شەرەفنامە» چاپی فارسی، لاپەڕە ٥٠٤ - ٥٠٧ بەڵام خاوەنی «ئەحسەنوتتەواریخ» بە ١١ /لاپەڕە/ ٥١٠ نووسیویە: ساڵی (٨٧٣ک ١٤٦٨ز) حەسەن پادشاه سلێمان بیک بیجن (بێژەن)ی بە کۆمەڵەیێ لە میران و فەرمانڕەوایانی گەورەوە و پێنج هەزار سوارەوە نارد بۆ داگیرکردنی بتلیس و ئەمیرەکان ئەمانە بوون! «ئەسلان بەگی زولقەدەر» «ئەحمەد بەگی ئەسفەندیار بەگ»، «ئیل ئاڵدی بەگی چینی»، «ئەمیر محەمەد بەگی سەعدلوو»، «ئەمیر خانی سەعدلوو» کوڕەکەی «ساروو پیر عەلی» و «شاه حەمەد دەخارلوو» ئەمانە شالاویان کردە سەر بتلیس، ئەمیر ئیبراهیم کە زانی ناتوانێ بەرەنگارییان بکات دایکی خۆی بەدیاری و دەهەنەیێکی زۆرەوە نارد بۆ لای «حەسەن پادشاه» و داوای ئەمانی کرد، پادشاه لە گوناهی بورد و فەرمانی دا بەمیرەکانی سوپاکەی واز لە گەمارۆی قەڵاکە بهێنن و بگەڕێنەوە. ئەمەی لە «دیاربەکرییە» وەرگرتووە (ب٢ لاپەڕە ٥٤٢ - ٥٤٣). بەڵام بەلای منەوە قسەکانی شەرەفخان ڕاستترە.

پێشینان گوتوویانە: «خاوەن ماڵ چاتر ئەزانێ لە ماڵەکەیان چی هەیە» و بەمەدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە شەرەفخان بەو تاوانبارەی نەوتووە «دادپەروەر».

(٢٨) هەم دووبارە ساڵی ٧٨٣ نووسیویە «عیزەدین شێر دەبوو باجی تاغمەی ئەو شارە بە ئەمیر تەیموور بدا» ئەم عیبارەتەی شەمسی محەمەد ئیسکەندەر هەڵەیە، فارسییەکەی خراپ تەرجەمە کردووە، ئەمیر شەرەف نووسیویە: «پاش شەڕوشۆڕ جارێکی تریش عیزەدین شێر بەر لوتفی ئەمیر تەیموور کەوتەوە و لێی بورد و فەرمانڕەواییەکەی دایەوە و قەباڵەی فەرمانڕەوایی بە «تاغمەی سووری تەیمووری درایێ و ماوای گەڕانەوەی درا» لاپەڕە ١٢٨، چاپی فارسیی قاهیرە لاپەڕە ٢٣.

(٢٩) دیارە مەبەستی سوڵتان سەلیمی دووەمی کوڕی سولەیمانی قانوونییە، بەڵام

مەبەست لە تەسدیقی سلێمان چییە؟ خۆ سلێمان نەمابوو، ئەو پاش باوکی بوو بە سوڵتان. (ج. ڕ).

(٣٠) شەمسی محەمەد ئیسکەندەر نووسیویە: لە ویلایەتی بدلیسدا جگە لە بازرگانانی ئازەربایجانی و ئێرانی و ئەرمەنی، بازرگانانی ڕووس و چین و بوڵغاری و هیندیش هەبوون «دیسانەوە ئەم تەرجەمەیەی شەمسی محەمەد هەڵەیە، شەرەفنامە نووسیویە: گەشتیارانی جدە و زەنگبار و بازرگانانی خەتا و ختەن و ڕووس و سەقلاب و بوڵغار و سەوداگەرانی عەرەب و عەجەم و ڕەوەندەکانی بەشی زۆری جیهان هاتوچۆ بکەن، مادام بەقومشی بەردە کونکراوەکەی بدلیسدا نەڕۆن، گونجاییشی تری نییە»، لاپەڕە ٤٤٥ فارسی، مەبەستی ئەوەیە بتلیس جێگەکەی سەختە، ئەوەندە سەخت و بێ ڕێیە، تەنیا لە ڕێگەی قومشە بەردەکەوە ڕێ هەیە، مەرج نییە خەڵقی ئەو وڵاتانە هاتوچۆی بتلیس بکەن یانە.

(٣١) لە سەدەکانی ١٥ – ١٦دا عێراق دراوی تایبەتی نەبوو، چونکە یا لە ژێر دەستی ئێراندا بووە، یا لە ژێر دەستی عوسمانی (م. ج).

(٣٢) شەمسی نووسیویە: لەناو مەلاکاندا ناوی شێخ عومەر، کە بنەماڵەی شێخ نەجمەدین... هتد. بەداخەوە شەمسی لێرەدا هەڵەی کردووە «شەرەفنامە» نووسیویە: «عەماری یاسر» کە لە موریدانی شێخ ئەبو نەجیب سوهرەوەردییە و هەروا پیر شێخ نەجمەدین کوبرا، خەڵقی بتلیسن. «لاپەڕە ٤٤٨» فارسی.

(٣٣) «مەلا ئیدریسی بتلیسی...» شەمسی محەمەد زۆر پیاوانە سەرگوزەشتێکی تەواو «حەکیم مەلا ئیدریسی بتلیسی»ی نووسیوە هەڵی ناوە، بەڵام وا دیارە نەیزانیوە کە «مەولانا حوسامەدین» باوکێتی! جا لەم هەلەدا، سەرگوزەشتی ئەنووسم:

أ– حوسامەدین عەلی بتلیسی کوڕی عەبدوڵا حەنەفی سۆفی یەکێ بووە لە زانایانی پایەبەرز و یەکێ بووە لە سۆفییە بەناوبانگەکان. تەریقەتی نوربەخشییەی لە ئێران وەرگرتبوو، زنجیرەی تەریقەتی نەچووەوە سەر شێخ عەمار یاسری بتلیس. لە سەردەمی ژیاندا زۆر کتێبی داناوە.

١– شەرحی لەسەر زاراوە سۆفییەکانی شێخ عەبدوڕەزاق کاشانی «الکنز الخفی».

٢- تەفسیرێکی قورئان لە پێنج بەرگدا بە ناوی «جامع التنزیل و التأویل».
٣- شـەرحی «گـوڵشـەنی راز» بەفـارسی. سـاڵـی ٩٠٠ک ١٤٤٩ز کـۆچـی دوایـی کـردووە و بەداخـەوە ژمـارەی ٩٠٠ لە شـەرەفنامـە عـەرەبییـەکـەی تەرجـەمـەی منـدا بووەتـە ٧٠٠ و هـەڵەیە.

ب- حـەکیم و مـەولانـا ئیـدریسی بتلیسی، کـوڕی عـەلی حـوسـامـەدین و هـەر لە بتلیس لە دایک بووە، خوێندنی لای باوکی و لە ئێران تەواو کردووە، نووسـەر و هـۆزانڤـان بووە، لە سـەرەتادا لە نووسـینگەی سـوڵتـان یەعـقـووبی ئاق قـۆیونـلوودا سـەرەدەفـتـەر بووە، سـوڵتـان داوای لـێ کـردووە، مـێـژووی بنەمـاڵەکـەیان بنووسـێ، ئەویش بەپەیڕەوەییی «شـانامـەی فیـردەوسـی» هـەر بەهـەڵبـەست کـتێبێکی مێژوویی نووسـیوە، نزیکەی ٨٠ هـەزار بەیت و ناوی ناوە «هشت بهشت» بەناوی هەشت سوڵتانی عوثمانییەوە کە ئەمانەن:

عوسمانی یەکەم: (٦٩٩ - ٧٢٦ک = ١٣٢٦، ١٢٩٩ز)

ئۆرخان: (٧٤٦ - ٧٦١ک = ١٣٢٦ - ١٣٦٠ز)

موورادی یەکەم: (٧٦١- ٧٩٢ک = ١٣٦٠ - ١٣٨٩ز)

بایەزیدی یەکەم: (٧٩٢ - ٨٠٥ک = ١٣٨٩ - ١٤٠٢ز)

محەمەدی یەکەم: (٨٠٥ - ٨٢٤ک = ١٤٠٢ - ١٤٢١ز)

موورادی دووەم: (٨٢٤ - ٨٥٥ک = ١٤٢١ - ١٤٥١ز)

محەمەد دووەم: (محەمەد فاتح): (٨٥٥ - ٨٨٦ک = ١٤٥١ - ١٤٨١ز)

بایەزیدی دووەم: (٨٨٦ - ٩١٨ک = ١٤٨١- ١٥١٢ز)

وەک وتراوە بڕیار بووە خـەڵاتێکی گـەورە یا پایەیەکی گـەورەی بداتێ، کـە «بایەزید» دڵی ڕازی نەکـردووە، گەڕاوەتەوە بتلیس و لەوێوە چووە بۆ حـەج و لە حـیجـازەوە هـەڕەشـەی بۆ سـوڵتـان بایەزید ناردووە کـە، لە دیباجـە و پاومـانی کتێبەکەدا باسی درۆزنی و ناڕاستاڵیی ئەو دەکات... کە سوڵتان سەلیم بووەتە پادشـای عـوسـمـانـی ناردوویە بەشـوێن ئیـدریسـدا و کـردوویە بە«ڕاوێژ» و لەگەڵ خـۆی گێـڕاویە و بۆ کـاروباری کـوردسـتـان و ئێـران و عـەرەبسـتـان پرسـی پێ کردووە. ئەوەی ڕاستی بێ «مەلا ئیدریسی بتلیسی» بلیمـەتێکی جیهانی بووە، زۆر هـەوڵـی داوە کـە چەند فـەرمـانڕەواییـیـەکی سـەربەخـۆ لە کـوردسـتـاندا دابمـەزرێنێ کـە فـەرمـانڕەواییـیـەکـان پایەداربن و لەبەرئـەوەی کە سـوڵتـان لێی

نەکەوێتە گومان و لە ملی نەدا، هەرگیز داوای پایەی بۆ خۆی نەکردووە و گەرچی حەزی لەوە بووە هەموو فەرمانڕواییە کوردییەکان لە سای ئەودا یەک دەوڵەت پێک بهێنن، بەڵام کوردەکان ئەو حەلە لە هەموو کاتێ زۆرتر عێلانە و خێڵەکییانە لێیان خوڕییەوە و گەرچی مەلا ئیدریسیان بەناو بەسەرۆکی خۆیان زانیوە، بەڵام بۆ ئەوەی هەموویان سەر بۆ یەک جۆرە ژیان شۆڕ بکەن، ڕوویان نیشان نەداوە.

مەلا ئیدریسی بتلیسی جگە لە «هشت بهشت» کتێبێکیشی دەربارەی سوڵتان سەلیم داناوە و ناوی ناوە «سلیمیە» ئەم زانا هۆشیارە ناودارە ساڵی ٩٢٦ک ١٥٢٠ز کۆچی دوایی کردووە و لە ئەستەمبووڵ لە گۆڕستانی «ئەبا ئەییوبی ئەنساری» نێژراوە.

بەداخەوە هەندێ نەخوێندەواری نەزان شالاوی دەبەنە سەر و جنێوی دەدەنێ لەسەر ئەوەی کە لە شەڕی چالدێراندا کوردەکانی کێشاوە بەلای عوسمانیدا، هەزار ڕەحمەت لە گۆڕی مەلا ئیدریسی بتلیسی کە لە سای ڕابەری «ڕامیاری» و خوێندەواری ئەوەوەیە شاری بتلیس بەو بچووکییە بووەتە جێگەی شانازیی گەلی کورد، بەلافیشی نازانم بڵێم ئەگەر هەندێ هۆی پڕپووچ (مەولانا خالیدی مکایلیی شارەزوویی لە سلێمانی بەرەو بەغدا نەڕەتاندایە، ئەویش دەیتوانی لەو سەردارانەی کە ناوی نابوون خەلیفە و هەموویان لە پیاوە گەورەکانی ناسراوی سەردەمی خۆیان بوون دەیتوانی بناخەیەکی بەهێز بۆ کوردەواری دابمەزرێنێ، وەگەر نە شێخێکی سۆفی بۆ چ (سەید ئەحمەدی سەردار، شێخ عوبەیدڵڵای نەهرێ، شێخ عوسمانی خالید ئاغای هەورامانی و... ئەوکاتە خەلیفە مەگەر دەروێش و سۆفیی هەژاری بێ دەسەلات لە خواترسی لەم شێخ و ئاغا دەسڕۆیانە بۆ خەلیفەیی شایستتر نەبوون؟ ئەگەر مەبەستەکە تەریقەت بوایە دەوڵەت دامەزراندن نەبوایە دەبوو هەژار ببێ بە خەلیفە (ڕۆژبەیانی).

ИСТИФАДӘ ЕДИЛМИШ МӘНБӘЛӘР ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

1 Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VII, Баку 1938; 2. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VI, Баку, 1938.

3 В. И. Ленин. Сечилмиш әсәрләри, IV чилд, Бакы, 1945.

4 В. И. Ленин. Государство и революция, Баку, 1953.

5 Али-заде А. А. Из истории государства Ширваншахов XIII—XIV вв. «Изв. АН Азерб. ССР», Баку, 1949, № 8.

6 Али-заде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956.

7 Али-заде А. А. Некоторые сведения о Ширване (до начала XIV в.), «Изв. АН Азерб. ССР», Баку, 1947, № 12.

8 Аристова Т. Ф. Курды Закавказья, М., 1966.

9 Аверянов П. И. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900.

10 Ашурбейли С. Очерки средневекового Баку, Баку, 1964.

11 Букшпан А. Азербайджанские курды (Лачин, Кельбаджары, Нах-край), Баку, 1932.

12 Бакоев Ч. Х. Говор курдов Туркмении, М., 1962.

13 Вильчевский О. Л. Курды, М., 1961.

14 Джалиле Джалил. Восстание курдов 1880, М., 1966.

15 Ияс А. М. Поездка по северному персидскому Курдистану. П., 1915.

16 Ибрагимов Дж. Феодальные государства на территории Азербайджана XV, Баку, 1962.

17 Курдоев К. К. Фальсификация истории курдов в персидской буржуазной историографии, 1954. Уч. зап., № 172, 179.

18 Кикнадзе Р. К. Тамговые сборы в государстве Ильханов. Восточный сборник, Тбилиси, 1960.

19 Ксенофон. Анабазис. М., 1951.

20 Лерх П. И. Исследования об Иранских курдах и их предках., СПб., 1856.

21 Лазарев М. С. Курдистан и курдская проблема, М., 1964.

22 Минорский В. Ф. Курды. Заметки и впечатления. Пб., 1915.

23 Никитин В. Курды. Перевод с французского. Вступительная статья и редакция И. О. Фаризова. М., 1964.

24 Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX в. Л., 1949.

25 Петрушевский И. П. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949.

26 Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв. М., 1960.

27 Памятники письменности Востока. АН СССР. отделение истории, М., 1966.

28 Рахмани А. А. Тарих-и аламарай-и Аббаси, как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960.

29 Руденко М. Б. Описание курдских рукописей-Ленинградских, М., 1961.

30 Халфин Н. А. Борьба за Курдистан. М., 1963.

31 Шамилов А. Ш. К вопросу о феодализме у курдов, 1936.

32 Шамилов А. Ш. Некоторые данные о курдском народе. Журн. «Новое время», 1963, № 40.

33 Эфендиев О. А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в., Баку, 1961.

Азәрбајчанча

34 «Азәрбајчан тарихи», I чилд. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1958.
35 Беһзади И. П. Намизәдлик диссертасијасы, Бакы, 1960.
36 Беһзади И. П. Рәвәндинин «Раһат-үс-судур вә ајәт-үссүдур» әсәри тарихи бир мәнбә кими, Бакы, 1963.
37 Дунбили Һ. К. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1968.
38 Зәринәзадә Һ. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри, Бакы, 1962.
39 Не'мәтова М. Х. Ширванын XV—XVI әсрләр тарихинин өјрәнилмәсинә даир. Бакы, 1959.
40 Онуллаһи С. XV әср Азәрбајчанда верикләрин мигдары вә өлчүсү һаггында. Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри», 1967, № 1.
41 Ф. Метсоцски. Тејмурләнк вә онун хәләфләринин тарихи. Бакы, 1957.

٤٢– ابوالقاسم فردوسی، «شهنامه» جلد اول ودوم بمبئ ١٢٧٥ هیجری.
٤٣– ابو بكر تهرانی، «کتاب دیاربکریه» جز واول انقرا ١٩٦٢.
٤٤– ابو بكر تهرانی، «کتاب دیاربکریه» جزو دوم، انقرا ١٩٦٤.
٤٥– ابن الاثیر «تاریخ الکامل» الجلد الثانی (عربجه) مصر ١٣٠١هجری
٤٦– اروج بیگ بیات، «دون ژوان ایرانی» ترجمهء مسعود رجب نیا، تهران ١٣٣٤ش.
٤٧– اسکندر بیگ منشی، «تاریخ عالم آرای عباسی» در ٢ جلد، تهران ١٣٣٤ش.
٤٨– اولیا چلبی، «چلبی سیاحت نامەسی» ١-٤ نجی جلدلر ناشر احمد جودت، استانبول، ١٣١٤ هجری.
٤٩– احمد تاج بخش، «ایران در زمان صفویه»، تبریز ١٣٤٠ شمسی.
٥٠– احسان نوری پاشا، «تاریخ ریشەی نژاد کرد» تهران ١٣٣٣ شمسی.
٥١– انتشارات ایران، «تاریخ ادبیات ایران» از سعدی تاجامی جلد سوم ترجمهء علی اصغر حکمت تهران ١٣٣٩ش.
٥٢– انتشارات ایران، «از نشریات کتاب شناسی ملی» ١٣٤٤ش.
٥٣– احمد راسم، «رسملی خریطەلی عوثمانلی تاریخی» ١-٤ نجی جلدلر، استامبول ١٣٢٨، ١٣٣٠ هجری.
٥٤– بوداق قزوینی، «جواهر الاخبار» لنینگراد کتلوی دولت کتابخانەسی شیدرین، آدنیا آل یازمالار شعبەسی کاتالوق دورن نمره ٢٨٨ ورق ٣١-١.
٥٥– بلەج شیرکوه، «القضیه الکوردیه» القاهره ١٩٣٠.
٥٦– پسیان نجفقلی، «از مهاباد خونین تا کرانەهای ارس»– تهران ١٩٤٩.

٥٧- جلال الدین منجم محمد یزدی، «تاریخ عباسی» - میکرو فیلمندن استفاده ایدیلمیشدیر.
٥٨ حاجی زین العابدین شیروانی، بستان السیاحه، تهران ١٣١٥ هجری.
٥٩- حسن بیگ روملو، «احسن التواریخ» جلد دوم، کلکته ١٩٣١ مسیحی.
٦٠- حافظ ابرو «زبدة التواریخ» آذربایجان س س ر علملر اکادمیاسی ال یازمالاری فوندو نمره، ٥٣٦١.
٦١- حافظ دیوان، «تهران» ١٢٨٥ هجری.
٦٢- حلمی زاده ابراهیم رفعت، «صلاح الدین ایوبی»، استامبول ١٨١١ میلادی.
٦٣- حمدالله مستوفی قزوینی، نزهه القلوب، تهران ١٣٣٦ خورشیدی.
٦٤- خواند میر «قیاس الدین بن همام الدین» حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، جلد سوم، تهران ١٢٧١ هجری و تهران ١٣٣٣ش.
٦٥- خطائی شاه اسماعیل «دهنامه» ترتیبه سالان حمد ارسلی، باکو ١٩٤٨.
١٠٣- کاتب چلبی، «جهان نما» قسطنطینیه ١٢٦٧ هجری.
١٠٤- کاتب چلبی، «فذلکه کاتب چلبی» استانبول ١٢٨٦ هجری.
١٠٥- کاتب چلبی، «کشف الظنون» - جلد اول، استانبول ١٣١٠ هجری.
١٠٦- کسروی احمد، «شهریاران گمنام» طهران ١٣٠٧ش.
١٠٧- کاتب چلبی، «تحفة الکبار فی اسفار البحار» - مطبعه بحریه سنه ١٣٢٩ هجری.
١٠٨- کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی، «مطلع السعدین و مجمع البحرین» لنینگراد آسیا خالقلاری اینستیتوتو ایش نمره ٤٦٦ب.
١٠٩- «کتاب تاریخ تمدن ایران» باهمکاری جمعی از دانشوران ایران شناس اوروپا چاپ شده است، ترجمه جواد محیی، چاپ تمهن ١٣٣٩ش.
١١٠- لطفی پاشا، «تاریخ ال عثمان»، استانبول ١٣٤٠ هجری مجدالدین محمد فیروز آبادی، «قاموس» استانبول ١٢٧٢ هجری.
١١١- میرخواند (میر محمد بن سید برهان الدین خاوند شاه «روضهالصفا» بمبئ، ١٢٧٠ هجری).
١١٢- میرزا بیگ الحسین گنابیادی الصفویه آذربایجان، س س ر علملر اکادمیاسی، تاریخ اینستیتوت علمی ارخوی ایش نمره ف، ٢٦١٤.

۱۱۳- محمد مردوخ کردستانی، «تاریخ مردوخ» جلد اول و دوم چاپخانهء ارتش.
۱۱٤- محمد مکری، عشایر کرد، تهران ۱۳۳۳ش.
۱۱٥- مینورسکی و. ف، «سازمان اداری حکومت صفوی» ترجمه مسعود رجب نیا، تهران ۱۳۳٤ خورشیدی.
۱۱٦- محمد امین زکی، «تاریخ الکرد وکردستان» القاهره، ۱۹۳۰.
۱۱۷- محمد امین زکی، «تاریخ الدول والامارات الکردیه» قاهره ۱۹٤٥.
۱۱۸- محمد امین زکی، «مشاهیر الکرد وکردستان» القاهره ۱۹٤۷.
۱۱۹- محمد امین زکی، «تاریخ السلیمانیه وانحائها» - بغداد ۱۹٥۱.
۱۲۱- محمد جمیل بندی الروزبیانی «الشرفنامه» بغداد ۱۹٥۳.
۱۲۲- محمد رشید الفیل، «الاکراد فی نظر العلم» مطبعه الاداب، النجف ۱۹٦٥.
۱۲۳- محمد جلال، «سلطان سلیم ثانی یاخود مظفریت»، استانبول.
۱۲٤- موسی کاظم پاشازاده، «عادات اکراد - حیات مملکت»، استانبول ۱۹۲۱.
۱۲٥- نصرالله فلسفی، «زندگانی شاه عباس اول»، تهران ۱۳۳٤ش.
۱۲٦- نظام الدین شامی «ظفرنامه»، بیروت ۱۹۳۷.
۱۲۸- وزیر خان، «رسملی و خریطلی کوچوک عثمانلی تاریخی» استانبول ۱۳۲۰ هجری.
۱۲۹- هرمان اته، «تاریخ ادبیات فارسی»، ترجمهء رضا زاده شفق، تهران ۱۳۳۷ش.